

і

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 16

СЕРІЯ:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2012

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 16. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – 274 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачканазі Б.О.	- доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г.	- доктор філософських наук, професор.
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	- редактор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Житков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	- кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	- кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Орлик В. М.	- доктор історичних наук, професор.
Шкварець В. П.	- доктор історичних наук, професор.
Пономарева І. С.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 4 від 26 березня 2012 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка, 2012

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

УДК 904(477.7)“653“:725.963

ЕЛЕМЕНТИ ФОРТИФІКАЦІЇ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Ірина КАРАШЕВИЧ (Київ)

У статті розглядаються елементи фортифікації, фронт укріплення та структурні частини будівель Аккерманської фортеці, що збереглися в її архітектурному ансамблі.

Ключові слова: фортеця, бапти, куртини, бійниці, Аккерман.

В статье рассматриваются элементы фортификации, фронт укрепления, а также структурные части строения Аккерманской крепости, которые сохранились в ее архитектурном ансамбле.

Ключевые слова: крепость, бапти, куртины, бойницы, Аккерман.

The article deals with elements of fortification, front of strengthening, and also structural parts of structures the fortress of Akkerman which were kept in her architectural ensemble are examined.

Keywords: fortress, tower, curtains, loopholes, Akkerman.

Можливість співіснування різних історико-культурних ареалів пов'язана з багатьма виявами військового протистояння та необхідністю захисту завойованих територій [16, с.6]. Так, у Північному Причорномор'ї з'являється пояс фортець, у розбудові яких беруть участь генуезькі, молдавські, литовські, а згодом й османські володарі. Це міста-фортеці Нова Кілія, Ізмаїл, Аккерман, Татар-Бунар (Україна), Бендер (Молдова), Тулча, Ісакча, Стара Кілія (Румунія). Нескінченні військові конфлікти обумовили подальший розвиток оборонної тактики й стратегії [15, с.9]. Набуття багатого досвіду в галузі військового будівництва сприяло появі багатьох нових архітектурних і просторових рішень [12, с.4]. Загальний рівень розвитку військового мистецтва в середньовіччі зумовив основні напрямки й засоби фортифікаційної справи, але їхнє втілення залежало від конкретних обставин розвитку тієї чи іншої держави, її спроможності вчасно чи із запізненням реагувати на новітні досягнення військової справи [8, с.4.]. У зв'язку із різними економічними умовами та різною історичною ситуацією військово-захисне будівництво в Північному Причорномор'ї було нерівномірним.

Одним із найбільш яскравих прикладів таких процесів є Аккерманська фортеця в м. Білгород-Дністровському Одеської області. Місто розташоване на правому березі Дністровського лиману за 18 км від узбережжя Чорного моря. Фортецю побудовано на уривчастому березі лиману [6, с.283]. Ансамбль цієї твердині являє собою складну систему з багатьма будівельними нашаруваннями різних історичних періодів [11, с.265].

Чудова білокам'яна твердиня, згадувана та добре описана в нотатках середньовічних та сучасних мандрівників, давно привертає увагу вчених. Історія дослідження фортеці нараховує вже не одне десятиліття [3, с.19]. Основні елементи її фортифікації, їхня періодизація, розбудова її окремих частин у різні періоди ставали предметом уваги багатьох дослідників у Росії, Молдові, Румунії, Туреччині та Україні (А. Л. Бертсьє-Делагард, А. А. Кочубинський, Н. Йорга, Г. Авакян, Гр. Іонеску, Г. Н. Логвін, Л. Д. Дмитров, М. Ердоган, В. А. Войцехівський, М. Е. Шлапак, І. В. Сапожніков, І. В. Бруяко, С. О. Біляєва та ін.). Втім, попри наявність вельми значної історіографічної бази, залишається ще багато білих плям у питаннях історико-архітектурного розвитку фортеці, особливо періодизації розбудови пам'ятки в цілому та окремих її елементів.

Завданням цього дослідження є спроба підійти до визначення деяких важливих конструктивних елементів фортифікації, запроваджених у будівництві Аккерманської фортеці, та їхньої відповідності різним завданням оборонної справи в цілому, не торкаючись питань хронології та відповідності якості оборонних споруд вимогам часу.

Елементи фортеці.

Рів оточує фортецю з боку суші. Ця потужна захисна перепона має симетричний профіль з ухилом стін близько 30° . Ширина рову близько 14 м. Ескарп та контр-ескарп викладені камінням. Від підшви стіни рів відокремлюється горизонтальним майданчиком (бермою) від 2 до 6 м завширшки. Довжина стіни ескарпу 743 м (ззовні) - 733 м (з внутрішнього боку), ширина кам'яної кладки стіни ескарпу 1,4 м. Стіна ескарпу створювала додаткову лінію оборони. Уздовж усього ескарпу фіксується значна кількість бійниць – гарматних та мушкетних (із значним переважанням останніх). Довжина стіни контр-ескарпу – 684 м (ззовні) – 766 м (з внутрішнього боку), ширина кладки тут досягає 1,3 м.

Стіни Аккерманської фортеці складаються з двох ліній куртин [15, с.89]. Гребінь зовнішньої куртини нижчий за внутрішню. Така побудова давала змогу без перешкод стріляти поверх стін зовнішньої куртини [14, с.189]. Стіни складені з невеликих кам'яних блоків, іноді з необробленою лицевою поверхнею, але з окантованими ребрами. Деякі стіни фортеці були рустовані. На декількох ділянках фортечних мурів між рядами кладки виявлений розчин, до складу якого входять уламки черепиці та осколки твердих порід каменю. Такий спосіб кладки робив мури більш стійкими до стінобитних машин, які активно використовувались у цей час при штурмі фортець [14, с.364].

Зазвичай стіни військових споруд скріплювались за допомогою дерев'яних балок, які були необхідними для збільшення пружності та для розподілу сили удару на велику площу [15, с.56]. Стіни Аккерману й зараз ще зберігають сліди таких конструкцій.

Башти – вздовж зовнішніх стін збереглося 20 башт відкритого і закритого типів (прямокутних, напівкруглих, восьмикутних і трикутних у плані). Більшість башт фортеці круглі, кладка їхніх стін має шов, спрямований радіально. Завдяки такому конструктивному прийому утворювався максимальний опір ударам [12, с.344]. До того ж, у фортеці фіксуються кутові форми башт – так звані бастіони [13, с.94]. У будівництві цитаделі Аккерманської фортеці була використана монолітна конструкція не лише для фундаменту башт, але й для нижнього поверху [13, с.89].

У такий спосіб було досягнуто, з одного боку, захист башти цитаделі від підкопів, а з іншого – створений таким чином своєрідний блок добре захищав від будь-якого нападу [15, с.94].

У більшості башт фіксуються бійниці, що розміщені на різних поверхах у такий спосіб, що з них можна було стріляти в різні боки. На всіх верхніх поверхах башт зафіксовані дерев'яні стелі. Наявність цього конструктивного елемента була зумовлена тим, що при потужних ударах кам'яна стеля могла зруйнуватися і, таким чином, поранити чи завалити захисників фортеці [14, с.68].

Фронт укріплення.

План Аккерманського укріплення відповідає рельєфу місцевості й складається із двох ліній куртин, перерваних фланкуючими баштами. [15, с.89]. Довжина фронту між баштами приблизно 40 м, ця відстань залежить від далекобійності осадних приладів [12, с.340]. Зовнішня лінія Аккерманської фортеці більш легкої конструкції. Відстань між лініями куртин не перевищує 15 м.

Загальна площа Аккерманської фортеці 9 га. Вона складається із чотирьох дворів різного функціонального призначення [13, с. 89]. Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму неправильного багатокутника [9, с. 265]. Периметр стін дорівнює близько 2 км, висота стін доходить до 7 м, товщина до 5 м.

Внутрішні стіни фортеці розподіляють територію на чотири частини.

Цитадель (двір №1). За повідомленнями відомого турецького мандрівника Евлія Челебі, який залишив докладний опис фортеці, "...цитадель являє собою чотири башти, подібних галатській. В цій внутрішній фортеці стоїть королівський палац, в якому живе комендант, і зберігається військовий арсенал" [13, с.33]. Отже, цитадель слугувала місцем проживання коменданта фортеці та зберігання військового арсеналу. Ця споруда має вигляд чотирикутника, утвореного куртинами, по кутах якого розташовані чотири високі башти, що трохи відступають убік. Одна з чотирьох башт (північно-західна) 1888 р обвалилася. [11, с. 265]. Стіни орієнтовані за сторонами світу. Площа внутрішнього простору цитаделі 0,04 га. Довжина куртин за периметром 177 м (зовнішня сторона) – 187 м (внутрішня сторона). Довжина стін між баштами різна: найменша сягає 18,1 м, найбільша – 21,5 м.

Башти цитаделі круглі в плані, мають вигляд циліндра [15, с. 79]. До верху товщина стіни змінюється. Три збережені на сьогодні башти мають декілька рівнів – від двох до трьох, відповідно до функціонального призначення, з підвальними приміщеннями. Південно-східна та південно-західна башти зведені на п'ятигранних підмурках так звані "поля" [15, с. 79]. Та говорити про первісний вигляд цих підмурків важко, тому що з польових описів, зроблених Л.Д. Дмитровим [4, альб., ар. 7] 1946 р., чітко видно, що вони були повністю зруйновані, а у 80-х рр. ХХ ст. розпочалася їхня реставрація [10, альб., ф. 4].

У стінах і баштах збереглися вузькі щілиноподібні бійниці із широкими півциркульними камерами з боку двору [15, с. 80]. У великих підвальних приміщеннях цитаделі розташовувався арсенал. 1977 р. Причорноморська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г. Г. Мезенцевої розпочала розкопки в середині цитаделі, які внесли значні уточнення в планування її внутрішнього простору. Під час цих досліджень було відкрито керамічний водогін та опалювальні труби. З'ясовано також, що двір був брукований кам'яними

плитами. Дослідниця зазначила, що відкриті будівельні залишки співвідносяться із кам'яними будівлями палацу й приміщеннями арсеналу [9, с. 369], згадуваними Евлія Челебі.

Комендантський двір (двір №2). Тут розміщувалися казарми гарнізону. З фотографії, зробленої 1946 р., чітко фіксуються залишки фундаментів приміщень прямокутної форми, розташованих в чотири ряди по чотири будівлі в кожному, вздовж західної куртини двору [5, альбом., ар. 52]. Лінія кам'яних стін перервана фланкуючими баштами (№№1, 2, 3, 4, 5, 6, 24, 25). Площа цього двору досягає 1,3 га, довжина стін за периметром 543 м (зовнішня сторона) – 578 м (внутрішня сторона).

Цивільний двір (двір №3) найбільший з усіх. До лінії кам'яних стін входить вісімнадцять башт різних типів (№№6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23). Площа двору досягає 3,9 га, довжина стін за периметром 823 м (зовнішня сторона) – 803 м (внутрішня сторона). Цей двір був призначений для укриття населення Аккерману під час осади. Від численних будівель зберігся лише мінарет мечеті та залишки приміщень вздовж куртин між баштами № 11 – № 20.

Портовий двір (двір №4). У 1999 – 2002 та 2004 – 2008 рр. Міжнародною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом С.О. Біляєвої було проведено часткове археологічне вивчення надлиманної лінії оборони, а саме турецької лазні [1, с. 28] та бар бакану [2, с. 96]. Зовнішня сторона двору значною мірою втрачена (через звуження берегової лінії), збереглися ділянки, укріплені контрфорсами.

Загальні оборонні пристрої, зафіксовані в усіх дворах Аккерманської фортеці:

1. *куртини* – середня частина бастионного форту у фортечних укріпленнях, які з'єднували фланки бастионів та допускали фронтальний вогонь перед міжбастионними фасадами [15, с. 213];

2. *профілі, які давали рикошет* – профілі стін та башт будувалися з таким розрахунком, щоб створити неможливим перебування ворога біля підніжжя стін [14, с. 315];

3. *зубці* – між двома отворами або амбразурами здійснювалися прямокутні зубці (мерлони), які утворювали захисний парапет для оборонців фортеці. Принцип побудови таких зубчастих парапетів відомий з давніх часів [17, с.54];

4. *бійниці* – вузький отвір у бруствері чи в захисних стінах. Слугували для ведення вогню із укриття. У переважній більшості трапляються на фортечних мурах та баштах. Розміри їх залежать від зброї [17, с.66]. В Аккерманській фортеці зафіксовані арбалетні, мушкетні та гарматні бійниці.

Отже, Аккерманський комплекс укріплень репрезентує усталені традиції середньовічної військової архітектури на теренах Північно-Західного Причорномор'я, які були характерними і для Заходу, і для Сходу. Реально ця твердиня належить до групи найбільш видатних фортифікаційних споруд середньовічної Європи, що збереглися до наших часів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєва С., Ерсой Б. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 11. К., 2002. – С.28 – 30.
2. Біляєва С., Болтрик Ю., Карашевич І., Фіалко О. Дослідження міжнародної Південної середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці //Археологічні дослідження в Україні 2005-2007. К., 2007. – С.96 – 99.
3. Біляєва С., Карашевич І. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я. // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки с. Торговиця. Кіровоград, 2006. – С. 19 – 27.
4. Дмитров Л. Д. Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945-1946 гг. // НА ІА НАНУ. Ф. 1946/8. – 14 с.
5. Дмитров Л. Д. Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1947 гг., Альбом иллюстраций Белгород-Днестровского археологического заповедника // НА ІА НАНУ. Ф. 1947/10. – 65 ар.
6. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. К., 1969. – 910 с.
7. Карашевич І. В. Воєнно-оборонні фактори у системі співіснування різних історико-культурних світів (елементи фортифікації Аккерманської фортеці) // X Сходознавчі читання. Тези доповідей наукової міжнародної наукової конференції; Київ 5-6 жовтня 2006. – С. 86 – 88.
8. Носов К. С. Русские крепости и осадная техника VIII – XVIII вв. М.: Полигон, 2003. - 174 с.
9. Мезенцева Г. Г., Иваненко И. А. Открытия в Белгороде-Днестровском // Археологические открытия. М., 1987 – С. 369 – 370.
10. Мезенцева Г. Г. Отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. м // НА ІА НАНУ. Ф. 1981/266. – 23 ар.
11. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т.3. К.: "Будівельник", 1983 - 1985. – 326 с.
12. Раппопорт П. А. Древнерусские крепости. М., 1965. – 159 с.
13. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1997. – 84 с.
14. Шаузи Огюст. Всеобщая история архитектуры [пер. Н. С. Курдюкова, Е.Г. Денисова]. – М.: Эксмо, 2008. – 704 с.
15. Шлапак Марьяна. Белгород-Днестровская крепость. Кишинев, 2001. – 237 с.
16. Яковлев В. В. История крепостей. – М.: ООО "Фирма Издательства АСТ", 2000. – 444 с.
17. Stokstad M. Medieval Castles. - London, 2005. – 193 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Карашевич Ірина Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та історії середньовічних міст Північно-Західного Причорномор'я.

УДК 94 (477.82) – 058.12.:26 “16“

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДОМОНГОЛЬСКОЙ КРЕСТЬЯНСКОЙ УСАДЬБЫ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Роман НОВОЖЕЕВ (Брянск, Российская Федерация)

Публікація присвячена дослідженню історико-археологічних аспектів давньоруських сільських поселень. Зазначається, що основою давньоруського села був сільський двір(садиба). Двір – важлива форма соціальної організації населення Русі з високорозвиненою матеріальною культурою.

Ключові слова: сільський двір, населення, матеріальна культура.

Статья посвящена историко-археологическим аспектам исследования древнерусских сельских поселений. Во второй половине XX века внимание историков и археологов привлекла древнерусская деревня. Основой древнерусского села являлся двор (усадыба). Двор был важной формой социальной организации древнерусского населения и обладал развитой материальной культурой.

Ключевые слова: поселение, двор(усадыба), материальная культура.

The present paper is dedicated to the study of some aspects of ancient Russian country settlements. In the second half of the xx century historians and archeologists devoted all their attention on the ancient Russian village. The base of ancient russia was the yard (farmstead). The yard was an important firm of organization for the ancient russian population and a development center of material culture.

Key words: settlement, homestead, material Culture

Двор – это комплекс одновременно существующих жилых, хозяйственных и производственных построек, составляющих единое архитектурное и хозяйственное целое и огражденный от соседних участков забором.

Двор являлся важнейшей формой организации не только экономической деятельности, но и сферой социальной самореализации человека. В рамках усадебного хозяйства и взаимоотношений людей, населяющих усадьбу, формировалась основная социальная единица – семья как домохозяйство. Двор, усадьба олицетворяли собой локальное окультуренное пространство, цивилизацию, в противопоставлении дикой природе, враждебному пространству. Дом воспринимался как священное место; соответственно, усадьба – как место священнодействий. Двор был весь пронизан символикой, с помощью которой каждая средневековая семья стремилась обеспечить себе сытость и тепло, безопасность и здоровье. Крестьянский двор выступал наряду с общиной формой сельской повседневности. Он являлся основной производственной ячейкой сельской общины, на нем держались все хозяйственные связи в деревне. Он же служил основой бытовой морали крестьян. Таким образом, статус и положение крестьянского двора выстраивали этику соседских отношений в деревне.

Крестьянский двор действовал как сплоченный элемент социальной организации с разделением труда, власти и престижа по традиционным предписанным семейным установлениям. Двор представлял собой основу производства, потребления, отношения собственности, социализации и общественных связей, моральной поддержки и взаимопомощи. Ценность двора как социально важной единицы подтверждает суровая санкция статьи Русской Правды: “Аже зажъжеть гумно, то на потокъ, на грабежь домъ его, переди пагубу исплатившу, а въ проце князю поточити и; тако же, *аже кто дворъ зажъжеть*“ [1, с.47].

Традиционно считается, что усадебная застройка и уличная планировка были характерны лишь для городских поселений домонгольской Руси. Археологическое исследование древнерусских городов показало, что в основе их топографии лежит именно усадьба. Наиболее обширный материал дали исследования в Новгороде Великом. В новгородскую археологию термин усадьба вошел уже довольно давно [2,3,4]. Усадьбы, обнаруженные на Неревском, Михайловском, Троицком и Ильменском раскопах имели площадь от 400 до 2000 кв. м [5]. Размеры дворов свидетельствуют о социальном статусе владельцев усадеб. Усадьбы большей площади принадлежали представителям экономически устойчивого господствующего сословия, усадьбы с минимальной площади относят к владениям рядовых свободных горожан.

Вопрос о топографии древнерусских сельских поселений долгое время оставался белым пятном в археологии. Да и сами сельские поселения долгое время не привлекали исследователей. Их было трудно обнаружить даже тщательными разведками, так как селища, в отличие от укрепленных поселений, не выражены в ландшафте местности. Материальная культура деревни долгое время считалась бедной и не сравнимой с теми открытиями, которые могут преподнести исследования городского слоя. Таким образом, древнерусское село привлекло исследователей не ранее 30-х – 50-х годов XX века. Но и тогда, и в последующие 20-30 лет древнерусские селища исследовались частично, вскрытие культурного слоя большими площадями не проводилось, а это не давало возможности составить четкое представление о топографии поселений. Соотношение исследованных древнерусских городов и сёл было явно не в пользу последних. Даже в середине 80-х исследования древнерусского села было на таком низком уровне, что позволило А. В. Кузе написать: “До сих пор полностью не раскопано ни одно селище; районы сплошного обследования, где было выявлено большинство древнерусских сельских поселений, территориально ограничены и крайне малочисленны“ [6, с.97].

В 1980-х годах начинается новый этап в археологическом изучении древнерусских сельских поселений. Следует отметить исследования А. П. Моци, В. П. Коваленко, Е. М. Веремейчик, А. В. Шекуна, Ю. Н. Сытого, (Черниговщина), Т. Н. Никольской (земля вятичей), Я. Г. Риера (Могилевщина), Б. А. Тимощука (Поднестровье), В. А. Петрашенко (Среднее Поднепровье) и др. В середине 1990-х. Н. А. Макаров начинает многолетние исследования эталонного сельского микрорегиона на Севере Древней Руси. Для этой цели был выбран уникальный комплекс археологических памятников у д. Минино на Кубенском озере. Эти работы продолжались в течение девяти полевых сезонов и дали исключительный по

своей важности результат. На сравнительно небольшой площади, исследованной раскопками, изучены остатки жилищ и средневековых полей с пахотными горизонтами, производственные комплексы, погребения. В Минине собрана грандиозная для древнерусских сельских поселений вещевая коллекция, насчитывающая около 10 тысяч средневековых вещей. Раскопками в Минине Н. А. Макаров показал, что северная деревня XI-XIII вв. – сложный социальный и хозяйственный организм, не соответствующий распространенным представлениям о простоте изначальных форм крестьянского быта на Севере. Колонизация северной периферии Древней Руси сопровождалась устройством крупных поселений, жители которых занимались лесными промыслами, сельским хозяйством и торговлей [7].

Во второй половине 1980-х гг. Днепровская Древнерусская экспедиция ИА АН УССР и Черниговского пединститута им. Т. Г. Шевченко начали работы по исследованию селища у с. Автуничи Городнянского р-на Черниговской области. За 1988-89 гг. было вскрыто около 10 тыс. кв. м культурного слоя, при этом выявлено 155 построек и 100 хозяйственных ям [8, с.36], к середине 1990-х годов вскрытая площадь составила около 25 тыс. кв.м., изучено более 400 построек, 221 яма, 131 канавка от оград [9, с.101]. В течение 80-х гг. на Черниговщине исследовалось поселение Лесковое, расположенное в бассейне р. Белоус, правом притоке Десны. В общей сложности было исследовано более 11 тыс. кв. м., что составило 22% площади селища, обнаружено 378 археологических объектов [10, с.70-71]. С 1993 года О. Н. Енуковой ведется исследовательская работа на Липинском археологическом комплексе (Октябрьский р-н Курской области), где на селище вскрыто около 10 тыс. кв. м [11, с.6].

На данный момент это наиболее хорошо исследованные памятники на культурном пространстве Древней Руси. Накопление обширного фактического материала позволило исследователям делать обоснованные выводы и даже поломать устоявшиеся историографические штампы. В частности, под сомнение был поставлен традиционный стереотип об отсутствии замков и других запирающих устройств в древнерусских сельских жилищах. Оказалось, что в древнерусской деревне металлические и деревянные замки были распространены не менее широко, чем в городах, и даже некоторые хозяйственные постройки запирались на замок. [12, с.34-36]. Представления о характере древнерусских селищ, их планировке, хозяйственном укладе и домостроительстве претерпели существенные изменения.

Оказалось, что материальная культура сельских поселений не менее богата и разнообразна, во всяком случае, сравнима с миром вещей жителей небольших городов. Конструктивные особенности жилых, хозяйственных и производственных построек также не отличаются примитивностью и “деревенской простотой”. И, пожалуй, самый важный, в нашем случае, вывод – на древнерусских сельских поселениях имела место усадебная застройка.

В начальный период освоения территории сельские поселения мало отличались друг от друга, и процесс их развития происходил весьма сходно. Жилища и хозяйственные постройки однообразны и не объединены по усадебному принципу. Но уже на рубеже XI-XII вв. усиливается дифференциация на сельских поселениях. Появляются и сосуществуют разного рода жилища – полуземлянки, жилища на жилых и нежилых подклетах, двух- и трехкамерные. Хозяйственные

комплексы концентрируются вокруг жилищ, и только пожароопасные производства и отдельные ямы выносятся на окраину поселений. Появляются новые селища, где культурный слой не покрывает всю территорию памятника, а фиксируется только вокруг построек. Это первый признак зарождающейся усадебно-дворовой топографии сельских поселений.

Дворовая застройка на древнерусских сельских поселениях Подесенья возникает уже в первой половине XII века. А к концу того же века становится господствующей [13, с.75]. И главным признаком двора становится не столько концентрация культурного слоя вокруг жилых и хозяйственных построек, но, в первую очередь, забор – ограда, отделявший один двор от другого.

Исследования А. В. Шекуна на селище Ров-2 около с. Шестовицы Черниговской области выявили две усадьбы рубежа XII-XIII вв. [14, с.36-37]. Одна из усадеб имела площадь 480 кв. м. На ней выявлено 7 построек и три хозяйственных ямы. Постройки располагались по кругу так, что в центре оставался свободный дворик площадью 85 кв.м. Усадьбу окружала ограда столбовой конструкции. Главной постройкой являлось, углубленное в землю на 0,75 м, жилище, площадью 13,6 кв.м. С запада к жилищу примыкали небольшие сени (0,75 x 0,9 м). В юго-западном углу находилась округлая глинобитная печь. Жилище было заброшено его владельцами, котлован был засыпан, а в 1,2 м от старого была возведена новая жилая постройка. Оно повторяло размеры и конструктивные особенности первого, но имело несколько большие сени (1,2 x 1,4 м) и деревянный пол, немного поднятый над землей. В 4 метрах от жилища находилась постройка (0,7-0,9 x 1,31 м) глубиной 0,6 м, заполненная обломками амфор и горшков большого диаметра. Вероятно, это была постройка, где хранились съестные припасы. Рядом с ней находилась прямоугольная постройка (1,8 x 2,7 м), глубиной 1,1 м. В углу ее котлована подбоем сделана округлая яма диаметром 1,4 м и глубиной 0,3 м. Такие постройки часто встречаются на древнерусских селищах и интерпретируются как погреба. Рядом с погребом находилась снопосушилка. Это была прямоугольная постройка (4 x 2,6 м), пол имел плавный уклон вдоль длинной оси, в северной части имелось овальное углубление (2,3 x 1,9 м), в котором выявлены остатки очага.

Еще в одной постройке грушевидной формы (4,8 x 2-3 м, глубиной 0,9 м) находился кузнечный горн. Следующая постройка имела квадратную форму (3,2 м, глубиной 1,1 м). В постройке находилась яма-погреб, и были найдены сельскохозяйственные орудия и большое количество костей домашнего скота. Вероятно, постройка имела производственно-хозяйственное назначение, здесь также хранился инструмент. В центре двора, свободном от построек, размещались яма-ледник (цилиндрической формы, диаметром 1 м, глубиной 1,65 м) и зерновая яма (колоколовидной формы, горловина 0,8 м, расширяющаяся ко дну до 1,6 м). Стены зерновой ямы обожжены. В такой яме можно было хранить до 700 кг зерна.

Две постройки и яма размещены за периметром усадьбы с северной стороны. Генетически, судя по заполнению котлованов, постройки связаны с усадьбой. Одна постройка прямоугольная (3 x 2,5 м, глубина 0,65 м). Другая имела углубленный на 0,3 м в материк котлован (1,5 x 1,8 м). Над котлованом на столбах был сделан навес. В 22 м от усадьбы на свободной территории находилась яма-скотомогильник

(діаметр 1,8 м, глибина 2 м), в якій були знайдені скелети двох лошадей и коровы. Ограда усадьбы прослежена в виде ямок от столбов на протяжении 25 м.

В 45 м от первой усадьбы находилась вторая. Территория между усадьбами была незастроенной. Вторая усадьба исследована на площади около 200 м. На ее территории были выявлены 3 полуземлянки, из которых одна объединяла функции жилого дома и ремесленной мастерской, а также хозяйственная постройка. Жилища имели одинаковые размеры и конструктивное устройство с жилищами первой усадьбы. Лишь одно жилище имело большие отличия от других. Его площадь 10 кв. м, из которых 2,4 кв.м занимала большая глинобитная печь (диаметром 1,6 м). В центральной части постройки на опечке находился кузнечный горн. В постройке обнаружены многочисленные инструменты, железный шлак, обломки металлических изделий. Хозяйственная постройка второй усадьбы находилась возле жилищ, это был погреб такой же конструкции, как и в первой усадьбе.

Как видим, в обеих усадьбах четко прослеживается закономерность размещения построек по периметру, оставляя небольшой внутренний дворик. Жилые постройки расположены на некотором расстоянии от объектов хозяйственного предназначения.

Что касается Автуничского поселения, то тут есть ряд нерешенных проблем осложняющих выделение усадебной планировки селища. В ходе исследований возник вопрос определения жилых построек. На большинстве синхронных памятников Черниговщины, Брянщины и Гомельщины жилища имеют углубленный котлован. На поселении Автуничи, несмотря на большие вскрытые площади, не выявлено ни одного такого объекта, который можно было бы четко интерпретировать как жилище. И, вероятно, жилища Автуничского комплекса были наземными, а поэтому и не прослеживаются в ходе археологических исследований, и только хозяйственно-производственные постройки имели котлованы [8, с.42-43]. Однако на селище, начиная со слоя рубежа XI-XII вв., четко выделяются группы построек, многие из которых разграничены оградами [8, с.63]. Так, в частности группа построек Д-3 объединяла 4 постройки и 3 ямы. Площадь в 810 кв. м была обнесена оградой [8, с.64]. Многие усадьбы функционировали немалое время, так как заборы между ними не раз поновлялись.

В XII в. практически все постройки на селище группируются по усадебному принципу и разделяются оградами. Постройки и другие объекты в усадьбах располагались полукругом, прямоугольником, либо по периметру. Как правило, в центре усадьбы оставался свободным от застройки дворик площадью до 120 кв. м [8, с.65]. Этнографы XIX-XX вв. отмечали, что крестьянский двор уже имел, как правило, трехрядную застройку. Лишь однажды, Н. Яснецким в 1939 г. в районе Изборска были отмечены, кроме дворов с трехрядной застройкой, также дворы, обстроенные по периметру, с непокрытой серединой (круглый двор). Со слов крестьян, пишет Яснецкий, это "наиболее древний вид" или "наиболее старинный тип" двора [15].

Таким образом, можно утверждать, что на рубеже XI-XII веков появляется, а затем становится господствующей усадебная застройка и уличная планировка селища Автуничи.

С середины XII в. дворовая застройка господствует и на поселении Лесковое. Сооружения усадеб концентрируются на небольшой территории вблизи жилища. Иногда расположенные рядом дворы разделены оградой [10, с.90-93].

Также усадьбы площадью 250-800 м выявлены на селищах Подмоскovie и в районе Куликова поля, в окрестностях Ельца [16, 17]. Они представляют собой жилую постройку с хозяйственной зоной, на которой располагается усадебный двор, окруженный хозяйственными сооружениями.

География и масштабы исследований древнерусских сельских поселений растут с каждым годом как России, так и в Украине и Белоруссии. В настоящее время необходимо не только вводить в оборот новые фактические материалы, полученные вследствие археологических работ, но и на их основе проводить комплексные исторические исследования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Русская Правда Пространной редакции (по Троицкому первому списку) / Нагаев А. С., Огнев В. Н. Практикум по истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Учебное пособие для студентов. Вып. 1. М., 1984.
2. Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. М., 1981.
3. Хорошев А. С. Новгородские усадьбы и система городского землевладения по археологическим данным // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып. 11. 1997.
4. Сорокин А. Н. Благоустройство усадеб в Древнем Новгороде. М., 1995.
5. Петров М. И., Сорокин А. Н. О размерах усадеб Древнего Новгорода. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород. Вып. 11. 1997.
6. Древняя Русь. Город. Замок. Село. // Археология СССР.– М., 1985.
7. Археология северорусской деревни X–XIII вв. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. Отв. ред. член-корреспондент РАН Н.А. Макаров. В 3-х томах. М., 2007-2009.
8. Моця О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П. и др. Поселення X-XIII ст. біля с. Автуничі. //Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)/ Ред. кол. О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – Київ, 1997.
9. Моця А. П., Готун И. А., Коваленко В. П. Полесское село в древнерусской истории (по материалам пос. Автуничь)// Деснинские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск, 1995.
10. Шекун О. В., Веремійчик О. М. Поселення Ліскове у верхов'ях р. Білоус. // Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)/ Ред. кол. О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – Київ, 1997.
11. Енукова Е. Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX-XIII вв. [Труды НИИ археологии юго-востока Руси Курского госуниверситета]. Курск, 2007.
12. Новожеев Р. В. Древнерусская сельская усадьба. Материалы для реконструкции.– Брянск, 2010.
13. Шекун А. В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины)// Проблемы археологии южной Руси: Материалы ист.-археолог. семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”, Чернигов, 1988 г. / ИА АН УССР. Ред.кол. П. П. Толочко и др. Киев, 1990.

14. Шекун О. В. Селянські садиби XI-поч.ХІІІ ст.// Друга Чернігівська обласна конференція історичного краєзнавства: тези доповідей.-Чернігів-Ніжин, 1988. С.36-37. См. також: Шекун О. В. Садиба кінця ХІІ-початку ХІІІ ст. (за матеріалами розкопок пос. Рів-2 біля с.Шестовиця)// Сайт "Археологія Чернигова" (<http://archeology.narod.ru>).

15. Яснецкий Н. Деревенское строительство в Печерском крае (Псковской обл.)// Материалы и исследования по этнографии русского населения европейской части СССР [Текст] / Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР; отв. ред. П. И. Кушнер. - М.: Изд-во АН СССР, 1960.

16. Тропин Н. А. Елецкая земля в ХІІ-ХV вв. – Елец, 1999.

17. Гоняный М. И., Гриценко В. П. Поселение 2-ой пол. ХІІІ–нач. ХІV Березовка – 5 на Куликовом поле //Куликово поле: вопросы историко-культурного наследия. Тула, 2000.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Новожеев Роман Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры философии, истории и педагогики Брянской ГСХА, зав. научно-исследовательской лабораторией аграрной истории Брянской ГСХА.

Научные интересы: аграрная история, древнерусская деревня, археология сельских поселений Древней Руси, экспериментальная археология.

УДК 94(477) "1945/1955"

СВЯТА Й ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1955 рр.)

Віра РЕВЕНКО (Миколаїв)

У статті проаналізовані різноманітні форми святкової буденності. Зроблені висновки, що народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян, та, незважаючи на це, у суспільстві відбувалася поступова радянська свята.

Ключові слова: свята, обряди, загальнодержавні, сімейні, професійні, релігійні свята.

В статье проанализированы различные формы праздничной обыденности. Сделаны выводы, что народные традиции и религиозные праздники сохраняли ведущие позиции в повседневной жизни сельских жителей, но, не смотря на это, в обществе происходила советизация праздников.

Ключевые слова: праздники, обряды, общегосударственные, семейные, профессиональные, религиозные праздники.

The different forms of festive commonness are analysed in the article. Conclusions are done, that folk traditions and religious holidays were saved by leading positions in everyday life of villagers, but not looking on it there was sovietizaciya of holidays in society.

Keywords: holidays, ceremonies, national, domestic, professional, religious holidays.

Відродження національної культури розпочинається з повернення й освоєння духовних цінностей, раніше відчужених від народу. Освоєння всіх багатств,

нагромаджених кожною з національних культур Півдня України, необхідне не лише для врятування й подальшого збереження спадщини, а й для майбутнього цієї культури, для оновлення творчих сил, піднесення морально-перетворюючого потенціалу культури.

Невичерпною скарбницею історичної пам'яті є свята й обряди. Формуючись упродовж віків і тисячоліть, вони увібрали в себе найістотніші риси соціального й економічного життя народу, відобразили його громадський устрій, сімейно-побутові відносини, особливості художнього мислення, психології та моралі. Одні виникли безпосередньо після війни, інші ж мали багатотисячлітню історію [1, с.1].

У процесі формування радянської святковості значне місце належало критичному використанню прогресивних високохудожніх елементів традиційних народних свят, тих яскравих і своєрідних елементів, які своїм етнічним ароматом обрядових форм прикрашали радянську святковість, органічно зливалися з нею, не залишаючи навіть тіні "релігійних пережитків" [2, с.4].

Партійні й радянські органи, установи культури, комсомольські організації, органи преси та масової інформації, спеціальні ради з нових обрядів, створених у республіках, областях і багатьох окремих населених пунктах, розгорнули велику роботу з вивчення "старої" обрядовості й "приживання нової".

Обряди, які входили в побут у формі нових, мали подвійне походження. З одного боку, виникали нові явища, що йшли знизу, з народних мас, які стихійно творили нове. З другого боку, над цим працювали ряд установ та організацій як громадських, так і державних, котрі вивчали те нове, що зростало в повсякденні, збагачували в ідеологічному, літературному, музичному, видовищному планах, фіксували в сценаріях і робили набутком найширших регіонів. Чималу роль у цьому відігравали й матеріали, спеціально розроблені самими ж фахівцями цієї справи – науковими й художньо-творчими працівниками, які спеціалізувалися в цій галузі [3, с.4].

Одним із виявів упровадження нового в життя були загальнодержавні й революційні свята: свято міжнародної солідарності трудящих – 1 Травня, роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, день народження В. І. Леніна, день Радянської Армії, день Радянської Конституції, день будівельника, день космонавта, день радянської молоді, Новий рік та інші. Особливо урочисто відзначалися роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції та 1 Травня. У радянській державі ці свята належали до рангу головних і основоположних. На їхній базі виросла й формувалася розгалужена система радянської ідеологічної ритуалістики [4, с.216].

Проведення цих свят на селі проходило під гаслом підбиття підсумків діяльності на всіх ділянках соціалістичного будівництва, зокрема в сільському господарстві, мобілізації резервів на боротьбу за неухильне підвищення продуктивності праці трудящих.

Основна робота з підготовки й проведення радянських свят у селах покладалася на сільські ради депутатів трудящих і місцеві партійні організації. Активну участь у підготовчій кампанії брали всі жителі села. Напередодні свята в клубах проводилися загальні урочисті збори, на яких оголошувалися результати соціалістичного змагання між колгоспами, МТС і радгоспами, відзначалися

передовики виробництва. Як правило, урочисті збори закінчувалися великим концертом художньої самодіяльності [5, с.107].

Кульмінаційним моментом у структурі святкування радянських свят уважалася демонстрація, в якій брали участь усі колгоспники, за винятком звільнених за поважною причиною. Серед таких заслугоує на увагу Першотравнева демонстрація 1949 р. в колгоспі “Запорожець” с. Старо-Бешево Одеської області. Демонстрація призначалася на 10-у годину ранку, але колгоспники сходилися о 9-й. На площі колгоспного двору організовано зустрічалися всі бригади й школярі, вони шикувалися в колони й чекали колгоспників із сусіднього села “Червоного Агронома”. Коли “виступи” зліва давали знати, що колгосп – філіал наближається, колона з портретами, гаслами, прапорами рушала їй на зустріч. Кожну колону очолювали діти, які при зустрічі виголошували привітання, подавали один одному руки й поверталися на місце (діти їхали на велосипедах, привітання не збереглося). Прибула колона вишукувалася за першу й через двір прямувала до арки, де була встановлена трибуна. Далі розпочинався мітинг, який відкривав голова колгоспу [6, арк. 137]. Привітання також звучали від секретаря парторганізації, від бригад, молоді, школярів [7, арк. 138].

У дні свят організовувалися масові гуляння, під час яких проводилися спортивні змагання місцевих фізкультурників, виступи учасників художньої самодіяльності, влаштовувалися танці, розваги, демонстрували художні й науково-популярні кінофільми. Часто колгоспи в дні свят організовували екскурсії передовиків виробництва й школярів у міста [8, с. 108].

Свята строго контролювалися відповідними партійними органами, керівниками адміністрації та профспілок. Завчасно затверджений план святкових заходів, диктував порядок проходження колон, кількість учасників, реквізитів, тематику гасел і музичного супроводу. Відхилення від сценарію розглядалися як прорахунки в ідеологічній роботі [9, с. 216].

Громадські свята часто відзначалися спільно всією бригадою, ланкою. Святкування дня Першого травня і Жовтневої революції бригадами спостерігали в артілі ім. Будьонного Березівського району Одеської області в 1949 – 1950 рр. “Гуляння” в день свят у бригадах та ланках відбувалося за рахунок тих, що брали в ньому участь. “Гуляння” починалися відразу ж після загальної демонстрації. Ланки проводили свята в хатах одного з членів ланки, а бригади – у клубах, на фермах. Крім безпосередніх учасників банкету, в ньому брали участь і члени родини (чоловіки, жінки, батьки, дорослі діти) та запрошені – друзі, члени правління колгоспу, механізатори. У деяких колгоспах одна з виділених ланок заздалегідь ремонтувала житла всім членам бригади (артіль ім. Будьонного Березівського району Одеської обл.) [10, с. 94].

Святкування радянських свят проходило й у колі родини (колгосп ім. Шевченка с. Догмаровка Геніченського району Херсонської області). До свят колгоспники, звичайно, ретельно готувалися. Вони прибирали в хатах, прикрашали місце святкування, готували святковий обід. Збиралися родичі й відзначали свято в одному домі, потім переходили в інший і так за два дні могли побувати в трьох-чотирьох хатах. Дорослі й молодь збиралися окремо [11, арк. 1]. “Гуляння” в молоді відбувалося завжди в складчину. Парубки приносили горілку, вино, дівчата

готували закуски. “Гуляли” два дні. Першого травня гуляння кінчалося о 1 – 2-й годині ночі, інколи вранці. Другого травня починали о 12-й годині й закінчували о 2-й ночі [12, арк. 2].

Святкування 7 листопада також розтягувалося на три дні. Напередодні в клубі виголошували урочисту доповідь, приурочену святу. Підбивалися підсумки за літній період, ставили виробничі завдання перед колгоспниками та колгоспам. Відмічалися найкращі колгоспники. Після урочистої частини відбувався концерт, поставлений силами комсомольців та молоді, далі танці. 7-го – демонстрація і святкування в колі сім’ї. Наступний день (8 листопада) молодь гуляла в клубі [13, арк. 3].

Наскрізь пройняті комуністичною пропагандою і політикою антирелігійної спрямованості виробничі та громадські свята – Свято весни, Свято серпа і молота, Свято урожаю, Проводи зими, вечори трудової слави, народне вшанування кращих виробничників, бригад, колгоспної сім’ї.

Трудові свята тісно пов’язувалися з виробничою діяльністю людини, відзначали початок і завершення польових робіт, дні, присвячені тваринництву, рибальству та іншим промислам. Хліборобських свята розглядалися не лише як форма відпочинку, а і як засіб виховання професійної гордості й честі, комуністичного ставлення до праці. Одним із найвизначніших серед хліборобських свят вважалося свято Врожаю, або так звані Обжинки. Радянське свято Врожаю відзначається в Україні з 1923 р. і має вже свою історію, в якій знайшли відображення основні етапи розвитку сільського господарства, зміни в культурі і побуті села, формування радянської святковості й звичаєвості [14, с. 19]. Переосмислені з позицій соціалістичної дійсності, обжинки стали активним засобом боротьби за виховання комуністичного ставлення до праці, високохудожньою формою вшанування трудівників села [15, с. 72].

Супроводжувалося свято традиційним атрибутами (обжинковий вінок, останній сніп), масовими іграми, розвагами, обжинковими піснями у виконанні учасників художньої самодіяльності. Відзначалося свято після того, як колгоспи здали поставки державі (колгосп ім. Будьонного Генічеського району Херсонської області), у найближчу неділю правління колгоспу організовувало обід за рахунок колгоспу або за рахунок колгоспників, виписували продукти в аванс. Обід готували кухарі з колгоспу під керівництвом голови колгоспу [16, арк. 8]. Обжинки відзначалися не тільки в колгоспах, а й святкувалося на рівні району. Так, 1952 року в усіх районах Херсонської області пройшли районні свята Врожаю, в яких активну участь узяли культурно-просвітницькі заклади. У Голопристанському районі у святкуванні взяли участь більш ніж 300 колгоспників. З великим успіхом також пройшло святкування в Ново-Сероготському, Бересловському, Геніченському й інших районах області [17, арк. 42].

Однак, в умовах тяжкої повоєнної буденності, у перші роки це свято обмежувалося нагородженням передовиків виробництва після завершення всіх сільськогосподарських робіт [18, с. 63].

У районах південних областей України проводили багато масових і цікавих заходів – свята фізичної культури, пісні, танцю, які було демонструванням зростання самодіяльності колгоспного села й слугували новим поштовхом для подальшого зростання художньої самодіяльності області. Такі свята проводили в 12

районах Херсонської області з 8 по 25 травня 1952 р. [19, арк. 42]. У святкові дні призначали мітинги. З промовою виступав секретар РК КП(б)У або голова райвиконкому, представники колгоспів, МТС, профспілки, комсомольців [20, арк. 24]. Колгоспники слухали звіти, після чого брали на себе зобов'язання раніше запланованих строків закінчити всі сільськогосподарські роботи [21, арк. 64].

З кожним роком зростало і поширювалося соціалістичне змагання колгоспників України з колгоспниками Російської Федерації, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших республік. Традиційним святом колгоспників Генічеського району Херсонської області стало підбиття підсумків соціалістичного змагання з колгоспниками Махарадзевського району Грузинської РСР. Приїзд грузинських колгоспників супроводжувався такими традиційними ознаками, як зустріч гостей хлібом-сіллю, обмін подарунками, влаштування товариських банкетів, передача переможцю соціалістичного змагання перехідного червоного прапора та багато іншого. Свято, зазвичай, тривало протягом усього перебування делегації й закінчувалося проводами дорогих гостей [22, с.110].

Особливою рисою радянської обрядовості й святковості є те, що вона проникала не лише в громадське, а й в особисте життя людини й сімейно-побутові свята, такі, як, наприклад, новосілля, шлюб і весілля, урочиста реєстрація народження дитини, проводи до Радянської Армії, вшанування пам'яті померлих тощо. У радянський час стало традицією проводити громадянські панахиди без церковних проповідей. Усю організацію й проведення похорон брала на себе сільська рада (колгосп ім. Будьонного Березівського району Херсонської області 1949 р.). Правління колгоспу давало наряд на копання ями, а також за нарядом і за рахунок правління робилася труна. На час поховання правління припиняло в колгоспі роботу, по радіо оголошували про годину поховання. Збиралися усі колгоспники й несли труну на кладовище [23, арк. 25]. Проводився траурний мітинг. Після завершення церемонії всі розходилися по домам [24, арк. 26]. У похоронній обрядовості утвердилася радянська символіка й атрибутика, рекомендована Комісією з радянських традицій, свят та обрядів.

До торжеств, що виникли в радянський час, належать проводи призовників, покликаних до Радянської Армії. Вони проходили напередодні від'їзду призовників до військового комісаріату. Їх запрошували до колгоспного клубу, де відбувався мітинг, який проводили керівники села й колгоспу. На закінчення давали концерт. Часто призовникам виділялася грошова допомога. У день від'їзду призовників до місця відправки збиралися майже всі колгоспники. Крім того, проводи відбувалися і в сім'ї. Домашні проводи влаштовувалися після мітингу в клубі. В інших місцях, наприклад в Генічеському районі Херсонської області сімейні проводи відбувалися увечері напередодні від'їзду, а мітинг – уранці в день від'їзду призовників (матеріали 1950 – 1956 рр.) [25, с.93]. Таким чином, сімейні проводи входили як складова частина в громадські проводи.

Проведення нових обрядів родинно-індивідуального побуту мало певне антирелігійне спрямування. На заміну церковному вінчанню при створенні нової родини з'явилися показові весілля-вечірки, колгоспні весілля, комсомольські весілля. Такі форми весілля були характерні для сільської інтелігенції [26, с. 87]. “Червоне” весілля широко практикувалося в 50-х роках, але більш-менш поширеною така громадська форма реєстрації шлюбу стає вже в 1960-х рр.

Незважаючи на появу і розвиток нових форм весілля селяни використовували деякі елементи старого традиційного весілля, вкладали в цю форму новий зміст, який відбивав нові матеріальні й духовні умови їхнього життя.

Обряд хрещення замінювали урочистою реєстрацією народження (“червоні хрестини”, “зорини”, “октябрини”, “звіздини”), започаткований ще у 20-ті роки набув значного поширення в післявоєнні роки й особливо після XX з’їзду КПРС [27, с. 30]. Однак, громадянська обрядовість, пов’язана з похоронною обрядовістю, народженням дитини в повоєнні роки не набула розвитку. Пошуки нових форм сімейних обрядів почалися в кінці 50-х – на початку 60-х років [28, с. 88].

Нова сімейна обрядовість відображала ідеали радянського суспільства, а сімейні торжества підносила до явищ суспільних, надавала їм громадянського звучання.

Проте, незважаючи на всі намагання влади, у повоєнні роки сільське населення все більше зверталося до релігії, чому посприяла лібералізація релігійної політики радянської влади під час другої світової війни й важке становище населення в повоєнні роки, горе і втрати під час війни сприяли все більшому відвідуванню церкви, здійсненню релігійних обрядів на дому й святкування великих релігійних свят – Різдва, Хрещення, Великодня, Трійці, Спаса, Маковія та інших. Найбільш масово населення села відзначало Пасху й Різдво Христове. Ці дні святкування відбувалися при значній активізації віруючих. Так, секретар Снігурівської райради депутатів трудящих Миколаївської області звітував, що 6 і 7 січня в молитовному домі перебувало близько 100 осіб, з них 15 % молоді (переважно переселенці), оскільки молитовний дім у Снігурівці малий, то значна частина присутніх стояла надворі [29, арк. 12]. У с. Бармашова Баштанського району церкву відвідали більше половини жителів села, багато прийшло із сусідніх. Одної тільки молоді було 125 осіб. Треба відмітити, що напередодні Хрещення навіть у селах, де не було молитовних домів, траплялися випадки “щедрування” під вікнами. У с. Октябрськ молитовний дім у день святкування Хрещення відвідали понад 400 осіб, з них 20 % молоді й людей середніх років. Спостерігалися виконання релігійних обрядів, таких як “Вечеря”, “Колядки”. У Новому Бузі з’явилися нові явища, яких не було в минулі роки, церковний хор ходив разом з колядниками [30, арк. 18]. Різними релігійними діями супроводжувалося й Воскресіння Христове, приготування великодніх страв, у тому числі випікання пасок, фарбування яєць – неодмінних атрибутів. На Великдень зранку селяни поспішали до церкви, де відбувалося урочисте освячення “великоднього кошика”.

Таким чином, у перші повоєнні роки головними в житті селян були свята, пов’язані з релігійною свідомістю й місцевими звичаями і традиціям [31, с. 64]. Проаналізувавши різноманітні форми святкової буденності, такі, як загальнодержавні, сімейні та релігійні свята, автор дійшов висновку, що в суспільстві відбувалася поступова радянська святкової буденності, незважаючи на те, що народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курочкин О. В. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуали і світогляду). Автореферат дис. канд. етнолог. наук: 07.00.05 / О. В. Курочкин.

Народознавча академія наук України інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського. – К, 1995. – 20 с.

2. Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. – Товариство “Знання” УРСР. – К, 1963. – 36 с.

3. Нова обрядовість як один з важливих компонентів радянського способу життя // Народна творчість та етнографія. – №. 2. – 1979. – С. 3 – 11.

4. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – 383 с.

5. Кувеньова О. Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.

6. Національні архівні наукові фонди та фото записів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі НАНФ ІМФЕ). – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 54. – Арк.137.

7. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 54. – Арк.138.

8. Кувеньова О. Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.

9. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – 383 с.

10. Г. Ю. Стельмах. Формування нових звичаїв в українському колгоспному селі // Народна творчість та етнографія. – №. 1. – 1957. – С. 90 – 97.

11. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 155. – Арк.1.

12. Там само. – Арк.2

13. Там само. – Арк.3

14. Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. – Товариство “Знання” УРСР. – К, 1963. – 36 с.

15. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К.: Вид – во політичної літератури, 1978. – 228 с.

16. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 155. – Арк.8.

17. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.Р. – 1989. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.42.

18. Лисак В. Ф. Святкова буденність українських селян у 1950 – 1960-х рр. // Наукові записки. Серія: Історія. – Випуск XVII. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – С. 61 – 65.

19. ДАХО. – Ф.Р. – 1989. – Оп.1. – С.184. – Арк.42.

20. ДАХО. – Ф. Р 3983 Оп.1 С.5 Арк.24.

21. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф.П. – 7. – Оп.4. – Спр. 758. – Арк. 64.

22. Кувеньова О.Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.

23. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 79. – Арк.25.

24. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 79. – Арк.26.

25. Стельмах Г. Ю. Вказана праця. – С.93.

26. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К.: Вид-во політичної літератури, 1978. – 228 с.

27. Кувеньова О. Ф. Вказана праця. – 36 с.

28. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К.: Вид-во політичної літератури, 1978. – 228 с.

29. Державний архів Миколаївської області. – Ф.П – 7. – Оп. 8. – Спр. 402. – 91 арк.

30. Там само. – Арк. – 18.

31. Лисак В. Ф. Святкова буденність українських селян у 1950 – 1960-х рр. // Наукові записки. Серія: Історія. – Випуск XVII. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – С. 61 – 65.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ревенко Віра Валентинівна – аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухолинського.

Наукові інтереси: побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період 1945 – 1955 рр.

УДК 904.24(477)“6383“

КОСТЮМНІ ГАРНІТУРИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК

Олена ФІАЛКО (Київ)

У статті розглядається костюм войовничих жінок – його елементи, аксесуари та різноманітні прикраси, наявні на витворах образотворчого мистецтва та знайдені в поховальних пам'ятках скіфських амазонок.

Ключові слова: амазонки, костюм, прикраси, Скіфія.

В статье рассматривается костюм воинственных женщин – его элементы, аксессуары и различные украшения, отмеченные на произведениях изобразительного искусства и найденные в погребальных памятниках скифских амазонок.

Ключевые слова: амазонки, костюм, украшения, Скифия.

The article deals with militant women's dress - its elements, accessories and ornaments, which are marked on the works of fine art and were found in burial monuments of Scythian Amazons.

Keywords: Amazons dress, jewelry, Scythia.

За стародавніми переказами, на території Північного Причорномор'я колись жили амазонки - жінки-воїни, що опинилися на цих землях волею випадку, після поразки в битві з греками. Поряд із згадками в інших джерелах найбільш докладно цю подію описав Геродот, присвятивши їй кілька пасажів своїх “Історій” (IV, 110 – 117). З повідомлень випливає, що, навіть перебуваючи в чужорідному середовищі, амазонки дотримувалися своїх колишніх звичаїв – вони одягалися інакше, ніж місцеві жінки, виїжджали на полювання верхи на конях, брали участь у набігах і війнах, не поступаючись чоловікам. Такому способу життя відповідав і костюм войовничих дів.

Костюм являє собою ансамбль певним чином поєднаних окремих предметів одягу, взуття, різнохарактерних прикрас. Крім того, у це поняття входять зачіска, грим, різного роду ознаки-маркери (статеві, соціальні, релігійні), дрібні аксесуари та ювелірні прикраси [12, с.57].

Уявити як виглядали і в що одягалися скіфські амазонки можна завдяки зіставленню образотворчих і археологічних матеріалів. Таким чином, джерелами для вивчення костюма скіфських войовниць і різних видів його прикрас є:

по-перше, твори мистецтва, і насамперед роботи еллінських майстрів і, по-друге, артефакти з поховальних комплексів озброєних скіф'янок.

І. 1. Передусім варто коротко зупинитися на костюмі та зачісці амазонок. Насправді костюм скіфів ми бачимо переважно очима древніх еллінів завдяки витворам їхніх майстрів. Упевненості в достовірності цих зображень дає стійка присутність окремих елементів одягу на різних (і за часом, і за технікою) виробках. У витворах образотворчого мистецтва вирізняється два типи костюму амазонок: *грецький* (умовно середземноморський) і *скіфський* (умовно понтійський або вужче боспорський) [4, с.43; 2, рис.2; 6, с.378 – 380; 8, с.152 – 192; 9, с.35 – 36].

Костюм грецького типу (рис. 1) (відтворений у скульптурі, настінному живописі, рельєфах, вазопису) становлять легкий короткий хітон або туніка, перехоплена на талії або під грудьми вузьким паском таким чином, що край одягу опинявся вище або на рівні колін. На плечі одяг сколювали фібулою так, що одна грудь залишалася оголеною. З часом таке вбрання трохи змінюється – убір стає більш пишним і в той же час набуває плавних контурів, що ймовірно зумовлено, з одного боку, модними тенденціями, а з іншого – веденням переважно кінного бою. Іноді костюм доповнює полотняний панцир. *Взуття* репрезентовано вишуканими сандалями з переплетеними ремінцями або високими чобітками зі шнурівкою. Крім того, як додатковий захист гомілок використовувалися поножі (кнеміди). *Головним убором* слугував шолом, але частіше амазонка була простоволосою.

Для *зачіски* характерним було забране назад й охайно укладене волосся, хоча трапляються зображення дів із довгим волоссям, що розметалося.

Костюм скіфського типу (рис. 2) (зображений на рельєфах, мозаїках, творах торевтики, у вазовому живописі) найбільше відповідає геродотовським персонажам. Багатошаровий костюм складають довга сорочка з вузькими рукавами, каптан і вузькі штани з лампасами, що облягають струнку фігуру. Зазвичай, костюм розцвічено. *Головний убір* представляла м'яка шапочка (іноді вона сповзала на плечі) у формі ковпака (типу кідарія) із захисними "клапанами", що звисають ззаду й по обидва боки. Іноді амазонки зображені босими, але частіше у *взутті* – м'яких коротких чобітках, так званих скіфіках, що були обв'язаними ремінцем, або у високих чобітках зі шнурівкою попереду.

Що ж стосується *зачіски*, то частіше цьому типові костюму відповідало волосся, заховане під головним убором, з-під якого вибивається кілька хвилястих локонів, або ж розпущене волосся, пасма якого розвивається в запалі сутички.

Характер обох типів костюма був зумовлений кліматичними факторами, верховою їздою й місцевими традиціями.

2. Не залишили без уваги стародавні митці й прикраси в оздобленні амазонок. У творах образотворчого мистецтва презентовані прикраси амазонок, що розпадаються на дві групи: *а)* нашивні та *б)* знімні.

а) До числа нашивних (накладних) елементів декору костюма можна віднести круглі пластини, що прикрашали пояси й головні убори. Особливо чітко ці елементи видно на розмальованих фризах серії червонофігурних ваз (рис. 3, 1-2). Як правило, ці елементи показані білим (рідше жовтим) кольором. У такий спосіб вазописці, ймовірно, з одного боку, робили акцент на певних елементах убору, а з іншого боку, не виключено, що до допомоги накладної світлої фарби вони

вдавалися для більшої достовірності в передачі металевих (золотих або срібних) прикрас.

б). Серед знімних прикрас на витворах образотворчого мистецтва присутні такі їх типи: намиста, сережки, браслети, фібули.

Коралі (точніше нагрудні прикраси) трапляються на зображеннях войовниць, мабуть, частіше за інші прикраси. Серед них чітко розрізняються різноманітні і за формою, і за розмірами намистин набори (рис. 3, 2; 4, 3), іноді доповнені підвісками і, можливо, що є серед них і гривні (наприклад в обох жіночих персонажів на розписному саркофазі з Тарквіній) (рис. 4, 1–2).

Сережки посідають другу за кількістю позицію у рейтингу зображень знімних прикрас. Вони репрезентовані кількома різновидами - простими кільцеподібними (рис. 4, 3–4), кільцеподібними з одинарними або складними фігурними привісками різних модифікацій (у тому числі такими, що шумлять) (рис. 4, 2, 5), і, можливо, дископодібними. Ці дрібні ювелірні прикраси ретельно виписані художниками на червонофігурних вазах і згадуваному вже вище саркофазі з Тарквіній [15; 13; 14; 16, fig. 2, 5, 12], передані вони майстрами і в інших техніках.

Браслети ладяться відзначити не часто, особливо якщо йдеться про костюм скіфського типу, де їх важко відрізнити від краю (або манжети) рукава. Тому цей тип прикрас легше відзначити в поєднанні з костюмом грецького типу. Можна говорити про два варіанти зображень. Перший - дротяні гладкі браслети, що добре видно на розписах саркофагу з Тарквіній і червонофігурних посудинах (рис. 4, 5). Другий варіант - набірні браслети з різних намистин виразно читаються на мозаїчному панно з Едеси (рис. 4, 3) і аттичному червонофігурному кіліку із зображенням Пенфесілеї та Ахілла з Державного античного зібрання Мюнхена.

Фібули, що скріплювали плащ або легкий хітон на плечі, теж більш співвідносяться із костюмом грецького типу. Ця функціональна прикраса-застібка особливо добре “читається” на скульптурних статуях і на фризах мармурових саркофагів (рис. 4, 6).

На одному з червонофігурних південноіталійських кратерів з колекції Державного Ермітажу, у верхньому фризі зі сценами амазономахії, у вбранні двох амазонок начебто проглядаються метопіди – орнаментальні стрічки над чолом, що доповнюють головні убори (рис. 5, 1–2).

Очевидно, що, крім згаданих вище типів прикрас, художники зображували й інші аксесуари, але виявити їх поки не вдалося.

II. Відтворити повний костюмний комплекс скіфів за наявними археологічними матеріалами поки вдалося лише в одному випадку. Йдеться про реконструкцію одягу дівчинки-підлітка з не пограбованого кургану Вишнева Могила, яку запропонували Я. Прилипко та Ю. Болтрик 1991 р. [3, рис.7]. Деталі цього складного багатоелементного, типово дамського, костюма знаходять багато етнографічних паралелей.

1. Стосовно одягу скіфських войовниць з похоронних комплексів на терені Північного Причорномор'я в межах сучасної України, то даних дуже мало. Органічні матеріали нещадно знищені часом. У похованнях залишилися в прямому сенсі крихти головних уборів та взуття й лише в тих випадках, коли вони були шкіряними. Елементи з повсті і тканини зотліли безслідно. Незначні залишки шкіряних головних уборів збереглися у двох комплексах. У кургані № 13 поблизу

м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. зафіксовані поздовжні бічні стрічки, ймовірно, від бічних клапанів убору [5, с.161]. У кургані № 6 поблизу с. Мар'ївка Дніпропетровської обл. знайдено дрібні уламки й сліди шкіри та циліндричної форми завершення скрученого плата шкіри, який слугував верхівкою (завершенням) шапки типу кідарія [7, с.75 – 76; 10, с.39 – 48].

В одному випадку (курган № 2 поблизу с. Зелене Херсонської обл.) вдалося зафіксувати залишки шкіряних чобіт, прикрашених витисненим візерунком, з вузьким шкіряним ремінцем [11, с.33]. На сьогодні відома спроба гіпотетичної реконструкції костюма скіфських амазонок [1, рис.4]. Проте, в основу її покладені не археологічні артефакти (оскільки достатніх даних для цього до цих пір не виявлено), а головним чином художні твори. Втім, це тема окремого дослідження.

2. Археологічні матеріали дозволяють зробити висновок, що реальні прикраси скіфських войовниць складають дві групи: а) нашивні і б) знімні (що відповідає художній традиції).

а). Практично всі елементи одягу представників скіфської еліти як жіночого, так і чоловічого, розшивалися золотими платівками (аплікаціями) різних форм і розмірів. На верхньому одязі накладним декором оточували шви й краї. Завдяки цьому прийому утворювали ефектні орнаментальні стрічки на рукавах, комірцях і полах плечового одягу та лампаси на штанах. Золотий декор щільно покривав головні убори, а також і краї покривал. Іноді невеличкими платівками прикрашали й взуття (як, наприклад, у Товстій Могилі й Мелітопольському кургані). Репертуар зображень був надзвичайно широким. Золота аплікація слугувала не лише прикрасою, але й оберегом (захистом).

Сказане вище є справедливим і для вбрання амазонок, проте в їхньому випадку декор був набагато скромнішим. Та й трапляються металеві (а тим більше золоті) аплікації в могилах амазонок нечасто. Ця ситуація цілком зрозуміла. З одного боку, золотий декор позначав високий соціальний статус власниці костюма, що для амазонок було ймовірніше винятковим випадком. З іншого боку, надзвичайно високий відсоток пограбування скіфських могил, у тому числі й озброєних жінок, призвів до втрати значної кількості інформації.

Нашивні прикраси елементів одягу амазонок збереглися в кількох похованнях (їх трохи більше десятка). Серед них можна згадати набори золотих платівок з кургану 45 поблизу с. Любимівка, кургану 5 поблизу с. Зелене (Херсонської обл.) (рис. 3, 3), кургану 2 поблизу смт. Якимівка, кургану 4 поблизу с. В. Знам'янка, кургану 8 поблизу с. Вовчанськ (Запорізької обл.), кургану 1 поблизу с. Солдатське (Миколаївської обл.) та ін. В одному поховальному комплексі відмічено від 4 до 76 нашивних аплікацій. Крім того, у кургані 6 поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровської обл.) зафіксовано шість бронзових напівсферичних платівок - гудзиків, нашитих вздовж нижнього краю головного убору.

В одному випадку (курган 18 поблизу с. Львове Херсонської обл.) збереглася золота метопіда - стрічка, що прикрашала нижній край головного убору.

Для розшивання одягу жінок використовували металеві (золоті й бронзові) аплікації різної форми й розмірів, з різноманітними образотворчими мотивами. Отже, говорити про існування будь-якої регламентації в декоративному оформленні одягу войовниць не доводиться.

б). Як це демонструють археологічні знахідки, скіфські амазонки любили й широко використовували *знімні прикраси*. При цьому асортимент їх відносно обмежений.

Найбільш популярними (або ж ймовірніше традиційними) серед них, безперечно, були коралі. Нитки скляних різнокольорових намистин різних розмірів і форм присутні в більшості могил озброєних жінок (54% могил). Кількість в одному намисті від декількох одиниць до декількох сотень екземплярів (наприклад, у кургані 2 поблизу смт. Якимівка відзначено 575 намистин) (рис. 6, 1). При цьому набори практично ніколи не повторювалися завдяки поєднанню різних за кольором (навіть якщо йдеться про прості бісерні низки) або за оздобленням намистин, іноді введення кількох великих або різних за формою різномастих екземплярів (рис. 7, 1).

У деяких випадках з намистин робилися браслети. Часто такі браслети носили не тільки жінки, але й діти. Наприклад, у кургані 5 поблизу с. Зелене, де в усіх трьох озброєних дівчаток як прикраси були прикраси з намистин (від 9 до 14 екземплярів). В однієї з них, крім того, убір доповнюють два браслети з намистин – по одному на кожній руці (рис. 9, 2).

Далі (з урахуванням кількісного показника) йдуть металеві сережки, браслети й персні.

Сережки трапляються практично в кожній третій амазонки. Ці прикраси різняться за матеріалом, формою, розмірами й конструкцією. Найчастіше це дротяні бронзові кільця (рис. 7, 2–3), інколи доповнені скляними намистинами. В одному випадку (курган 9 поблизу с. Старий Мерчик Харківської обл.) кільцеподібну сережку було зроблено з крученого дроту (рис. 7, 5). Подекуди бронзовий дріт скручений у вигляді спіралі (курган 45 могильника Мамай-Гора Запорізької обл.) (рис. 7, 4). Трапляються також петельчасті (рис. 7, 6) і так звані калачикоподібні (або човникоподібні) золоті сережки. Такі знахідки, відмінні в деталях орнаментативної, походять, наприклад, з Якимівського (рис. 6, 3, 7, 7) і Любимівського поховань. У вбранні амазонок трапляються як поодинокі, так і парні сережки. Однак, чіткі закономірності у кількості сережок в одному комплекті прикрас поки не визначені.

Кільця і персні використовували як прикраси близько 20% скіфських амазонок. Вони зроблені з бронзи, срібла або золота. Виділяється кілька типів цих прикрас: прості дротяні кільця (переважно з бронзи); срібні литі з овальними щитками-печатками (рис. 8, 1-2); золоті й срібні персні безрозмірні з плоским гладким або реберчастим щитком (рис. 8, 4-5), з литиком замість щитка (рис. 8, 3). У наборі трапляється здебільшого одна така прикраса. Проте відомі випадки, коли в гарнітур уходило по кілька екземплярів. Наприклад, у кургані 13-ї групи БОФ (Богданівська збагачувальна фабрика поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.) амазонка мала чотири золотих щіткових персні на пальцях обох рук (відповідно один і три), у кургані 2 поблизу смт. Якимівка на пальці правої руки жінки були нанизані сім таких перснів – п'ять золотих і два срібних.

Металеві браслети відзначено приблизно у 25% поховань скіфських воїволиць. Вони презентовані переважно простими (гладкими) кільцеподібними екземплярами із бронзи (рис. 9, 3) або заліза (рис. 9, 4). Цікаво, що в кургані 16 могильника Мамай-Гора залізний браслет поєднується зі срібною гривнею та золотим перснем. Серед бронзових браслетів цікавий литий екземпляр з кургану 3

поблизу смт. Якимівка з рифленою зовнішньою поверхнею (рис. 6, 2, 9, 5). Часто жінки одягали по два різних браслети або на дві руки, або на одну руку. Так, у кургані 13 поблизу с. Капулівка Дніпропетровської обл. на зап'ястя правої руки жінки був одягнений срібний дротяний браслет у два оберти, а на ліву руку – низка простих кільцеподібних скляних намистин; у кургані 16-ї гр. Аккермень Запорізької обл. зап'ясток амазонки прикрашали бронзовий дротяний браслет і браслет з намистин з очками (рис. 9, 1); у кургані 16 групи Чортomla Дніпропетровської обл. в амазонки був бронзовий дротяний браслет і два намистяних, а в кургані 13-ї групи БОФ на обох руках похованої було по крученому срібному браслету й браслету з намистин.

До числа знахідок, що трапляються нечасто, належать складні нагрудні прикраси з дорогоцінних металів. Прикладами можуть правити золоті намиста, набрані з: різних типів намистин (курган 22 поблизу с. Виноградне Запорізької обл.); намистин з кільцеподібними привісками (курган 13 поблизу с. Капулівка); антропоморфних ланок у вигляді людського обличчя з амфороподібними привісками (курган 2 поблизу с. Зелене) (рис. 6, 4); дрібних намистин, що чергуються із прямокутними ланками з рельєфною розеткою й амфороподібними підвісками (курган 34 групи Чортomla). У деяких випадках складні набірні намиста поєднуються з низками скляних бус (курган 45 поблизу с. Широке, курган 22 поблизу с. Виноградне).

Досить рідкісними є і шийні гривні, згорнуті в кільце з круглого в перетині металевого дроту. Відомо тільки п'ять випадків знахідок їх у похованнях амазонок – одна золота (курган 38 поблизу с. Любимівка) і чотири срібних (курган 13-ї групи БОФ, курган 38 поблизу с. Відрадне, курган 16 могильника Мамай-Гора, курган 5 поблизу с. Булгакове).

До числа рідкісних прикрас належать і шпильки. На степових теренах відомий єдиний випадок такої знахідки – бронзова шпилька з кургану 4 поблизу с. В. Знам'янка. У лісостеповому регіоні, де цей вид прикрас належить до числа ординарних знахідок, відомі дві срібні шпильки з кургану 447 поблизу с. Журівка і дві залізні з кургану 1 поблизу с. Макіївка.

Фібули репрезентовані одиничними знахідками. У степовому регіоні згадується фібула в поховальному комплексі амазонки з кургану 38 поблизу с. Відрадне. У лісостепу відома єдина знахідка – бронзова фібула з кургану 28 в ур. Холодний Яр.

Одяг амазонок, як і вбрання скіфів взагалі, був обумовлений рухливим способом життя і середовищем їхнього перебування. Вбрання мало відповідати в решті-решт двом головним показникам – воно мало бути зручним і принагідним місцевим кліматичним умовам (захищати від негоди). За свідченнями сучасників (писемними й художніми) амазонки віддавали перевагу чоловічому костюму скіфів. При цьому, як впливає з археологічних матеріалів, доповнювали його типовими жіночими прикрасами, якими зазвичай користувалися скіф'янки. Виняток становлять хіба що дротяні металеві гривні, які виступали символом високого соціального статусу скіфських чоловіків-воїнів. Не можна не відзначити, що й в оздобленні скіфських амазонок ці прикраси, виконані з дорогоцінних металів, правили таку ж саму функцію маркера статусу командуючого військовим підрозділом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключко Л. С. Костюмы скифских амазонок // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж: Научная книга, 2011. – С. 53 – 64.
2. Копылов В. П. Накладка со сценой амазономахии из Елизаветовского могильника // РА. – 2008. – № 4. – С. 91 – 96.
3. Прилипко Я. П., Болтрик Ю. В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифов из Вишневой Могилы // Курганы степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 18 – 33.
4. Селиванова Л. Л. Боспорский рельеф со сценой сражения: скифы или амазонки? // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VI международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. – Харьков, 2008. – С. 43.
5. Треножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 113 – 186.
6. Фиалко Е. Е. Амазонки в литературной и художественной традиции // Эпоха раннего железа. Сб. научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. – Киев - Полтава, 2009. – С. 367 – 382.
7. Фіалко О. Є. Поховання озброєної скіф'янки з Правобережного Запоріжжя // Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя” до 90-річчя Б.О. Тимощука. – Чернівці, 2009а. – С. 75 – 76.
8. Фиалко Е. Е. Амазонки в памятниках античного искусства // Боспорские исследования. – № 24. – Симферополь-Керчь, 2010. – С. 152 – 192.
9. Фиалко Е. Е. Иконография образа амазонки в античном искусстве // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII международной научной конференции. – Харьков, 2010. – С. 35 – 36.
10. Фіалко О. Є. Поховання скіфської „амазонки” над Великим Лугом // Археологічні студії. – Вип. 4. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010б. – С. 39 – 48.
11. Фиалко Е. Е. Амазонки Причерноморских степей // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж: Научная книга, 2011. – С. 23 – 37.
12. Чернова А. Д. ...Все краски мира, кроме желтой. – М: Искусство, 1987.
13. Шталь И. В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой живописи по музеям Российской федерации и стран СНГ. Пелики. IV в. до н.э., керченский стиль. – М: Прогресс-Традиция, 2000.
14. Boardman J. The History of Greek Vases. - London, 2001.
15. Bothmer D. Amazones in Greek Art. - Oxford, 1957.
16. Bottini Angello. Le cycle pictural du “sarcophagi des Amazones” de Tarquinia: un premier regard // Peinture et couleur dans le monde grec antique. Musée du Louvre. - Paris, 2007. - P. 131 - 147.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

РА – Российская археология.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та давньої історії населення Євразії.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Зображення костюму амазонок грецького типу у творах образотворчого мистецтва: 1, 3– 4 – у скульптурі; 2 – у вазовому живописі.

Рис. 2 Зображення костюму амазонок скіфського типу у творах образотворчого мистецтва: 1– 2 – у торевтиці; 3– 4– у вазовому живописі.

Рис. 3. Нашивні прикраси у костюмі амазонок: 1– 2 – зображення на розписних вазах, 3 – золоті платівки з кургану 5 поблизу с. Зелене.

Рис. 4. Прикраси амазонок, представлені у витворах образотворчого мистецтва: 1 – гривня, 2 – гривня і сережка; 3 – намиста, сережки і браслет, 4 – сережка; 5 – браслет; 6 – фібула.

Рис. 5. Зображення метопіди у головному уборі амазонок на червонофігурному південноіталійському кратері з колекції Державного Ермітажу.

Рис. 6. Знімні прикраси з поховальних комплексів амазонок.

Рис. 7. Знімні прикраси з поховальних комплексів амазонок: 1 – намиста скляні; 2– 7 – сережки різних типів металеві.

Рис. 8. Персні різних типів з поховань скіфських амазонок: 1– 2 – курган 100 могильника Мамай Гора; 3 – курган 2 поблизу с. Зелене; 4 – курган 9 поблизу с. Старий Мерчик; 5 – курган 2 поблизу с. Якимівка.

Рис. 9. Браслети з поховань скіфських амазонок: 1 – курган 16 гр. Аккермень, 2 – курган 5 поблизу с. Зелене, 3 – курган 16 могильника Мамай Гора, 4 – курган 100 могильника Мамай Гора, 5 – курган 3 поблизу с. Якимівка.

1 – бронза, скло; 2 – скло; 3,5 – бронза, 4 – залізо.

1

2

3

4

Рис. 1.

1

2

3

4

Рис. 2.

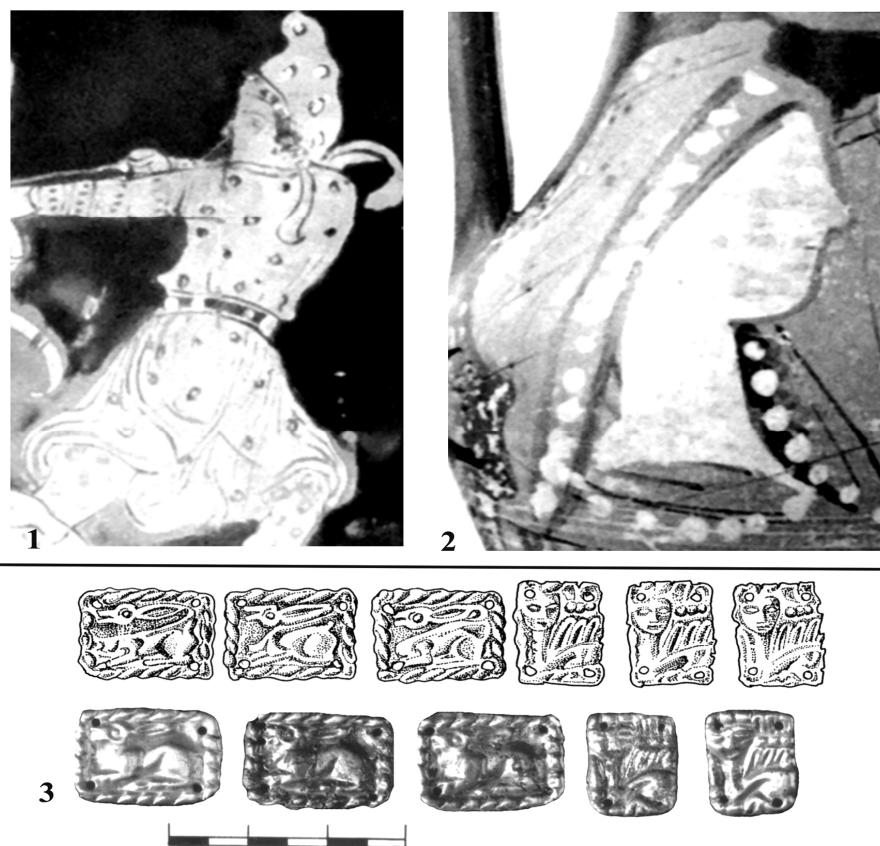

Рис. 3.

1

2

3

4

5

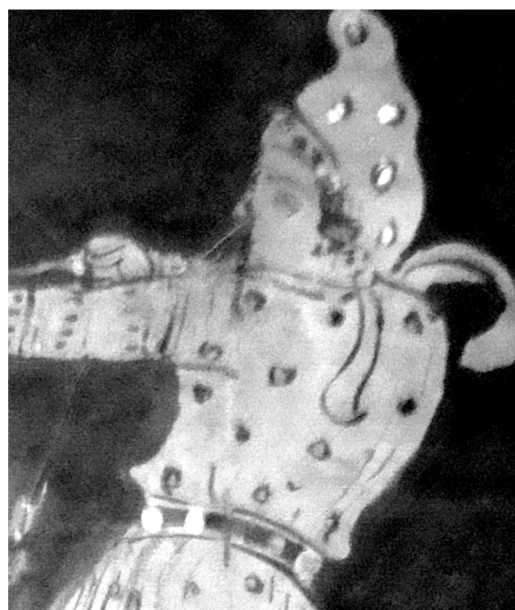

6

Рис. 4.

1

2

Рис. 5.

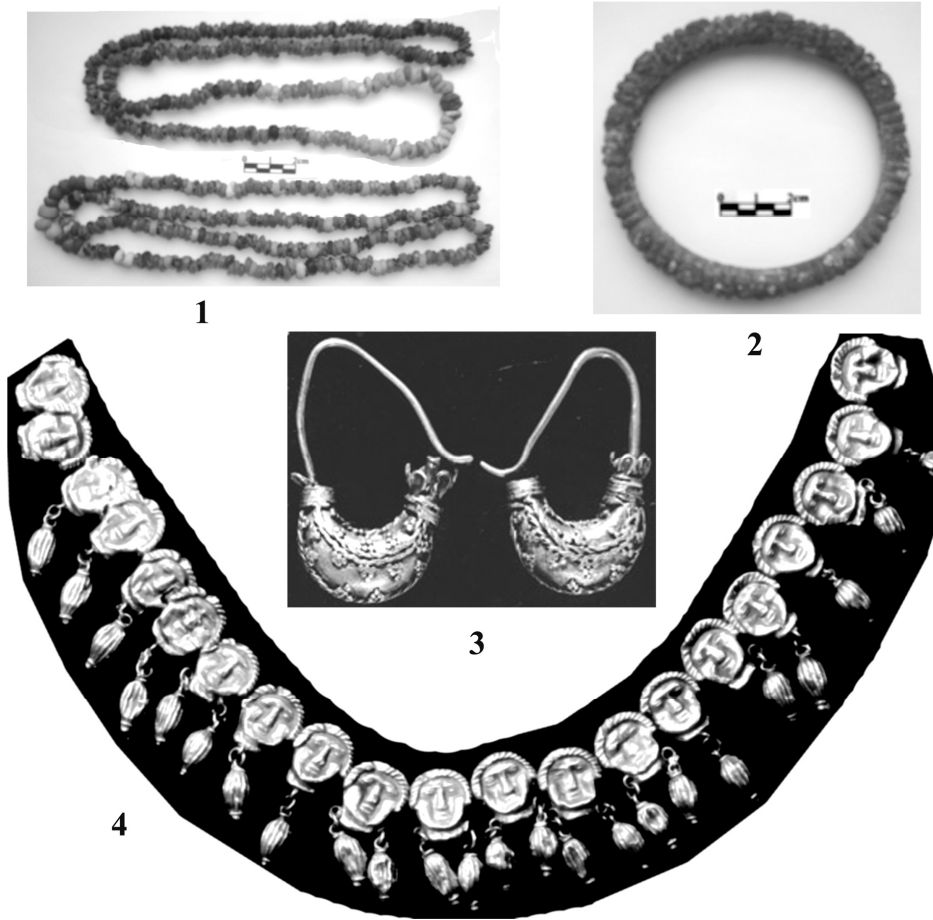

Рис. 6.

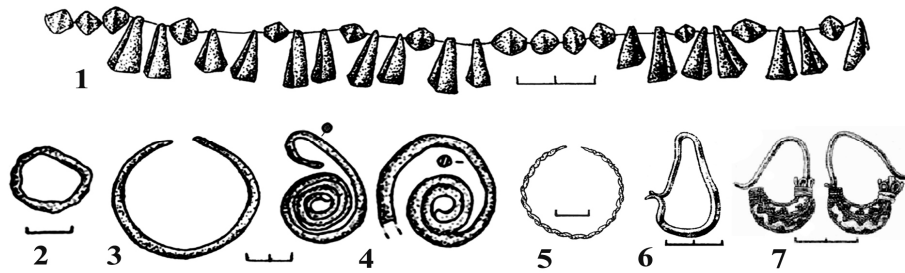

Рис. 7.

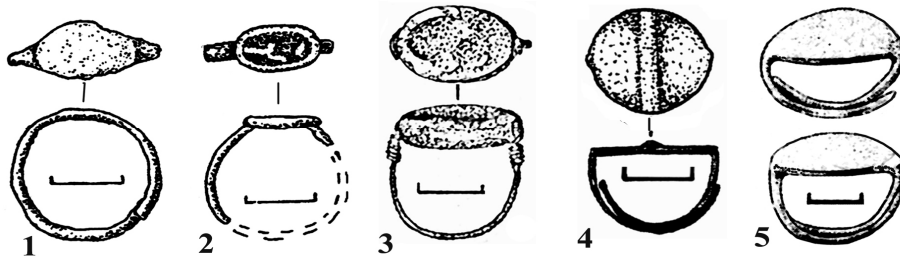

Рис. 8.

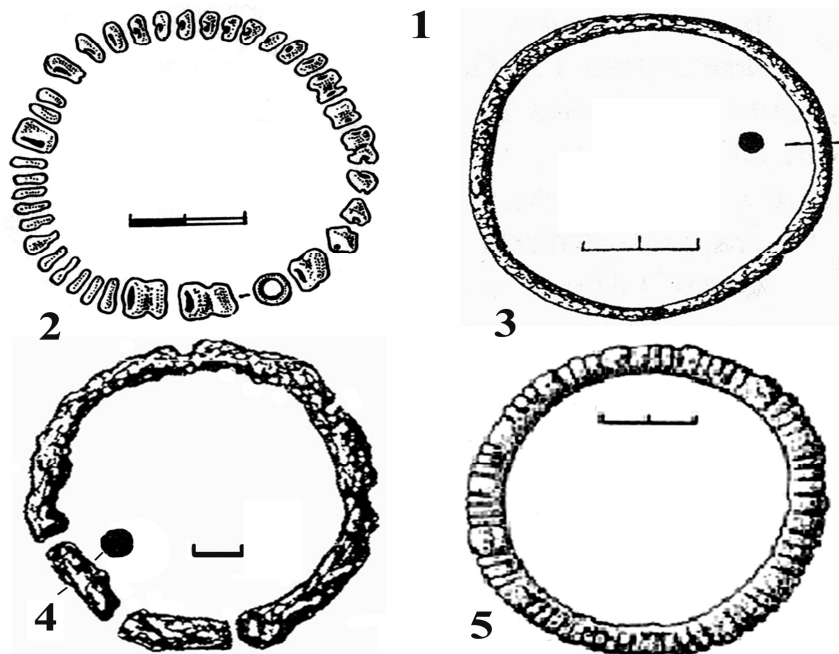

Рис. 9.

УДК 902

ХЕРСОНЕСЬКІ НАДГРОБКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Тетяна ШЕВЧЕНКО (Київ)

Простежено зміни в особливостях оформлення надгробків, які відповідають змінам в історичній ситуації в Херсонесі, а також уявленням про потойбічне життя: з III – II ст. до н.е. більш інтенсивне використання мармурових стел, зростання кількості антропоморфних надгробків, з пізньоелліністичного періоду перехід від указування лише імені померлого до подання детальнішої інформації в перших ст. н.е.

Ключові слова: античний Херсонес, написи на надгробках, елліністичні стели, релігійні уявлення.

Прослежены изменения в особенностях оформления надгробий, которые соответствуют изменениям в исторической ситуации в Херсонесе, а также представлениям о загробной жизни: с III – II в. до н.э. более интенсивное использование мраморных стел, увеличение

количества антропоморфных надгробий, с позднеэллинистического периода переход от указания только имени умершего до подачи более детальной информации в первых веках н.э.

Ключевые слова: античный Херсонес, надгробные надписи, эллинистические стелы, религиозные представления.

Changes in peculiarities of gravestones design which correspond to changes in historic situation in Chersonesos, as well as to notions of afterlife: since the 3rd 2nd c. BC usage of marble stelae increased, number of anthropomorphic gravestones raised, since the Late Hellenistic period the pass was held from giving only the name of the dead to presenting of more detailed information in the first centuries AD.

Key words: Ancient Chersonesos, gravestone inscriptions, Hellenistic stelae, religious notions.

За написами на елліністичних надгробках можна дізнатися про стать, соціальний статус, іноді належність небіжчика до певного соціального прошарку; на надгробках перших століть нашої ери, крім цих відомостей, – про вік, іноді уявлення про потойбічне життя. Значно більше відомостей написи дають у поєднанні з іншими джерелами інформації, а саме: архітектурним оформленням, зображеннями, місцем розташування на некрополі тощо.

Уявлення про смерть та потойбічне життя можуть бути визначені за особливостями обряду поховання та ритуалів, пов'язаних із сакралізацією померлих та їхніх надгробків. Надгробок, политий олією, пахощами, “напоєний” узливаннями і прикрашений, був чимось набагато більшим, ніж просто пам'ятником [1, с.119]. Він був маркером і символом померлого [2, р.181], а водночас його амулетом [3, с.182].

Сама форма надгробків містила інформацію щодо віку й статі померлих, за змінами в оформленні прослідковують хронологію розвитку [3, с.178; 4, с. 9 – 11; 5, с. 89 – 90; 6, с.86 – 87]. Вважається, що вартість надгробків була доволі високою, тому до елліністичного періоду виготовляли їх найчастіше з вапняку, у III – II ст. до н.е. мармур використовували переважно як невеликі вставки [7, с.181; 8, с. 215; 9, л.56; пор.: 10, с. 185]. З часу більш інтенсивного використання мармурових стел, вочевидь, ширшими верствами населення зростає кількість антропоморфних надгробків [11, с.79 – 90; 12, с.65 – 66; 13, с. 12, 19; 10, с. 197]. Вираженням соціального статусу були конструкція поховальних споруд [14, с.160; 15, с.25; 16, с. 55 – 57; 12, с.79 – 80] і надане місце для поховання: склепи й великі наземні поховальні конструкції родин вищих прошарків розташовувалися на окремих ділянках, переважно біля оборонних мурів [17, с.21; 18, с.127, 129; 19, с. 75; 20, с. 147]. Зображення на надгробках, що значно урізноманітнюються в перших ст. н.е., дають різносторонні відомості як щодо померлих осіб, так і щодо тогочасних уявлень про потойбічне життя. Однак, невідомо, чи сучасне розуміння цих зображень відповідає автентичному [огляд літ. і дискусій див.: 21, с.48 – 50]. Отже, написи на надгробках є найточнішим, хоч і не єдиним джерелом інформації.

Вивчення епіграфічних пам'яток проводиться з XIX ст. у працях В. Н. Юргевича, В. В. Латышева, Р. Х. Лепера, М. І. Ростовцева. Проте докладно аналізувалися документи загальнополісного значення, тоді як більш лаконічні й

приватні написи на надгробках рідко спонукали до соціальних чи релігійних реконструкцій, хоча й належним чином публікувалися в IOSPE. Всеохопний аналіз пам'яток, зокрема їхнє значення в релігійному житті поліса, містять ґрунтовні праці Е. І. Соломонік і дисертація В. М. Даниленка. З 80-х рр. ХХ ст. вдалі уточнення й нові інтерпретації епіграфічних пам'яток пропонує дедалі більше коло дослідників, але знов-таки пам'яток державного, а не приватного значення. Незважаючи на значну розробку цієї тематики, написи, і зокрема на стелах, відкриватимуть нові нюанси для розуміння релігійного життя мешканців Херсонеса.

За доби еллінізму єдиною словесною інформацією на херсонеських надгробках було ім'я померлого (померлої) з іменем батька (і часто іменем чоловіка), на відміну від пізніших розкішних епітафій зі зверненнями до перехожих та вираженням жалю. У цей час Херсонес переживав певні соціальні зміни, що позначилися й на особливостях поховання. Відбувається усталення оформлення надгробків, їхніх архітектурних і художніх обрисів. Найдавніша стела традиційної для Херсонеса форми із лаконічним написом датована кін. V ст. до н.е., більшість – IV – III ст. до н.е. [7, с.75 – 89; 22, с.123 – 198]. Такі надгробки були відомі в багатьох античних центрах Причорномор'я [23; 24; 25, с.86 – 87].

На стелах, датованих з II ст. до н.е., до імені й патроніміка померлого додається “ΧΑΙΡΕ” [7, с.89 – 91, № 42, 43; 22, 199 – 207, № 183, 184]. На Боспорі такий вислів зафіксовано значно раніше, на надгробку з Пантікапея III ст. до н.е. [24, № 241], однак тут надгробок був доволі своєрідним, являв собою зображення самого померлого поряд зі своєю стелою. З перших ст. н.е. подаються відомості про кількість прожитих років чи обставини смерті [7, № 44, 56; 26, с.102 – 108].

На могилах іноземців з того ж часу вказується, хто спорудив надгробок [IOSPE I², № 484, 543, 549, 562, 565]. Деякі написи характеризують ситуацію, коли особа заздалегідь подбала про своє поховання. Перший грецькою: “Еліс, син Еліти, амастрієць, поставив підставку(?) і кістницю собі самому і дружині” [IOSPE I², № 542]; другий латиною дослівно: “Живий, собі Аврелій Демас, який прожив 72 роки, поставив” [див. літературний переклад: 7, с.140, № 63; 27, с.91 – 97]. В усіх випадках такими похованими були не-херсонесити.

Указування віку в епітафіях В. І. Кадєєв вважає показником малоазійського походження похованих, яким присвячували ці написи, оскільки, за його словами, такі випадки там трапляються часто, тоді як у Херсонесі вони порівняно рідкісні [28, с.105 – 107]. Це припущення критикувалося з погляду вивчення етнічного складу населення поліса [29, с.248 – 249], у контексті нашого питання до нього теж слід висловити певні зауваження. Дійсно, відсоток херсонеських надгробків, де вказувався б вік померлих – невеликий. Та слід зважати на те, що значна кількість херсонеських пам'ятників збереглася до нашого часу завдяки тому, що їх було використано у зведенні мурів. А це здебільшого стели елліністичного періоду, часу, коли не писали жодних подробиць приватного життя небіжчика. На вік або стать часто вказувала не словесна, а візуальна, можливо, й символічна інформація. Це, зокрема, зображення предметів для спорту (на надгробках юнаків), зброї (на надгробках дорослих чоловіків), посоха (на надгробках чоловіків старшого віку). Це були символи цінності померлих для поліса – чоловіка-воїна, юнака, що готується стати воїном, старого із життєвою мудрістю, який вирішує державні справи.

Окрему вагу мало значення лікарів для херсонеситів. На їхніх надгробках атрибути діяльності – лікарські інструменти й навіть портретні зображення [30, с.94 – 105].

Тут можна порівняти спостереження С. Гамфріс щодо аттичних надгробків, де відчутною є різниця в текстах епітафій класичного періоду, наприклад, IV ст. до н.е. Якщо за класики на надгробках відзначали громадські заслуги померлого, то на елліністичних – більш приватні добродіяння [31, р. 14, 108, 121]. У Херсонесі такий перехід від загальних до приватних цінностей відчутний, однак його можна датувати дещо пізнішим періодом. Тут елліністичні надгробки ще розкривають момент ідеологічної ситуації, в якому інформація на надгробку була спрямована на суспільство, перехожих. Тому написи IV – III ст. до н.е., як і рідкісні в Херсонесі написи попереднього періоду [7, с. 75 – 76, № 28], містять лише найзагальніше – ім'я померлої особи та її представників у полісній спільноті.

Додаткові свідчення, важливі для вузького родинного кола, частіше подавали на надгробках наступних століть. Тому вказування віку можна вважати не територіальною, а хронологічною особливістю античних епітафій [пор.: 7, с.75]. Важко погодитися, що в Херсонесі епітафії, де була б інформація щодо віку померлого, рідкісні. Їх налічується 17. Звичайно, таких порівняно небагато, але ймовірніше через умови їхнього зберігання й способи вторинного використання. Зважаючи на те, що більшість херсонеських стел знайдені поза первинним контекстом, різні принципи подачі словесної інформації на надгробках можна використовувати як додатковий показник для їхнього датування.

Традиційність і простота написів на надгробках елліністичного періоду уможлиблює припускати, що в тогочасному Херсонесі уявлення про померлих і поховання відрізнялися від відповідних уявлень наступних століть. Ці погляди, вочевидь, полягали в ототожненні померлого з його могилою або поховальним пам'ятником, на відміну від системи уявлень про окреме життя душі в Аїді [32, с.362 – 366]. Це характеризують особливості в написанні імен померлих на надгробках. Практично всі елліністичні херсонеські стели містять імена померлих у називному відмінку. Померлий тут в уявленні живих ототожнювався з маркером, що позначав його могилу, у нашому випадку – зі стелою. Тобто те, що перехожі бачать над могилою, позначало самого померлого. Надгробок був носієм інформації про ім'я небіжчика, а також в особливостях оформлення – символів про його вік, стать, іноді соціальний статус. На надгробках II – III ст. н.е., як і на елліністичних стелах, вказано лише ім'я і патронімік померлого [7, с. 114 – 116, № 57], але ім'я подано в родовому відмінку: “(пам'ятник) Арістолоха (сина) Трасілохи, (пам'ятник) Кадоса...”. Тобто вказується вже на належність поховального пам'ятника особі. Для порівняння, на Боспорі на двох пантікапейських стелах кін. V ст. над похованнями чоловіків і на одній IV ст. до н.е. над похованням жінки імена вказано в родовому відмінку, усі інші елліністичні надгробки містять імена в називному [23; 24, № 152, 154, 204, с. 150 – 457].

Дослідники неодноразово вказували на паралелі у формі елліністичних херсонеських надгробків і вигляді храмів [6, с.98; 9, арк. 50 – 51]. Цю особливість пояснювали тогочасною традицією вшанування померлих як героїв і уявленнями про гробницю як місце перебування душі [4, с.5 – 6]. Стела ж була або втіленням померлого, або символом його присутності [1, р.199].

У цьому контексті слухними стають міркування щодо апотропеїчного призначення стел як частини мурування оборонних споруд III ст. до н.е. [33, с.420 – 424; пор.: 34, с.122 – 131; 35; 36, с.31 – 33; 37, с.67]. Понад те, зважаючи на зазначені вище уявлення херсонеситів за часів еллінізму про життя після смерті й ототожнення померлого з його могилою, можна говорити про сприйняття надгробків, що тримають на собі мури як самих предків, котрі охороняють місто. Також апотропеїчне значення припускають для поховань, здійснених біля міських воріт, що належали, як уже зазначалося, вищим прошаркам суспільства [38, с.333; пор.: 39]. На сьогодні засвідчено факт використання надгробків у будівництві оборонних мурів у 479 і 338 рр. в Афінах [1, р.4], у V ст. до н.е. у Тірітаці, в кін. III ст. до н.е. в Калос Лімені [40, с.69; 33, с.423].

Відголоском таких релігійних уявлень і практик можна вважати християнську традицію покладання мощів або закладних каменів у фундаменти храмів. У середньовічному Херсоні відомі закладні камені в муруванні церков і башт у VI – XI ст. [41, с.781 – 782]. Хрести, викарбувані на цих каменях позначали покровительство Господа, поширене на всю будівлю. Цікаво, що один з каменів було вмуровано в зовнішній пояс башти Зинона в IX – X ст., за багато років після вмурування в ній елліністичних надгробків, що свого часу вважалися втіленнями героїв-покровителів поліса. Зважаючи на те, що християнство увібрало в себе багато інших елементів попередніх релігій [пор.: 42, р.45 – 47], цей звичай можна вважати, свого роду, етнографічним свідченням наявності відповідних античних релігійних традицій. Таким чином, священними предметами, які символізували божественну охорону, чи у випадку стел, охорону предків-героїв, зміцнювали фортечні мури.

Уявлення про окреме від тіла життя душі людини після смерті не одразу замінили попередні: більш давнє ототожнення померлого з його могилою століттями зберігалось у свідомості. Відображенням цього є вислови в написах на зразок “я тут лежу...”, які трапляються на надгробках і саркофагах від пізньоелліністичного періоду до перших століть нашої ери [IOSPE I² № 485; 7, № 49, 50, ін.].

Докладніші відомості щодо уявлень про потойбічне життя дають рідкісні й відомі в Херсонесі переважно в II – III ст. н.е. віршовані епітафії [IOSPE I², № 482, 485, 519; 7, с.116 – 120; 22, с.209 – 220]. Втім, нема підстав вважати, що ці уявлення в той же час поділяло все населення. Йдеться лише про релігійний світогляд конкретної родини, яка організовувала поховання і вшанування померлого, або ж поета, якому була замовлена епітафія. Стверджувати можна лише про те, що були такі родини, не останні в суспільній ієрархії, де вірили, що як у випадку Ксанфа, сина Лагоріна [IOSPE I², № 482], душа померлого належала Плутону або як у випадку Ойнанти, дочки Главків [IOSPE I², № 519], померлої при пологах, – у те, що душа сходить під землю і там, випивши води з Лети, впадає в забуття, або ж як свідчить напис III ст., відчували потребу в охороні небіжчика від чар, про що просили Геліоса [7, с.116 – 120].

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що форму подачі інформації на надгробках зумовлювали не тільки соціальні чи приватні обставини виготовлення пам'ятника, а й релігійні уявлення. Символічну наповненість надгробків спочатку характеризували окремі деталі – тенії, стригилі й алабастри, посохи, зображені на

стелах [9, арк. 152 і далі], пізніше – цілі композиції, найчастіше об'єднані навколо ідеї потойбічної трапези небіжчика.

Форма подачі інформації на надгробках протягом віків зазнавала змін. З часом у написах подавали ширші й деталізованіші відомості про реальне та потойбічне життя померлого. Відомості приватного характеру, а саме про обставини смерті, добродія небіжчика тощо містять переважно надгробки перших століть н.е. Спочатку в написі на надгробку подавалося лише ім'я, що свідчить, можливо, про ототожнення померлого з маркером могили. На наступному етапі форми напису урізноманітнюються, з'являються повідомлення, звернені до померлого (“прощай”), і повідомлення для перехожих.

Розгорнені написи, іноді викладені в поетичній формі, могли бути звернені як до померлого, так і до перехожих. На відміну від коротких, вони покликані не констатувати, а викликати співчуття. Цього досягали за допомогою звеличення втраченого померлого, описання почуттів живих родичів. У всіх епітафіях розкриваються уявлення про потойбічне життя як гірше в порівнянні із земним, що відповідало традиційній релігії, а не містеріальним ученням.

Загалом же розгорнені написи рідкісні для херсонеських надгробків. Інформативність більшості надгробків вимірюється суто називанням померлого та його/її належності до певного роду за допомогою вказування патроніміка, а також зображенням символів, що дають відомості про статус і характер занять померлого, або ж у перших ст. н.е. – про те, яким уявлялося його життя в потойбічному світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Garland R. The Greek Way of Death. – Second Edition. – Ithaca; New York: Cornell University Press, 2001. – 198 p.
2. Morris I. Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city-state. – New York: Cambridge University Press, 1987. – 262 p.
3. Пятыешева Н. В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья // ВДИ. – 1946. – № 3. – С. 175 – 182.
4. Даниленко В. Н. Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. – Свердловск, 1967. – 16 с.
5. Колесникова Л. Г. Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА. – 1977. – № 2. – С. 87 – 99.
6. Колесникова Л. Г. Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры: Сборник научных трудов – К.: Наукова думка, 1986. – С. 86 – 101.
7. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К.: Наукова думка, 1964. – 196 с.
8. Щеглов А. Н. Пять херсонесских надгробий с изображениями умерших // С А. – 1964. – № 2. – С. 213 – 218.
9. Даниленко В. Н. Надгробные памятники эллинистического Херсонеса. – К., 1990 // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Спр. 720. – Ф. 12. – 235 арк.
10. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. – МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 5. – Симферополь, 2008. – 424 с.

11. Античная скульптура Херсонеса: Каталог / [сост. А. П. Чубова и др.]. – К.: Мистецтво, 1976. – 342 с.
12. Надгробки Херсонеса: Дослідження та консервація / За ред. J.C. Carter. – без року вид. – 91 с.
13. Буйських А. В., Зубар В. М. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 12 – 23.
14. Стоянов Р. В. Две плитовые погребальные конструкции в Херсонесе Таврическом // Северное Причерноморье в античное время. Сборник научных трудов. – К., 2002. – С. 156 – 161.
15. Белов Г. Д. Херсонесские саркофаги // Культура античного мира. – М.: Наука, 1966. – С. 24 – 28.
16. Буйських А. В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV-III ст. до н.е. // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 35 – 44.
17. Зедгенидзе А. А. Херсонес Таврический в классический период: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. – М., 1983. – 26 с.
18. Рогов Е. Я. Некоторые проблемы становления и развития херсонесского государства // STRATUM plus. – 1999. – 3. – С. 116 – 144.
19. Стоянов Р. В. К вопросу о склепах в некрополе Херсонеса классического и эллинистического периодов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. – Харьков, 2001. – С. 75.
20. Буйських А. В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. – 2005. – Вып. IX. – С. 138 – 158.
21. Шевченко Т. М. Поховання в контексті родинної релігії Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 44 – 53.
22. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К.: Наукова думка, 1973. – 282 с.
23. Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965. – 951 с.
24. Корпус боспорских надписей: Альбом иллюстраций. – СПб.: Bibliotheca Classica Petropolitana, 2004. – 432 с.
25. Надписи Ольвии (1917-1965). – Л.: Наука, 1968. – 132 с.
26. Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 102 – 108.
27. Зубар В. М., Антонова І. А. Новый фрагмент латинского напису з Херсонеса // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 91 – 97.
28. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Харьков: Издательство при ХГУ издательского объединения “Вища школа“, 1981. – 144 с.
29. Журавлев Д. В., Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э.: Очерки истории и культуры. – Харьков: Майдан, 2004. – С. 183 – 256.
30. Соломоник Э. И., Антонова И. А. Надгробия врачей из античного Херсонеса // СА. – 1974. – № 1. – С. 94 – 105.
31. Humphreys S. C. The Family, Women and Death: Comparative Studies. – Second Edition. – Michigan: The University of Michigan Press, 1993. – 220 p.
32. Шевченко Т. М. Еволюція представлень о загробном мире в античном Херсонесе // Боспорские чтения. – Вып. VI. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф: Сборник материалов конференции. – Керчь, 2005. – С. 362 – 366.

33. Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э.: Очерки истории и культуры. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 345 – 470.

34. Тахтай А. К. Археологические открытия в Херсонесе в 1942-1944 гг. / А. К. Тахтай // КСИА. – 1947. – Вып. 14. – С. 122 – 131.

35. Даниленко В. Н. Полихромные стелы из ядра башни XVII // Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции сессии отделения исторических наук АН СССР и пленуме ИА АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г. – Севастополь, 1961. – С. 13 – 14.

36. Даниленко В. Н. Херсонесские саркофаги // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888-1988 гг.: Тезисы докладов. – Севастополь, 1988. – С. 31 – 33.

37. Даниленко В. Н. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // Херсонесский сборник. – 1996. – Вып. VII. – С. 61 – 68.

38. Стоянов Р. В. Мемориальный погребальный комплекс V в. до н.э. возле южных городских ворот Херсонеса Таврического // Stratum Plus. – 2003/2004. – № 3. – С. 324 – 335.

39. Жеребцов Е. Н. Новое о херсонесском склепе 1012 // КСИА. – 1979. – Вып. 159. – С. 34 – 37.

40. Кутайсов В. А. Керкинитида и Херсонес в IV-II вв. до н.э. // ВДИ. – 2003. – № 2. – С. 60 – 90.

41. Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. – Ч. 2. – Х.: Майдан, 2005. – С. 680 – 1644.

42. Richmond J. A. Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery // Riddel Memorial Lectures. – Ser. 20. – London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1950. – P. 5 – 57.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ – Вестник древней истории.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.

СА – Советская археология.

IOSPE Latyshev V.V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – 1914.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: антична археологія, релігія античних центрів Північного Причорномор'я.

УДК 903.05(477.7)“638”(091):903.22

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА СКІФСЬКОЇ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ

Олександр ШЕЛЕХАНЬ (Київ)

У статті проаналізовано розвиток наукових знань щодо технології виробництва мечів, кинджалів та бойових ножів скіфського часу. Показано можливості історичної інтерпретації металографічних даних та актуальність поглиблення досліджень у цьому напрямку.

Ключові слова: металургійне виробництво, металографічний аналіз, скіфська клинкова зброя.

В статтє проанализировано развитие исследований в области изучения технологии изготовления скифских мечей, кинжалов и боевых ножей скифского времени. Показаны возможности исторической интерпретации металлографических данных и актуальность дальнейших исследований в этом направлении.

Ключевые слова: металлургическое производство, металлографический анализ, скифское клинковое оружие.

In the article analyzed development of researches in the area of Scythian swords, daggers and battle knives technology. There are shown possibilities of historical interpretation by metallographic data and actuality of further researches in this direction.

Keywords: metallurgical production, metallographic analysis, Scythian blade weapon.

Станом на середину ХХ сторіччя серед дослідників остаточно укорінилося переконання в тому, що головним джерелом у вивченні питань скіфського озброєння є археологічний матеріал. Адже для висвітлення особливостей культури ранніх кочовиків, залучення письмових свідочств античних авторів як основного джерела, виявилось явно недостатнім. Більш того, спирання на дотичні матеріали часто давало неправильні результати.

У цей час на руках у науковців уже був достатній багаж знань. Починають виходити тематичні збірки, у котрих висвітлюється все ширше й ширше коло питань. Не останнє місце в корпусі артефактів займає зброярський комплекс. З розвитком нових напрямків науки активно починають застосовуватися принципово нові методи дослідження. Особливого значення в археологічних дослідженнях набуває залучення методів природничих наук.

Вивчення технології виробництва зброї несе масу важливої інформації. Окрім знань щодо набору прийомів та засобів давніх майстрів, рівня розвитку ремесел та інших наочних даних, виробничий аналіз здатен ілюструвати історичні події дописемного часу. З одного боку, перманентний розвиток військової справи обумовлений прагненням того чи іншого колективу до успішної життєдіяльності його членів та до підтримання наявних політичних інститутів. Завдяки цьому впровадження інноваційних прийомів виробництва знаходить своє втілення, головною мірою, в озброєнні. З іншого боку, технологічні характеристики тих чи інших категорій матеріальної культури є більш сталими та менше піддаються зовнішнім впливам, ніж технічні риси. Тому аналіз внутрішніх характеристик озброєння дає змогу підтверджувати або коригувати висновки, обґрунтовані на базі традиційних методів археології.

Перші думки щодо питань виготовлення скіфських мечів були висунуті Е. Е. Ленцем на початку ХХ сторіччя. Ґрунтуючись тільки на особливості форми, вчений вважав, що їхня конструкція була комбінованою, тобто клинок та руків'я виготовлялися з різних заготовок та з'єднувалися перехрестям [1, с.62].

Надалі протягом довгого часу дослідники не зверталися до технології виробництва. До певної міри це було обумовлено недостатньою джерельною та

матеріальною базою. Основна увага дослідників була зосереджена на питаннях типології, хронології та походження скіфських мечів та кинджалів. Працюючи над дисертацією зі скіфського озброєння, А. І. Мелюкова також практично не торкалася цієї проблеми. Очевидно, розуміючи уможливленість висновків Е. Е. Ленца та не маючи змоги докладніше розглянути проблеми виробництва, вона свідомо обійшла стороною це питання, що не могло бути належною мірою висвітлене на тодішньому рівні знань. Натомість, названому автору вдалося поєднати дані археології та письмових джерел, що дало змогу якомога сповна окреслити теоретичні особливості військового ремесла ранніх кочовиків. Ця робота лягла в основу зводу археологічних джерел [2].

На якісно новому рівні залучення металографічних досліджень відбулося лише на початку 60-х рр. До цього напрямку звернувся Є.Є. Герцфельд [3, р.176]. Названий автор установив, що розглянутий ним екземпляр є суцільно залізним. Згідно з цим, була поставлена під сумнів викладена вище думка Е.Е. Ленца.

У цей же час починає діяльність з металографічних досліджень група Б. А. Шрамка. Тематика їхніх розробок була присвячена вивченню різних аспектів виробництва, обробки та експлуатації металевих виробів скіфського часу. Протягом наступних років було випущено велику кількість статей, у котрих дослідниками неодноразово залучалися для аналізу предмети озброєння.

Перший досвід роботи з мечами показав, що техніка їх виготовлення в скіфську добу була на досить високому рівні. Клинки мали необхідну твердість та в'язкість, що надавало їм міцності разом з уникненням крихкості [4, с.49]. Надалі, розширивши джерельну базу, автори запропонували типологію мечів за технологією виготовлення. Розроблена типологія демонструє широкий асортимент прийомів. Тому окремі групи можуть бути презентовані одиничними екземплярами [5, с.40]. Це не тільки вказує на високий рівень металообробки, а й на певну різноманітність у традиції виготовлення зброї. Єдиною спільною рисою автори називали відсутність гартування.

Також ученими було розглянуто ряд особливостей виготовлення скіфських мечів. На основі певних рис (наприклад, формування ребра жорсткості на клинку) проведено межу з передскіфськими виробами та наведено аналогії із Закавказьким металургійним центром. Було показано, що наверх та перехрестя кріпилися за допомогою зварки на заготовку, сформовану з цільного бруска металу [5, с.46 – 50]. Таким чином, на основі презентативної вибірки було остаточно спростовано висунуте раніше припущення Е. Е. Ленца [1, с.63].

У наступній роботі дослідники відмовилися від висунутої раніше думки щодо відсутності додаткової термообробки на скіфських мечах [6, с.140]. Надалі з розширенням джерельної бази стало достеменно ясно, що гартування, хоч і рідко, але застосовувалося для зміцнення клинка в скіфський час [7, с.43; 8, с.90].

Аналіз технології виготовлення сарматських мечів допоміг дослідникам припустити провести паралелі зі скіфськими зразками [9, с.183]. Проте, на думку авторів, технологічна близькість пояснювалася не культурними зв'язками, а прагненням до найбільш економного використання цінної сировини. Першість у впровадженні прогресивних технологій виробництва автори відводили скіфам і на основі цього проводили на території Північного Причорномор'я безперервну лінію розвитку ковальської справи від скіфського до сарматського часу.

Стосовно металургійних центрів, то Б. А. Шрамком були намічені чотири осередки виробництва мечів за складом домішок металу. Три з них дослідником розміщувались у Лісостепу. Згідно з цією обставиною, а також через ширший асортимент мечів з Лісостепу, першість у виготовленні віддавалась осілим племенам [10, с.96]. Проте в цьому випадку дослідником не було проведено межу між місцем виробництва та ресурсною зоною.

У 70-х рр. Г. А. Вознесенською були проаналізовані мечі та кинджали, що походять із Закавказзя [11, с.76]. Результати праці полягають у наступному. Аналізи зразків скіфського типу показують набір прийомів, аналогічний окресленим Б.А. Шрамко в Причорноморському Лісостепу. Але дослідниця загалом утрималася від історичних інтерпретацій. Було лише висунуто припущення, що передньоазійські походи скіфів сприяли розвитку металообробки Центрального і Північного Кавказу внаслідок контактів із передньоазійськими державами.

При дослідженні зброї з Трахтемирівського городища дослідниця навела аналогії для обраних зразків саме з Кавказом [12, с.21], що з часом дало змогу пов'язати ці знахідки із вторгненням скіфських загонів, озброєних трофейним реманентом [13, с.78].

Ю. С. Гребенников та Д. П. Недопако [14, с.126], аналізуючи випадкову знахідку в Нижньому Побужжі меча V ст. до н. е., припустили, що екземпляри бойової зброї могли виготовлятися в умовах кустарного виробництва з напівфабрикатів. До подібного висновку дослідники схилилися на основі значної кількості шлаків та відсутності в цьому випадку зміцнювальної обробки.

Згодом дослідження давньої металургії допомогло Б. А. Шрамко в спеціальній статті обґрунтувати місцеву версію генези скіфської форми меча. Погляд О. І. Тереножкіна [15, с.33] на її походження була піддана критиці. Головним недоліком вважалась відсутність достовірних перехідних форм між карасукськими та скіфськими зразками та їхня хронологічна несумісність, а також та обставина, що алтайський осередок металообробки на той час був менш розвинутий за середньодніпровський. Оскільки дослідниками Сибіру було показано, що в Мінусінській котловині впровадження залізних зразків озброєння відбулося тільки в V ст. до н. е. [16, с.181; 17, с.12; 18, с.72].

Натомість декларувалося місцеве надчорноморське походження мечів скіфського типу [19, с.22]. Це стало можливим стверджувати на основі проведення паралелей між новочеркаськими та скіфськими екземплярами. Так, Б. А. Шрамко виділяє в широкого кола ранньоскіфських мечів та кинджалів суто кіммерійські риси виготовлення, що доволі довго продовжують існувати як елемент декору. Це стосується біметалевих виробів з литим бронзовим руків'ям та суцільно залізних мечів з рамочним руків'ям, яке імітує бронзове [19, с.33]. Поступовий перехід на території Надчорномор'я від бронзової клинкової зброї до біметалевої та згодом до суцільно залізної, на думку дослідника, є свідченням спадковості у виготовленні мечів передскіфського та скіфського часу. Більше того, він виокремлював Середньодніпровський та Волго-камський центри виробництва поруч з Північнокавказьким. Проте, обмежившись тільки розглядом технологічних прийомів, дослідник лишив по за увагою причини виникнення нових типом.

Металографічні розробки активно тривають з кінця 80-х рр. У загальних працях, присвячених розвитку давньої металургії, С. В. Паньков торкався проблем

виготовлення скіфської зброї. Дослідник розглядав металургійне виробництво скіфської доби як таке, що має тяглість від племен не тільки передскіфського часу, а й пізньої бронзи [20, с.150]. У зв'язку з цим, як і Б. А. Шрамко, він вважав біметалізм у виготовленні зброї явищем перехідного періоду між бронзовою добою та ранньозалізною [20, с.151; 21, с.117]. За його словами в цей час це обумовлено низькою продуктивністю видобутку заліза, внаслідок чого процес плавки був вельми працемісткий.

Оскільки С. В. Паньковим було припущено, що традиції металургійної справи на території України належать осілому населенню, то провідна роль у виробництві ним відводилася племенам Лісостепу. Крім того, зазначено, що мілітаризований характер господарства кочовиків підвищував їхню потребу в якісному озброєнні. На думку автора, саме поєднання цих двох факторів сприяло процесу впровадження залізної зброї в Надчорномор'ї [22, с.15]. Варто зазначити, що ролі впливу імпортованих зразків у процесі розвитку матеріальної культури дослідник не торкався.

Р. С. Мінасян у загальних рисах окреслила основні відмінності в металообробці етнокультурних регіонів Північного Причорномор'я. На її думку, кожен з цих регіонів (кавказький, античний та скіфський) розвивався протягом ранньої залізної доби самостійно, не відчуваючи впливів зі сторони. Підставою для цього є виділення кола характерних прийомів, притаманних тільки для кожного з них. Скіфська металообробка вважалась дослідницею найменш розвиненою [23, с.84],

Неодноразово зверталася до деяких аспектів виготовлення мечів І. Б. Шрамко. Припущення щодо існування в Лісостепу осередків металообробки були підтримані та доповнені новими даними. Наприклад, Ворсклинський регіон виокремлювався нею не тільки за особливостями сплаву, що могло бути обумовлено лише експлуатацією певної сировинної бази. На думку автора, для нього були характерні певні типоформи руків'я [24, с.221].

Також було поглиблено знання щодо використання зварки при формуванні перехресть. Дослідницею простежено прийоми виготовлення леза бойового ножа, що загострюється в процесі виробництва. Тобто всередині розміщувалася сталева пластина, а з боків – більш м'які залізні [25, с.138]. Стосовно таких виробів автор відмічала їх відносно просту конструкцію та нечисельність на території Лісостепу. Припускалося запозичення бойових ножів з Кавказу [7, с.45].

Також варто звернути увагу на колективну статтю, у котрій дослідники піддали критиці думку Б. А. Шрамка щодо цілеспрямованого використання пакетного металу в сарматський час [26, с.115]. На думку авторів, оскільки гартування не застосовувалося для зміцнення сарматських мечів, різний рівень вмісту вуглецю в окремих частинах клинку отримано емпіричним способом. Адже давні ковалі не були здатні оцінювати ступінь насиченості вуглецем. Згідно з цим, висувалося припущення, що пакетні заготовки клинків формувалися без свідомої мети поєднати сталь та залізо. Таким чином, була поставлена під сумнів теза про наслідування сарматами прийомів виробництва скіфського часу [26, с.119].

Отже, ми бачимо, що дані металографії залучалися дослідниками в ході низки дискусій щодо загальних проблем історії ранніх кочовиків Північного

Причорномор'я. Особливо гостро постають питання, пов'язані з першими кроками скіфів на історичній арені.

Проблема встановлення прототипу скіфської форми меча нерозривно пов'язана з походженням не тільки скіфської матеріальної культури, а й скіфів як етносу. Прихильники теорії східноєвропейського походження мечів скіфського типу вказують на ознаки наслідування прийомів виробництва передскіфського та скіфського часу. О. М. Лєсков [27, с.47], Р.Б. Ісмагілов [28, с.85], Б. А. Шрамко [19, с.33] та С. В. Паньков [20, с.150] називають прототипом мечі новочеркаського типу, поширені протягом VIII – VII ст. до н. е. Названі автори спиралися на те, що розглянуті екземпляри не тільки безпосередньо передують скіфським у часі та просторі, а й мають ряд технологічних і морфологічних паралелей. У той же час Є. В. Черненко [29, с.90], [12, с.90], С. В. Махортих [30, с.56], С. Б. Вальчак [31, с.20], А. Н. Ворошилов [32, с.210], Ю. В. Болтрик, Г. О. Вознесенська та О. Є. Фіалко [33, с.101], керуючись тими ж методичними підходами, вважають північнокавказькі племена винахідниками та першими виробниками скіфської форми, що була запозичена під час передньоазійських походів.

Завдяки дослідженням металевої зброї ми отримали змогу простежити перебіг військових кампаній на території Східної Європи, які не були відомі з писемних джерел. Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко [13, с.77] простежили сліди штурму Трахтемировського городища – окрім згарищ, це були знахідки зброї серед оборонних споруд. На думку авторів, архаїчні кинджали мають передньоазійське походження [12, с.21]. Таким чином було показано вихідну точку походів скіфів на Європу, описаних Я. Хохоровським [34, с.49].

Змальовану картину доповнив А. Ю. Алексеев [35, с.154], залучивши до низки пам'яток, що вимальовують шлях походів, таманський курган Цукур лиман. І.В. Бруяко [36, с.301] підкреслив розповсюдження зразків скіфської зброї в Європі вздовж сухопутних шляхів сполучення, що, на його думку, додатково підтверджує версію поширення внаслідок військової інвазії.

Наявність на лісостепових пам'ятках немісцевих екземплярів зброї дає привід для дискусії щодо особливостей політичних взаємин Степу та Лісостепу. Наразі існують два погляди. Згідно з першим, кочовики тієї чи іншою мірою домінували над хліборобами та експлуатували останніх. Другий погляд полягає в тому, що осіле населення мало певну політичну автономію та військовий паритет з кочовими скіфами.

Обидві сторони доказовим матеріалом активно використовували зброярський комплекс [37, с.26; 38, с.92]. Перші звертали увагу на насичений зброєю поховальний інвентар непересічних лісостепових поховань, що має яскраво виражені кочівницькі риси [39, с.73]. Північнокавказьке походження клинків із вказаних комплексів, але цілком скіфських за морфологією, на думку авторів, є доказом безпосереднього вторгнення кочових скіфів до Лісостепу [13, с.89]. Водночас прихильники автономності населення лісостепу неодноразово зверталися до традиції розвиненого й масового зброярського виробництва в лісостепових скіфоїдів [19, с.33; 40, с.119].

Обставини деструкції скіфського військово-політичного об'єднання та зникнення скіфської культури як археологічного явища до цього часу залишаються недостатньо висвітленими. Наразі завдяки розробкам хронологічної шкали

пізньоскіфських елітних курганів було виділено значний хронологічний розрив між зникненням скіфів та появою сармат [41, с.122]. Основним показником розбіжності в часі є матеріал античного імпорту. Надалі розробки в галузі металографії показали відсутність спадковості в технології виготовлення зброї цих племінних угруповань [42, с.120]. Цим було ще раз підтверджено механічну зміну культур у степах Надчорномор'я протягом III – II ст. до н. е..

Отже, пошуки в галузі дослідження прийомів виробництва є важливою складовою вивчення скіфського озброєння. Адже на сьогодні вищеназвані теоретичні питання не є остаточно вирішеними. Тому комплексне опрацювання озброєння як однієї з найвиразніших категорій матеріальної культури й надалі залишається актуальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленц Э.Э. Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки Киевской губернии. – ИАК. – 1905. – Вып. 14. – С. 54 – 68.
2. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д1 – 4. – 1964.
3. Maryon H. Early Near East Steel Swords. – AJA. – 1961. – Vol. 65. – P. 176 – 180.
4. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Техника обработки железа в Лесостепной Скифии // СА. – 1963. – № 4. – С. 36 – 56.
5. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Техника изготовления наступальной зброї із заліза й сталі // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 40 – 59.
6. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. – 1971. – № 4. – С. 140 – 153.
7. Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 43 – 57.
8. Вознесенская Г.А. Результаты металлографического изучения кинжала из раскопок на Трахтемировском городище // Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 90 – 91.
9. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Степанская С.Б., Солнцев Л.А. К вопросу о технике изготовления сарматских мечей и кинжалов // СА. – 1974. – № 1. – С. 181 – 190.
10. Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно- хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 92 – 115.
11. Вознесенская Г.А. Технология изготовления железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. – М., 1975. – С. 76 – 116.
12. Вознесенская Г.А., Недопако Д.П. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1978. – С. 21 – 27.
13. Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К., 2003. – НАН України. – 152 с.
14. Гребенников Ю.С. Недопако Д.П. Скифский меч с Нижнего Побужья // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 126 – 128.
15. Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 3 – 34.
16. Гришин Ю.С. Производство в тагарскую эпоху // МИА. – 1960. – № 90.
17. Сунчугашев Я.И. Древняя металлургия Хакасии. – Новосибирск: Наука, 1979. – 191 с.
18. Зиняков Н.М. К истории освоения железа в минусинской котловине // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 66 – 73.

19. Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 22 – 39.
20. Паньков С.В. Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах Східної Європи в I тис. до н. е. // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 44 – 55.
21. Паньков С.В. Скифский этап в истории древней черной металлургии на Украине // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1989. – С. 116 – 117.
22. Паньков С.В. Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н. е. // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 11 – 19.
23. Минасян Р.С. Кавказская, античная и скифская художественная металлообработка в эпоху раннего железа // Скифия и Боспор. – Новочеркасск, 1989. – С. 84
24. Шрамко И.Б. Об одном типе мечей скифской эпохи // История и археология Слободской Украины. – Харьков, 1992. – С. 221 – 223.
25. Шрамко И.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 137 – 139.
26. Вознесенська Г.О., Козловська Н.Ф., Корецька С.А. Про техніку виготовлення сарматських мечів та кинджалів із Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 115 – 120.
27. Лесков А.М. Киммерийские мечи и кинжалы и происхождение скифского акинака // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен. – М.: Наука, 1979. – С. 47 – 50.
28. Исмагилов Р.Б. Меч скифского типа: истоки и происхождение // Скифо-Сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 85 – 95.
29. Черненко Е.В. Персидские акинаки и скифские мечи // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен. – М., 1979. – С. 90 – 91.
30. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. – К., 1991. – 133 с.
31. Вальчак С.Б. К вопросу о развитии и хронологии “северокавказских” мечей и кинжалов // Від Кіммерії до Сарматії. – К.: Корвін-прес, 2004. – С. 20 – 22.
32. Ворошилов А.Н. О некоторых особенностях изготовления мечей скифского времени с бронзовыми деталями рукояти из Доно-Волжского Региона // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк, 2006. – С. 210 – 213.
33. Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія. – 2003. – № 2. – С. 101 – 107.
34. Хохоровски Я. Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. – 1994. – № 3. – С. 49 – 63.
35. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – 416 с.
36. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. – Кишинев: высшая Антропологическая школа, 2005. – 358 с.
37. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наукова думка, 1990. – 87 с.
38. Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно- хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. – К., 1977. – С. 92 – 115.
39. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К.: Наукова думка, 2003. – 196 с.

40. Гавриш П.Я. Зброярне виробництво у Більському городищі (місті Гелоні) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 119 – 121.

41. Полин С.В. От Скифии к Сарматии. – К.: НПК “Археолог”, 1992. – 201 с.

42. Вознесенська Г.О., Козловська Н.Ф., Корецька С.А. Про техніку виготовлення сарматських мечів та кинджалів із Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 115 – 120.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шелехань Олександр Володимирович – аспірант кафедри історії Національного університету Києво-Могилянська академія.

Наукові інтереси: проблеми дослідження комплексу озброєння скіфського часу.

УДК 39

КЛАСИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕТНОЛОГІЇ

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті аналізується теоретичний аспект видів та підвидів етнічних процесів. Робиться основний акцент на теоретичну базу, яка існує в радянській та сучасній літературі.

Ключові слова: етнічні процеси, етнічні групи, етнічна меншина, асиміляція, адаптація, аккультурація, амальгамування, консолідація, інтеграція.

В статье анализируется теоретический аспект видов и подвидов этнических процессов. Делается основной акцент на теоретическую базу, которая существует в советской и современной литературе.

Ключевые слова: этнические процессы, этнические группы, этническое меньшинство, ассимиляция, адаптация, аккультурация, амальгамирование, консолидация, интеграция.

In the Article theoretical aspect of kinds and subspecieses of ethnic processes is analysed in the article. A basic accent is done on a theoretical base which exists in soviet and modern literature.

Keywords: ethnic processes, ethnic groups, ethnic minority, assimilation, adaptation, acculturation, amalgamating, consolidation, integration.

Поняття “етнічні процеси” охоплює весь комплекс демографічних, соціокультурних, політичних змін етнічних спільнот протягом усього їхнього існування. Історично ці зміни проявлялися як в об'єднувчих, так і розмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот. Розглядаючи етнічні процеси, ми можемо простежити розвиток соціальних, культурних, політичних, економічних перетворень, що відбувалися й відбуватимуться в усі часи, серед усіх без винятку народів.

Недостатньо висвітлений у радянській літературі етнічний аспект національних процесів, або ж власне “етнічних процесів”. Це пояснюється тим, що

в радянський час до середини 60-х років ХХ століття вивчали головним чином процеси об'єднання дрібних етнічних груп (консолідація) у великі етноси. При цьому поняття "асиміляція" не виділялося і процеси, що позначалися цим терміном, об'єднувалися. Змішування людей різних національностей трактувалося як розвиток соціалістичних націй і народностей, котрі проживали на величезній території Радянського Союзу. Але сама суть терміну "етнічні процеси" в етнічному плані на той час науковцями не розглядалася й аналіз не проводився [1]. Із здобуттям Україною незалежності розпочалася більш ґрунтовна робота дослідників з вивчення різних видів етнічних процесів, тобто того, що за часів радянської влади замовчувалося і трактувалося як єднання братніх народів.

Цією проблематикою займалися В. І. Козлов [2], Ю. В. Бромлей [3], С. А. Арутюнов [4], Л. Н. Гумільов [5], Е. Д. Сміт [6], А. П. Пономарьов [7], В. І. Наулко [8], В. Б. Євтух [9], М. П. Зан [10]. Завдяки цим науковцям і почалося ґрунтовне вивчення такого наукового напрямку, як етнічні процеси.

Метою цієї статті, виходячи із зазначеної проблематики, є розгляд теоретичної бази досліджень етнічних процесів.

Етнічні процеси – істотна зміна в ході історичного процесу окремих етнічних елементів, частин етносів (етнос – сталий колектив людей, що історично сформувалися на певній території, має спільну історичну долю, спільні риси психічного складу, мову та ін. [11, с. 69]) й етносів у цілому, а також поява нових етнічних спільнот [12, с. 543]. У радянській етнографічній науці вивчення етнічних процесів сформувалося в самостійну субдисципліну, отримало теоретико-методологічне обґрунтування і втілення в ряді капітальних праць [1].

Складовою частиною розвитку етнічних процесів були й завжди будуть етнічні групи людей (етнічні меншини), які заселяють різні регіони країни. Етнічна меншина – група людей, яка відрізняється за своєю етнічною належністю від більшості населення відповідної держави. У значенні етнічна меншина частіше застосовуються поняття "національна меншина" або просто "меншина" [11, с. 37]. Серед факторів, які впливають на етнос, насамперед, виділяють географічне (природне) середовище. Воно має важливе значення для функціонування будь-якого етносу. Різного роду зміни мають суттєвий вплив на етнічні процеси [13, с. 162]. Характерні особливості географічного середовища, такі як клімат, ґрунт, рельєф, флора, фауна, впливають на окремі сторони духовної культури і психологічного складу етноса [13, с. 163].

На перебіг та спрямування етнічних процесів впливає широкий спектр чинників: соціально-економічні, політико-правові, духовно-культурні, релігійні (поряд з мовою важливе значення для контактуючих етносів має релігійний фактор [13, с. 158]), мовні, суспільно-психологічні. Крім цього, при визначенні поняття "етнічні процеси" потрібно враховувати роль демографічних факторів (проблем природного приросту населення, міграційних процесів, розподілу постійного населення за основними віковими, статевими групами, етнічно змішаних та етнічно ендогамних шлюбів і т. ін.) [10, с. 49]. Стимулюючим фактором природної сфери на етнос виступають просторові переміщення – різні види міграцій [13, с. 158].

Хоча одна з характерних рис етнічних явищ – сталість, проте це аж ніяк не означає, що вони незмінні, вічні. Насправді ж стабільність етнічних явищ досить

відносна. І саме це вимагає ґрунтовного розгляду в їхній динаміці, вивчати процеси їхньої зміни (“етнічні процеси”) [14, с. 24].

Як зазначають дослідники, термін “етнічні процеси” був уперше вжитий у 20-х роках ХХ століття Н. Я. Марром [11, с. 57]. Але відомо, що розвиток деяких видів “етнічних процесів” розглядався ще в ХІХ столітті [15]. Основна увага при цьому приділялася процесам асиміляції, що виникає при різносторонніх контактах великих і розвинених етносів (поняття “етнос” почав розробляти відомий російський етнограф С. М. Широкогоров у 20-х роках ХХ століття [16]) з тими, котрі потрапили в їхнє середовище невеликими іноетнічними групами, що приводить до поступового поглинання цих груп [1]. Варто відзначити, що розгляд цих процесів був неповним, необ’єктивним, заполітизованим – об’єктивні передумови їхнього розвитку свідомо замовчувалися, що приводило до малорозглянутості в історичній науці. Прикладом є В. І. Ленін, який приділив цьому питанню чималу увагу, надавши йому політичного значення, підкресливши історично-важливу тенденцію капіталізму “к ломке национальных перегородок, к стиранию национальных различий, к ассимилированию наций, которая с каждым десятилетием проявляется все могущественнее, которая составляет один из величайших двигателей, превращающих капитализм в социализм” [17, с. 125].

Процеси взаємодії етнічних груп були достатньо ґрунтовно розроблені в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття західними, переважно американськими ученими [1]. Окрім “асиміляції”, де підкреслювалися в основному психологічні аспекти, пов’язані із зміною самосвідомості, ними застосовувалися для аналізу початкових етнічних контактів поняття “адаптації” (приспособування груп людей до нової інонаціональної сфери їхнього життя [18, с. 267]). Для зміни елементів культури – поняття “аккультурації” (процес, у ході якого групи людей з різними культурами вступає тривалий і безпосередній контакт, змінюють свої першопочаткові культурні моделі [18, с. 267]). Для фізичного змішення етнорасових груп – поняття “амальгамування” (процес біологічного змішування груп, різних у расовому й культурному плані, заснований, головним чином, на змішаних шлюбах, що призведе до згладжування цих відмінностей [13, с. 158]), для соціально-економічного єднання – термін “інтеграція” [1].

Розробка типології етнічних процесів й інших методологічних аспектів їхнього дослідження була започаткована, в основному, в працях В. І. Козлова [2] і Ю. В. Бромлея [3]. Вони підрозділяють “етнічні процеси” на *еволюційні й трансформаційні*. [1]. Еволюційні – у зміні одного з основних елементів етносу [13, с. 155 – 156], передусім – *мови* (до етномовних процесів належать зміни мови, на яку впливає середовище, де перебуває представник іншого етносу, часто виникає явище двомовності – мовна асиміляція) і *культури* (етнокультурні процеси поділяються на *внутрішньоетнічні, міжетнічні, над-етнічні*:

– *внутрішньоетнічні* (у процесі відбувається ослаблення культурно-побутової однорідності етносу в силу політичних, економічних, соціальних, природних та ін. обставин або ж його посилення в ході тієї ж консолідації);

– *міжетнічні* (запозиченням елементів матеріальної, духовної культури в етносів, з якими в процесі життєдіяльності відбувається безпосередній контакт – “аккультурація”);

– над-етнічні (до над-етнічних або ж інтернаціональних процесів належать культурно-побутові зміни, зумовлені витісненням традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами (народний одяг – “міським костюмом”), духовної культури – поширенням професійного (інтернаціонального) мистецтва і т.д. [1]).

До еволюційних “етнічних процесів” належать також істотні зміни соціальної (класово-професійної) структури етносів (індустріалізація), зміни в демографічній структурі (з статтю, зростом, становищем у шлюбі) [1].

До трансформаційних “етнічних процесів” належать такі зміни етнічних елементів, які ведуть до зміни етнічної належності: їхнім завершальним етапом є зміна етнічної самосвідомості й самоназви, що розкривають реальні зв’язки між членами етносу; у випадках, коли це призводить до появи нових етносів, трансформаційні “етнічні процеси” охоплюють і проблематику етногенезу [1]. У СРСР та інших країнах світу, де етнічна приналежність фіксується в переписах населення, такі етнічні процеси простежуються за їхнім впливом на етнічну структуру населення і чисельність окремих народів [1].

Трансформаційні етнічні процеси поділяються на: *процеси етнічного роз’єднання та етнічного об’єднання* [18, с. 259]. Етнороз’єднавчі та етнооб’єднавчі процеси завжди відігравали й відіграють надзвичайно важливу роль у долі окремих етносів і держави в цілому. До етнічного роз’єднання належать процеси, при яких раніше єдиний етнос поділяється на декілька самостійних етносів [13, с. 155 – 156], припиняючи своє існування або від етносу відділяються частини, що стають разом з ним самостійними народами [1]. З виникненням держав в сучасному їхньому вигляді істотну етнороздільну роль стали відігравати політичні межі (німецькомовні народи в Європі – німці, австрійці, люксембуржці; іспаномовні нації в Латинській Америці – аргентинці, уругвайці, чилійці). Як правило процеси етнічного роз’єднання починаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження [19].

До об’єднавчих етнічних процесів належить злиття груп людей різної етнічної приналежності й навіть окремих етносів у більші етнічні спільності, що типово для нового часу, і приводить до загального скорочення кількості етносів в окремих країнах і у всьому світі [1]. Етнооб’єднавчі процеси розпочалися дещо пізніше етнороз’єднавчих, але швидко набули панівного характеру, який зберігається й досі [19]. Ці процеси відбивають історичну закономірність суспільного розвитку й вважаються позитивними, оскільки сприяють зміцненню етносів та зростанню гомогенності як окремих суспільств, так і людства в цілому [19]. Видами [13, с. 155 – 156] об’єднавчих етнічних процесів є *консолідація й асиміляція*, а також *етнорасова міксація і міжетнічна інтеграція* [1].

Процеси *консолідації* порівняно невеликих етносів у більшій, найчастіше й з новим етнічним, почалися на пізній стадії первісності союзів племен, але розгорнулися в класовому суспільстві, політико-територіальні основи існування якого створили базу для ширших етнічних зв’язків [1]. Оскільки в процесах консолідації зазвичай брали участь компоненти, споріднені за походженням [13, с. 155 – 156], близькі за мовою й культурою [20, с. 2], то їхній розвиток був свого роду діалектичним запереченням процесів етнічного розділення, що раніше відбулися [1]. До процесів етнічної консолідації можуть бути віднесені процеси

злиття декількох споріднених за мовою й культурою етнічних одиниць в одну етнічну спільноту [13, с. 155 – 156] (при цьому слід розрізняти консолідацію народностей із близькоспоріднених племен й етнографічних груп і консолідацію націй із близьких за мовою і культурою народностей, етнічних груп, національних меншин) [21, с. 63]. Етнічна консолідація поділяється на *внутрішньоетнічну й міжетнічну* консолідацію.

Внутрішньоетнічну консолідацію розуміють як процеси внутрішнього зміцнення й збільшення якогось великого етносу завдяки поступовому зникненню культурно-мовних та побутових відмінностей між субетносами чи етнографічними групами, а також зростанню загальноетнічної свідомості [19]. Під міжетнічною консолідацією маються на увазі процеси об'єднання кількох споріднених етнічних спільнот в одну, нову, більш велику спільноту. Сьогодні подібні процеси відбуваються переважно в країнах Африки та Південно-Східної Азії, де вони раніше гальмувалися колоніальною владою [19].

Процеси *асиміляції* великими (розвиненішими) етносами груп етнічних меншин, які потрапили в їхнє середовище, що зазвичай істотно відрізняються за походженням, мовою та культурою, характерні для стратифікованого суспільства, коли в основному етноси, що вже сформувалися, продовжують розширення своїх меж у ході колонізації, територіально змішуючись з місцевим населенням. Тоді ж починаються міграції окремих груп людей за межі корінної етнічної території, у віддалені області своєї країни та за її межі, наприклад – міста, що розвиваються, і ті, що зростають [1].

Асиміляція є, по-перше, досить повільним і тривалим процесом, який може відбуватися протягом життя двох – п'яти поколінь. По-друге, вона є одностороннім процесом, який має завершуватися втратою етнічною меншиною своїх споконвічних етнічних особливостей (мови, культури, традицій та ін.) і прийняттям особливостей іншого панівного етносу [19].

Етнічна асиміляція поділяється на *культурну асиміляцію* або *аккультурацію* та *структурну асиміляцію*. *Аккультурацію* (культурну асиміляцію) можна визначити як процес змін в етнокультурних цінностях, звичаях і традиціях етнічної меншини, *структурну асиміляцію* – як процес змін у взаємовідносинах членів етнічної меншини з навколишнім середовищем, зокрема послаблення спілкування із членами своєї групи й посилення спілкування із членами інших етнічних груп. При цьому, структурна асиміляція відіграє провідну роль в остаточному завершенні етнічної асиміляції [19].

Поряд з аккультурацією, окремим типом етнічної асиміляції є мовна асиміляція, під якою розуміється процес втрати рідної мови й перехід на мову іншої етнічної групи. Темпи цього процесу є дуже повільними [19].

Розрізняється природна (добровільна), примусова та примусово-добровільна асиміляція. *Природна (добровільна)* зумовлена тісними контактами етнічних груп з навколишнім іноетнічним середовищем, поширенням етнічно змішаних шлюбів, а часто й бажанням членів цих груп злитися із середовищем. Вона зумовлена всією ходою їхнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, поширенням міжетнічних шлюбів, тощо. Головними критеріями добровільності асиміляції є взаємне бажання, готовність і здатність до неї всіх учасників цього процесу.

Примусова асиміляція характеризується асимілюючою політикою центрального уряду й місцевої влади, спрямованою на прискорення такого процесу шляхом перешкод для розвитку мови й культури етнічних меншин, применшенням їхнього правового статусу. [1].

Примусово-добровільна асиміляція має місце там, де немає офіційних законів, що забороняють чи дискримінують якусь етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені в такі умови (брак дошкільних виховних установ, навчальних закладів та засобів масової інформації рідною мовою тощо), що людині просто не залишається нічого іншого окрім поступової асиміляції. Саме такою, примусово-добровільною, можна вважати асиміляцію в роки застою в колишньому СРСР. Людина була позбавлена можливості вибору мови виховання, навчання, а часом і спілкування (особливо в армії). Силою обставин, причому створених штучно, вона була приречена на асиміляцію, хоча ззовні все видавалося досить пристойно й багатьма вважалось природним явищем. Сьогодні ця форма асиміляції має і, мабуть, ще довго матиме місце в деяких посттоталітарних країнах [19].

Терміном “*етнічна міксація*”, уведеним Ю. В. Бромлеєм, позначаються процеси об’єднання груп, які істотно відрізняються не тільки в мовно-культурному, але і в расовому плані, що супроводжується їх фізичним змішуванням [1].

Під міжетнічною інтеграцією розуміється процес взаємодії етносів (які істотно відрізняються [13, с. 158]), котрі вже сформувалися у своїх мовно-культурних та інших параметрах етносів, у рамках багатонаціональних держав або в міждержавних союзах, що є початковим етапом передбаченого класиками марксизму-ленінізму процесу “зближення і злиття націй” [14, с. 29]. Для прикладу можна навести СРСР, у якому цей процес виразився у формуванні нової соціальної та інтернаціональної спільності людей – радянського народу, що характеризується єдиною економікою, ідеологією, значним поширенням у міжнаціональному спілкуванні російської мови, багатьма рисами загально-радянської культури і побуту, а також загальною самосвідомістю, пов’язаною з радянським патріотизмом і гордістю [1]. Характерними рисами й ознаками процесу міжетнічної інтеграції можна вважати те, що він: *по-перше*, стосується не окремих осіб, а груп людей; *по-друге*, відбувається на рівноправній основі; *по-третє*, веде не до виникнення якоїсь нової суперетнічної чи міжетнічної спільноти, а до формування політичної нації. Процеси міжетнічної інтеграції успішно розвивались і розвиваються у правових демократичних державах (США, Канада, Швейцарія та ін.). Однак, вони можуть мати місце і в країнах, що розвиваються, а також у посттоталітарних державах, де йдуть процеси формування політичних націй [19]. Слід враховувати тісний взаємозв’язок всіх різновидностей етнічних процесів. Наприклад етнічна консолідація тією чи іншою мірою часто супроводжується асиміляцією, а етнічна інтеграція може виступати в ролі своєрідної сходинок на шляху до етнічної консолідації [13, с. 158]. Варто відзначити, що консолідація й асиміляція приводять до відносно повної етнічної однорідності, інтеграція супроводжується тільки виникненням деяких загальних етнічних рис в етносів, які взаємодіють [13, с. 158].

Отже, розуміння сутності етнічних процесів, причин і наслідків їхнього посилення й послаблення допоможе науковцям у розв’язанні завдань та прийнятті рішень, спрямованих на досягнення етно-політичної стабільності в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козлов В. И. Этнические процессы (Теоретические аспекты) // Web энциклопедия “Археология и этнография Приобья” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sati.archaeology.nsc.ru/encyc_p/.
2. Козлов В. И. Национальности СССР. Этнодемографический обзор. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.; Козлов В.И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития // Вопросы истории. – 1968. – № 9. – С. 95 – 109.; Козлов В. И. Этническая демография. – М.: Статистика, 1977. – 240 с.
3. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых походов. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
4. Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 247 с.
5. Гумилёв Л. Н. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 50 – 57.; Гумилёв Л. Н. О термине “этнос” // Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР – Л., 1967 – Вып.3. – С. 3 – 17.
6. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
7. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.; Пономарев А. П. Межнациональные браки в УССР и процессы интернационализации. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с.; Пономарев А. П. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 272 с.
8. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – 274 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.; Наулко В. І. Географія розміщення народів в УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 31 с.; Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті // Український Географічний Журнал. – 1997. – № 2. – С. 17 – 22.; Наулко В. І. Про національний склад населення Української РСР (За матеріалами переписів населення) // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 3. – С. 24 – 28.; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження. – К.: Наукова Думка, 1965. – 135 с.; Наулко В. І. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів // Людина і політика. – 2003. – № 3 (27). – С. 3 – 12; Наулко В. І. Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в республіці // Радянська школа. – 1991. – № 4. – С. 18 – 25.
9. Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.; Євтух В. Б. Національні меншини – об’єкт державної етнополітики // Український географічний журнал. – 1997. – № 3. – С. 3 – 9.; Євтух В. Б. Національні меншини між державною етнополітикою і самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 2. – С. 93 – 104.; Євтух В. Спроба державного регулювання // Віче. – 1997. – № 7. – С.62 – 69.
10. Зан М. П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989 – 2001 рр.): дисертація канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. – К., 2003. – 220 с.
11. Римаренко Ю. І. Етнічні процеси // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 57.
12. Демографический энциклопедический словарь / Под. ред. Д. И. Валентей. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
13. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
14. Бромлей Ю. В., Козлов В.І. Етнічні процеси в СРСР у світлі Ленінських ідей // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3 – 4. – С. 23 – 29.

15. Сохань Л. Процеси етнічні // Етнічний довідник: поняття та терміни – К., 1997. – 141 с.
16. Воропаєва Т. Етнос / НДІ Українознавство // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nrius.org.ua/>.
17. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Пятое издание. – Т. 24. – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 567 с.
18. Козлов В. И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М.: Наука, 1969. – 407 с.
19. Картунов О. В., Маруховська О. О. Етнічні процеси / НДІ Українознавство // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nrius.org.ua/>.
20. Семенов Ю. Этносы и этнические процессы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.talish.org/news/ehtnosy_i_ehtnicheskie_processy/2010-12-12-71.
21. Гурвич И. С. Некоторые проблемы этнического развития народов СССР // Советская этнография. – 1967. – № 5. – С.63.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнічні процеси в центрально-українському регіоні кінця 40-х – початку 90-х років ХХ століття.

УДК 94(477) “1945/1955”

СВЯТА Й ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1955 рр.)

Віра РЕВЕНКО (Миколаїв)

У статті проаналізовані різноманітні форми святкової буденності. Зроблені висновки, що народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян, та, незважаючи на це, у суспільстві відбувалася поступова радянська свята.

Ключові слова: свята, обряди, загальнодержавні, сімейні, професійні, релігійні свята.

В статье проанализированы различные формы праздничной обыденности. Сделаны выводы, что народные традиции и религиозные праздники сохраняли ведущие позиции в повседневной жизни сельских жителей, но, не смотря на это, в обществе происходила советизация праздников.

Ключевые слова: праздники, обряды, общегосударственные, семейные, профессиональные, религиозные праздники.

The different forms of festive commonness are analysed in the article. Conclusions are done, that folk traditions and religious holidays were saved by leading positions in everyday life of villagers, but not looking on it there was sovietizaciya of holidays in society.

Keywords: holidays, ceremonies, national, domestic, professional, religious holidays.

Відродження національної культури розпочинається з повернення й освоєння духовних цінностей, раніше відчужених від народу. Освоєння всіх багатств, нагромаджених кожною з національних культур Півдня України, необхідне не лише для врятування й подальшого збереження спадщини, а й для майбутнього цієї культури, для оновлення творчих сил, піднесення морально-перетворюючого потенціалу культури.

Невичерпною скарбницею історичної пам'яті є свята й обряди. Формуючись упродовж віків і тисячоліть, вони увібрали в себе найістотніші риси соціального й економічного життя народу, відобразили його громадський устрій, сімейно-побутові відносини, особливості художнього мислення, психології та моралі. Одні виникли безпосередньо після війни, інші ж мали багатовікову історію [1, с. 1].

У процесі формування радянської святковості значне місце належало критичному використанню прогресивних високохудожніх елементів традиційних народних свят, тих яскравих і своєрідних елементів, які своїм етнічним ароматом обрядових форм прикрашали радянську святковість, органічно зливалися з нею, не залишаючи навіть тіні "релігійних пережитків" [2, с.4].

Партійні й радянські органи, установи культури, комсомольські організації, органи преси та масової інформації, спеціальні ради з нових обрядів, створених у республіках, областях і багатьох окремих населених пунктах, розгорнули велику роботу з вивчення "старої" обрядовості й "приживання нової".

Обряди, які входили в побут у формі нових, мали подвійне походження. З одного боку, виникали нові явища, що йшли знизу, з народних мас, які стихійно творили нове. З другого боку, над цим працювали ряд установ та організацій як громадських, так і державних, котрі вивчали те нове, що зростало в повсякденні, збагачували в ідеологічному, літературному, музичному, видовищному планах, фіксували в сценаріях і робили набутком найширших регіонів. Чималу роль у цьому відігравали й матеріали, спеціально розроблені самими ж фахівцями цієї справи – науковими й художньо-творчими працівниками, які спеціалізувалися в цій галузі [3, с. 4].

Одним із виявів упровадження нового в життя були загальнодержавні й революційні свята: свято міжнародної солідарності трудящих – 1 Травня, роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, день народження В. І. Леніна, день Радянської Армії, день Радянської Конституції, день будівельника, день космонавта, день радянської молоді, Новий рік та інші. Особливо урочисто відзначалися роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції та 1 Травня. У радянській державі ці свята належали до рангу головних і основоположних. На їхній базі виросла й формувалася розгалужена система радянської ідеологічної ритуалістики [4, с. 216].

Проведення цих свят на селі проходило під гаслом підбиття підсумків діяльності на всіх ділянках соціалістичного будівництва, зокрема в сільському господарстві, мобілізації резервів на боротьбу за неухильне підвищення продуктивності праці трудящих.

Основна робота з підготовки й проведення радянських свят у селах покладалася на сільські ради депутатів трудящих і місцеві партійні організації. Активну участь у підготовчій кампанії брали всі жителі села. Напередодні свята в клубах проводилися загальні урочисті збори, на яких оголошувалися результати

соціалістичного змагання між колгоспами, МТС і радгоспами, відзначалися передовики виробництва. Як правило, урочисті збори закінчувалися великим концертом художньої самодіяльності [5, с. 107].

Кульмінаційним моментом у структурі святкування радянських свят уважалася демонстрація, в якій брали участь усі колгоспники, за винятком звільнених за поважною причиною. Серед таких заслуговує на увагу Першотравнева демонстрація 1949 р. в колгоспі “Запорожець” с. Старо-Бешево Одеської області. Демонстрація призначалася на 10-у годину ранку, але колгоспники сходилися о 9-й. На площі колгоспного двору організовано зустрічалися всі бригади й школярі, вони шикувалися в колони й чекали колгоспників із сусіднього села “Червоного Агронома”. Коли “виступи” зліва давали знати, що колгосп – філіал наближається, колона з портретами, гаслами, прапорами рушала їй на зустріч. Кожну колону очолювали діти, які при зустрічі виголошували привітання, подавали один одному руки й поверталися на місце (діти їхали на велосипедах, привітання не збереглося). Прибула колона вишукувалася за першу й через двір прямувала до арки, де була встановлена трибуна. Далі розпочинався мітинг, який відкривав голова колгоспу [6, арк. 137]. Привітання також звучали від секретаря парторганізації, від бригад, молоді, школярів [7, арк. 138].

У дні свят організовувалися масові гуляння, під час яких проводилися спортивні змагання місцевих фізкультурників, виступи учасників художньої самодіяльності, влаштовувалися танці, розваги, демонстрували художні й науково-популярні кінофільми. Часто колгоспи в дні свят організовували екскурсії передовиків виробництва й школярів у міста [8, с. 108].

Свята строго контролювалися відповідними партійними органами, керівниками адміністрації та профспілок. Завчасно затверджений план святкових заходів, диктував порядок проходження колон, кількість учасників, реквізитів, тематику гасел і музичного супроводу. Відхилення від сценарію розглядалися як прорахунки в ідеологічній роботі [9, с. 216].

Громадські свята часто відзначалися спільно всією бригадою, ланкою. Святкування дня Першого травня і Жовтневої революції бригадами спостерігали в артілі ім. Будьонного Березівського району Одеської області в 1949 – 1950 рр. “Гуляння” в день свят у бригадах та ланках відбувалося за рахунок тих, що брали в ньому участь. “Гуляння” починалися відразу ж після загальної демонстрації. Ланки проводили свята в хатах одного з членів ланки, а бригади – у клубах, на фермах. Крім безпосередніх учасників банкету, в ньому брали участь і члени родини (чоловіки, жінки, батьки, дорослі діти) та запрошені – друзі, члени правління колгоспу, механізатори. У деяких колгоспах одна з виділених ланок заздалегідь ремонтувала житла всім членам бригади (артіль ім. Будьонного Березівського району Одеської обл.) [10, с. 94].

Святкування радянських свят проходило й у колі родини (колгосп ім. Шевченка с. Догмаровка Геніченського району Херсонської області). До свят колгоспники, звичайно, ретельно готувалися. Вони прибирали в хатах, прикрашали місце святкування, готували святковий обід. Збиралися родичі й відзначали свято в одному домі, потім переходили в інший і так за два дні могли побувати в трьох-чотирьох хатах. Дорослі й молодь збиралися окремо [11, арк. 1]. “Гуляння” в молоді

відбувалося завжди в складчину. Парубки приносили горілку, вино, дівчата готували закуску. “Гуляли” два дні. Першого травня гуляння кінчалося о 1 – 2-й годині ночі, інколи вранці. Другого травня починали о 12-й годині й закінчували о 2-й ночі [12, арк.2].

Святкування 7 листопада також розтягувалося на три дні. Напередодні в клубі виголошували урочисту доповідь, приурочену святу. Підбивалися підсумки за літній період, ставили виробничі завдання перед колгоспниками та колгоспам. Відмічалися найкращі колгоспники. Після урочистої частини відбувався концерт, поставлений силами комсомольців та молоді, далі танці. 7-го – демонстрація і святкування в колі сім’ї. Наступний день (8 листопада) молодь гуляла в клубі [13, арк. 3].

Наскрізь пройняті комуністичною пропагандою і політикою антирелігійної спрямованості виробничі та громадські свята – Свято весни, Свято серпа і молота, Свято урожаю, Проводи зими, вечори трудової слави, народне вшанування кращих виробників, бригад, колгоспної сім’ї.

Трудові свята тісно пов’язувалися з виробничою діяльністю людини, відзначали початок і завершення польових робіт, дні, присвячені тваринництву, рибальству та іншим промислам. Хліборобських свята розглядалися не лише як форма відпочинку, а і як засіб виховання професійної гордості й честі, комуністичного ставлення до праці. Одним із найвизначніших серед хліборобських свят вважалося свято Врожаю, або так звані Обжинки. Радянське свято Врожаю відзначається в Україні з 1923 р. і має вже свою історію, в якій знайшли відображення основні етапи розвитку сільського господарства, зміни в культурі і побуті села, формування радянської святковості й звичаєвості [14, с. 19]. Переосмислені з позицій соціалістичної дійсності, обжинки стали активним засобом боротьби за виховання комуністичного ставлення до праці, високохудожньою формою вшанування трудівників села [15, с. 72].

Супроводжувалося свято традиційним атрибутами (обжинковий вінок, останній сніп), масовими іграми, розвагами, обжинковими піснями у виконанні учасників художньої самодіяльності. Відзначалося свято після того, як колгоспи здали поставки державі (колгосп ім. Будьонного Генічеського району Херсонської області), у найближчу неділю правління колгоспу організовувало обід за рахунок колгоспу або за рахунок колгоспників, виписували продукти в аванс. Обід готували кухарі з колгоспу під керівництвом голови колгоспу [16, арк. 8]. Обжинки відзначалися не тільки в колгоспах, а й святкувалося на рівні району. Так, 1952 року в усіх районах Херсонської області пройшли районні свята Врожаю, в яких активну участь узяли культурно-просвітницькі заклади. У Голопристанському районі у святкуванні взяли участь більш ніж 300 колгоспників. З великим успіхом також пройшло святкування в Ново-Сероготському, Бересловському, Генічеському й інших районах області [17, арк. 42].

Однак, в умовах тяжкої повоєнної буденності, у перші роки це свято обмежувалося нагородженням передовиків виробництва після завершення всіх сільськогосподарських робіт [18, с. 63].

У районах південних областей України проводили багато масових і цікавих заходів – свята фізичної культури, пісні, танцю, які було демонструванням зростання самодіяльності колгоспного села й слугували новим поштовхом для

подальшого зростання художньої самодіяльності області. Такі свята проводили в 12 районах Херсонської області з 8 по 25 травня 1952 р. [19, арк. 42]. У святкові дні призначали мітинги. З промовою виступав секретар РК КП(б)У або голова райвиконкому, представники колгоспів, МТС, профспілки, комсомольців [20, арк. 24]. Колгоспники слухали звіти, після чого брали на себе зобов'язання раніше запланованих строків закінчити всі сільськогосподарські роботи [21, арк. 64].

З кожним роком зростало і поширювалося соціалістичне змагання колгоспників України з колгоспниками Російської Федерації, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших республік. Традиційним святом колгоспників Генічеського району Херсонської області стало підбиття підсумків соціалістичного змагання з колгоспниками Махарадзевського району Грузинської РСР. Приїзд грузинських колгоспників супроводжувався такими традиційними ознаками, як зустріч гостей хлібом-сіллю, обмін подарунками, влаштування товариських банкетів, передача переможцю соціалістичного змагання перехідного червоного прапора та багато іншого. Свято, зазвичай, тривало протягом усього перебування делегації й закінчувалося проводами дорогих гостей [22, с.110].

Особливою рисою радянської обрядовості й святковості є те, що вона проникала не лише в громадське, а й в особисте життя людини й сімейно-побутові свята, такі, як, наприклад, новосілля, шлюб і весілля, урочиста реєстрація народження дитини, проводи до Радянської Армії, вшанування пам'яті померлих тощо. У радянський час стало традицією проводити громадянські панахиди без церковних проповідей. Усю організацію й проведення похорон брала на себе сільська рада (колгосп ім. Будьонного Березівського району Херсонської області 1949 р.). Правління колгоспу давало наряд на копання ями, а також за нарядом і за рахунок правління робилася труна. На час поховання правління припиняло в колгоспі роботу, по радіо оголошували про годину поховання. Збиралися усі колгоспники й несли труну на кладовище [23, арк. 25]. Проводився траурний мітинг. Після завершення церемонії всі розходилися по домам [24, арк. 26]. У похоронній обрядовості утвердилася радянська символіка й атрибутика, рекомендована Комісією з радянських традицій, свят та обрядів.

До торжеств, що виникли в радянський час, належать проводи призовників, покликаних до Радянської Армії. Вони проходили напередодні від'їзду призовників до військового комісаріату. Їх запрошували до колгоспного клубу, де відбувався мітинг, який проводили керівники села й колгоспу. На закінчення давали концерт. Часто призовникам виділялася грошова допомога. У день від'їзду призовників до місця відправки збиралися майже всі колгоспники. Крім того, проводи відбувалися і в сім'ї. Домашні проводи влаштовувалися після мітингу в клубі. В інших місцях, наприклад в Генічеському районі Херсонської області сімейні проводи відбувалися увечері напередодні від'їзду, а мітинг – уранці в день від'їзду призовників (матеріали 1950 – 1956 рр.) [25, с.93]. Таким чином, сімейні проводи входили як складова частина в громадські проводи.

Проведення нових обрядів родинно-індивідуального побуту мало певне антирелігійне спрямування. На заміну церковному вінчанню при створенні нової родини з'явилися показові весілля-вечірки, колгоспні весілля, комсомольські весілля. Такі форми весілля були характерні для сільської інтелігенції [26, с. 87]. “Червоне” весілля широко практикувалося в 50-х роках, але більш-менш

поширеною така громадська форма реєстрації шлюбу стає вже в 1960-х рр. Незважаючи на появу і розвиток нових форм весілля селяни використовували деякі елементи старого традиційного весілля, вкладали в цю форму новий зміст, який відбивав нові матеріальні й духовні умови їхнього життя.

Обряд хрещення замінювали урочистою реєстрацією народження (“червоні хрестини”, “зорини”, “октябрини”, “звіздини”), започаткований ще у 20-ті роки набув значного поширення в післявоєнні роки й особливо після XX з’їзду КПРС [27, с. 30]. Однак, громадянська обрядовість, пов’язана з похоронною обрядовістю, народженням дитини в повоєнні роки не набула розвитку. Пошуки нових форм сімейних обрядів почалися в кінці 50-х – на початку 60-х років [28, с. 88].

Нова сімейна обрядовість відображала ідеали радянського суспільства, а сімейні торжества підносила до явищ суспільних, надавала їм громадянського звучання.

Проте, незважаючи на всі намагання влади, у повоєнні роки сільське населення все більше зверталось до релігії, чому посприяла лібералізація релігійної політики радянської влади під час другої світової війни й важке становище населення в повоєнні роки, горе і втрати під час війни сприяли все більшому відвідуванню церкви, здійсненню релігійних обрядів на дому й святкування великих релігійних свят – Різдва, Хрещення, Великодня, Трійці, Спаса, Маковія та інших. Найбільш масово населення села відзначало Пасху й Різдво Христове. Ці дні святкування відбувалися при значній активізації віруючих. Так, секретар Снігурівської райради депутатів трудящих Миколаївської області звітував, що 6 і 7 січня в молитовному домі перебувало близько 100 осіб, з них 15 % молоді (переважно переселенці), оскільки молитовний дім у Снігурівці малий, то значна частина присутніх стояла надворі [29, арк. 12]. У с. Бармашова Баштанського району церкву відвідали більше половини жителів села, багато прийшло із сусідніх. Одної тільки молоді було 125 осіб. Треба відмітити, що напередодні Хрещення навіть у селах, де не було молитовних домів, траплялися випадки “щедрування” під вікнами. У с. Октябрськ молитовний дім у день святкування Хрещення відвідали понад 400 осіб, з них 20 % молоді й людей середніх років. Спостерігалися виконання релігійних обрядів, таких як “Вечеря”, “Колядки”. У Новому Бузі з’явилися нові явища, яких не було в минулі роки, церковний хор ходив разом з колядниками [30, арк. 18]. Різними релігійними діями супроводжувалося й Воскресіння Христове, приготування великодніх страв, у тому числі випікання пасок, фарбування яєць – неодмінних атрибутів. На Великдень зранку селяни поспішали до церкви, де відбувалося урочисте освячення “великоднього кошика”.

Таким чином, у перші повоєнні роки головними в житті селян були свята, пов’язані з релігійною свідомістю й місцевими звичаями і традиціям [31, с. 64]. Проаналізувавши різноманітні форми святкової буденності, такі, як загальнодержавні, сімейні та релігійні свята, автор дійшов висновку, що в суспільстві відбувалася поступова радянська святкової буденності, незважаючи на те, що народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курочкин О. В. Українські новорічні традиції (проблеми реконструкції ритуали і світогляду). Автореферат дис. канд. етнолог. наук: 07.00.05 / О. В. Курочкин. Народознавча академія наук України інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського. – К, 1995. – 20 с.
2. Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. – Товариство “Знання” УРСР. – К, 1963. – 36 с.
3. Нова обрядовість як один з важливих компонентів радянського способу життя // Народна творчість та етнографія. – №. 2. – 1979. – С. 3 – 11.
4. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – 383 с.
5. Кувеньова О. Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.
6. Національні архівні наукові фонди та фото записів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі НАНФ ІМФЕ). – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 54. – Арк.137.
7. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 54. – Арк.138.
8. Кувеньова О.Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.
9. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – 383 с.
10. Г. Ю. Стельмах Формування нових звичаїв в українському колгоспному селі // Народна творчість та етнографія. – №. 1. – 1957. – С. 90 – 97.
11. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 155. – Арк.1.
12. Там само. – Арк.2
13. Там само. – Арк.3
14. Кувеньова О.Ф. Свята колгоспної України. – Товариство “Знання” УРСР. – К, 1963. – 36 с.
15. Радянські свята та обряди в комуністичному виховані. – К.: Вид – во політичної літератури, 1978. – 228 с.
16. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 155. – Арк.8.
17. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.Р. – 1989. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.42.
18. Лисак В. Ф. Святкова буденність українських селян у 1950 – 1960-х рр. // Наукові записки. Серія: Історія. – Випуск XVII. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – С. 61 – 65.
19. ДАХО. – Ф.Р. – 1989. – Оп.1. – С.184. – Арк.42.
20. ДАХО. – Ф. Р 3983 Оп.1 С.5 Арк.24.
21. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф.П. – 7. – Оп.4. – Спр. 758. – Арк. 64.
22. Кувеньова О. Ф. Нові свята колгоспного села // Народна творчість та етнографія. – №. 3. – 1957. – С. 107 – 111.
23. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 79. – Арк.25.
24. НАНФ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 79. – Арк.26.
25. Стельмах Г.Ю.Вказана праця. – С.93.
26. Радянські свята та обряди в комуністичному виховані. – К.: Вид-во політичної літератури, 1978. – 228 с.
27. Кувеньова О.Ф. Вказана праця. – 36 с.

28. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К.: Вид-во політичної літератури, 1978. – 228 с.
29. Державний архів Миколаївської області. – Ф.П – 7. – Оп. 8. – Спр. 402. – 91 арк.
30. Там само. – Арк. – 18.
31. Лисак В. Ф. Святкова буденність українських селян у 1950 – 1960-х рр. // Наукові записки. Серія: Історія. – Випуск XVII. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – С. 61 – 65.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ревенко Віра Валентинівна – аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період 1945 – 1955 рр.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 908(477.65)

СТАРИЙ ДАНЦИГ – ПЕРШЕ НІМЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У пропонованій статті на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів досліджується історія розвитку села Крупське Кіровоградського району – старовинного німецького поселення Старий Данциг.

Ключові слова: німецькі колонії, переселенці, Старий Данциг, лютерани й меноніти, рух євангелістів.

В статье на основе архивных источников и напечатанных материалов исследуется история развития села Крупское Кировоградского района – древнего немецкого поселения Старый Данциг.

Ключевые слова: немецкие колонии, переселенцы, Старый Данциг, лютеране и менониты, движение евангелистов.

This article examines the history of rural development Krupskaya Kirovohrad region, based on archival sources and published materials – an old German settlement of Old Danzig.

Keywords: German colonies, migrants, Old Dancig, lutherans and menonity, motion of evangelistsю

У другій половині ХУІІІ століття (з 1759 року) стався масовий переїзд німців в Україну з „височайшого“ веління імператриці Єлизавети Петрівни, яка запросила їх для колонізації українських земель. Катерина Друга 1762 року перевершила Єлизавету тим, що запросила сільське населення європейських країн переселятися на вільні землі Російської імперії. Зазвичай, найчастіше колоністам припадали до смаку саме українські землі. Дослідники історії рідного краю добре знають, що однією з перших німецьких колоній на території нашої області було нинішнє село Крупське Кіровоградського району – старовинне німецьке поселення Старий Данциг.

Виникнення німецького поселення Старий Данциг тісно пов'язане з утворенням Новосербії. Ще в жалуваній грамоті Івану Хорвату від 2 січня 1752 року йшлося про те, що для заселення виділеної території він мав право брати переселенців з держав Західної Європи. Першими поселенцями стали представники різних національностей у тому числі й німців. Імперськими Указами від 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 року всім чужинцям дозволено було прибути в Росію, вибрати собі землю й оселитися колоніями. Землю давали безкоштовно. Їм було надано повну волю у віросповіданні. Протягом 30 років колоністів звільнили від

будь-яких податків, їм надавалася безвідсоткова грошова позика в розмірі 500 руб. для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через 10 років третинами повернути позичену суму до скарбниці. Єдиною заборона була заборона проповідувати свою віру серед православних [13].

За результатами перепису видно, що на початку шістдесятих років XIX ст. „...в Єлизаветградському повіті було 123 поселень, в яких живуть німці, при цьому в семи поселеннях вони складають суцільне населення, а переважаючим елементом були тільки в 13. Розселялись вони майже по всьому повітові, але переважно в його південній частині і становили серед іноземних підданих (46.7%), поміщиків (20,8%), десятинщиків (4,1%), купців (2,8%), робітників (1,9%), міщан (0,1%) та колишніх військових поселенців (0,008%)...” [6, с.98]

1886 року в Єлизаветградському повіті налічувалося 423 німецьких господарств із 74.006 їх загальної кількості по Україні. Основним заняттям німців у цьому повіті було землеробство. У ньому було зайнято 76,3% німецьких господарств, 8,1% сімей були зайняті приватною службою, 6,9% ремеслом, 3,4 % господарств поєднували землеробство з ремеслом. Менше одного відсотка були зайняті в торгівлі [7, с.4].

Навесні 1778 року на територію Єлизаветградського повіту прибуло 510 німців протестантського віросповідання, які поселилися на лівому березі річки Сугоклеї. Тут вони заснували Старий Данциг й жили окремою колонією. Через 5 років у поселенні залишилося 208 осіб; близько 20 сімей, із них 41 особа чоловічої статі [10, с.20]. Таким чином була заснована одна з перших німецьких колоній в Україні. В історичних згадках є дані й про те, що сусідами німців Старого Данцигу були німецькі шведи з о. Даго, які в подальшому асимілювалися з місцевим населенням і згадка про них залишилася у старих назвах сусіднього села Крупське Кіровоградського району, яке спочатку називалось Ахтове, а пізніше – Карлівка [8, с.11].

1787 року на українські землі переселяються данцькі лютерани й меноніти, котрі більше від усіх постраждали від утисків католиків. Селилися німці в Херсонській і Таврійській губерніях. Після підписання Яського мирного договору (1791р.) активно триває процес колонізації вільних земель німецькими переселенцями в нашому регіоні [12].

Необхідно підкреслити також, що німецькі колоністи належали до двох релігійних течій християнства: католики та протестанти (лютерани й меноніти). Колонія Старий Данциг була лютеранською й мала тісні зв'язки з колоніями менонітів. У перші роки існування колонії, як і в інших компактних німецьких поселеннях України, збудовано невелике молитовне приміщення [8, с.66–71].

Старий Данциг будували за зразком німецького села: у центрі на підвищенні молитовний будинок, управа, школа. Від центру лінійно пропорційно йшли вулиці. Німці не економили на будівництві приміщень загального користування, зводили їх кам'яними, критими черепицею або залізом. У колонії було шість криниць загального користування, деякі у формі журавля. Колоністи спільно будували мости, брукували дороги, насаджували лісопосадки, ліс [2, арк. 24].

Німці свої хати будували великими, просторими. У них було декілька кімнат: заможні споруджували із цегли, а інші, із середнім достатком – із саману [3, арк.11].

Для будівництва житла німці Старого Данцигу купували лісоматеріал у Туріянському, Лебединському, Ставидлянському та Бондаревському лісах Київської губернії [6, с.18].

Старий Данціг, як і всі німецькі колонії, відзначався чітким плануванням дворів. Сусідні будинки з'єднувалися між собою високими парканами. На вулицях біля кожного двору рясніли квітники. За дворами розміщувалися склади хліба у стодолах, загороджені, а іноді відокремлені від сусідніх токів лише дорогами. За токами росли сади, розділені між господарствами повздовжніми алеями, що впиралися у самісінький кінець загального саду. Під будинками споруджувалися погребі, а горища використовувалися для зберігання зерна. Хліви споруджувалися майже однакових розмірів з будинком. У них визначалося місце для коней, корів, телят і лошат. Окрема прибудова споруджувалася лише для овець. Поруч робили навіс для зберігання землеробських знарядь та візків [9, с.7]. Це давало змогу економити територію дворища, було зручно в холодну пору року поратися по господарству, переходячи із житлової частини в господарську [4, арк. 39].

Зі спогадів мешканця с. Крупське В. Є. Гріна ми дізналися, що в німців була дещо відмінна техніка будівництва житла. Використовували валерний спосіб. Ставили з граніту фундамент, робили заміс з глини й соломи. За день виганяли прошарок висотою до 40 см і втикали в стіну з обох боків плоский щебінь для подальшого обмазування замість дранки. Із каменю робили стовпи для огорожі, які збереглися, і зараз чимало їх є в селі. Шукали розшарований гранітний камінь, який виступав на поверхню, а щоб відрізати брилу, застосовували таку технологію: відміряли лінію, по ній били отвори глибиною близько 10 см. Потім уставляли з двох боків металеві шинки й між ними закладали клини й били по них, доки брила не відколювалася. Для перевезення цих кам'яних стовпів також була своя техніка. Камінь не вантажили на візок, а робили спеціальний двох вісний віз з єдиною на всю довжину перетинкою із стовпа. Під'їжджали до брили паралельно її довжині, підважували камінь, підв'язували його до стовпа й переміщали до потрібного місця. Тобто використовували підвісний спосіб. Там, де потрібно, камінь знову підважували, відв'язували й опускали чи то у фундамент, чи для загороди, чи на місце, де здійснювали подальшу обробку. Камінь на надмогильні пам'ятники брали з каменярні, яка була неподалік нинішнього будинку ветлікарні. Із цієї ж каменярні 1946 року камінь підводами привозили на залізничну станцію Кіровоград і потім у Москву на будівництво метро. [11, Грін В. Е.].

Дахи німецьких будівель були покриті залізом, що викликало заздрість населення сусідніх поселень та захоплення мандрівників. Однак для широкого загалу залишається невідомим той факт, що покривати залізом дахи німців певною мірою змусили їхні сусіди, які часто влаштовували підпали колоністських будинків. Зі спогадів сучасників встановлено, що коли німці заснували Старий Данциг, то будинки в них були криті соломою та очеретом. Проте, місцеві жителі вчиняли їм підпали, бо їхньою присутністю тут були незадоволені корінні жителі, які вважали, що колоністам дали землю і пільги, порушивши права українців. Жителька Старого Данцигу Є. Д. Цимбал пам'ятає слова народної пісні „...Катерина вража баба змилюся над нами, верни нам нашу землю з першими правами...” [11, Цимбал Є. Д.].

Молодим сім'ям община надавала „ремісничий” наділ у 9–12 дес. або тільки ділянку під садибу, що не могло забезпечити нормальне існування селянської родини. Такі общинники повинні були займатися ремеслом або, як це і було в більшості випадків, наймитували у своїх багатших сусідів, і на той час такі особи становили від $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ населення села.

Юридично наділи в 60–65 дес. були приватною власністю колоністів, але, вони не могли їх продати, розділити, передати у спадок, побудувати на них підприємство без дозволу виборного органу колонії, адміністрації. Ці обмеження, які певною мірою стримували розвиток капіталізму в німецьких колоніях Росії, скасували тільки 1871 року в ході реалізації урядом земельних реформ [5, с.17].

Ведення господарств колоністів Старого Данцигу було переважно інтенсивним. Часто використовувалася наймана праця. При цьому зарплата робітникам у німців-колоністів була на 50-70% вища, ніж у найближчих господарствах, і самі господарі працювали разом з наймитами [6, с.5].

У Старому Данцигу наймані працівники в основному були сезонними й наймалися тільки для обробітку землі, збору та переробки врожаю. Домашнє господарство німці вели власними силами. Найматися на роботу до німців-колоністів міг тільки робітник дуже сильний, бо у німців при високій платні та добрих харчах були дуже високі вимоги до роботи. Селяни із сусідніх поселень висловлювалися: „там, де в (поміщицькій) економії трудяться 10 працівників, то у німців 1, тому німцям вигідно було добре розраховуватись і відмінно харчувати селян”[4, арк.276].

Зі спогадів мешканки с. Крупське О. Т. Гавриленко 1911 року народження: „Мати розповідала, як з меншим братиком працювала в німців під час збирання урожаю. Вона відвозила з поля снопи возом, а брат згрібав опалі колоски і за 10 днів удвох заробили 60 пудів (близько тони) зерна пшениці, копчений свинячий окорок і діжечку згущеного молока. Крім цього, німці Старого Данцигу дуже добре годували сезонних робітників. На полі постійно стояли три діжки з кавою, молоком та водою для тамування спраги. Частували котлетами, ковбасою, копченим м'ясом, бульйоном. Так, як годували німці своїх робітників, ніхто з місцевих багачів не годував. Для того, щоб найнятися працювати до німців, треба було себе добре зарекомендувати. Німці не брали на роботу схильних до крадіжок або недбалих у роботі. Характерною відмінністю організації роботи в німців було також скорочення до мінімуму відпочинку під час сезонних робіт для того, щоб у максимально короткі терміни посіяти, зібрати та обмолотити урожай, оскільки від цього залежала кількість, якість врожаю та його товарна цінність. Це ж стосувалось і сінокошу, коли вчасно скошене та зібране сіно навіть при меншій кількості давало тваринам набагато більше поживних речовин, збільшуючи приріст та надої. [11, О.Т. Гавриленко]“.

На кінець XIX століття у користуванні німців-колоністів, які займалися сільським господарством, в Єлизаветградському повіті було 1641,2 дес. землі, й на одну сім'ю припадало в середньому 40 дес. землі. У Старому Данцигу тільки сільським виробництвом займалося 26 господарств. Інші знаходили себе в ремеслі та інших заняттях. Хоча торгівля не була основним заняттям німців-колоністів, проте вони ніколи не користувалися послугами посередників, а самі відвозили

товарне зерно до міст Одеси та Миколаєва, де укладали торговельні угоди безпосередньо із споживачами, або на експорт. [13]

Коли 1874 року новим імперським Законом усі колоністи на території сучасної України були визнані військовозабов'язаними, то незадоволені переселенці стали виїжджати в Канаду та США [8, с.62].

Основною масою емігрантів стали меноніти. Це була перша хвиля міграції німців з України [2, арк.10].

У той же час результати подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883–1885 років свідчили про сталу тенденцію до зростання тут німецького населення. На цей час тут, крім основної колонії Старий Данциг (468 осіб), існували такі населені пункти: Тулібівка (55 осіб), Шворнева (262 особи), хутори Шпасра (83 осіб), Рорбахський (33 осіб), Лисячий (51 особи), Олександрівна (89 осіб), Шпрінгпфельд (55 осіб). Власне колоніями були тільки Старий Данциг та Шпрінгпфельд, а інші поселення – змішаного типу. Щодо соціального складу німецького населення, то серед німців були дворяни, чиновники, десятинники, селяни, ремісники [4, арк.810]. Усі верстви населення мали родинні зв'язки в Німеччині, виїжджали туди у справах наслідування та на навчання. На той час серед німецьких колоністів Старого Данцигу найпоширенішими були прізвища Христоф, Габерлас, Феліх, Кумпан, Габер, Вормсбехер, Прицкау, Грін, Кватер, Голіон, Гендріхсон, Бенкендорф, Гінсман, Гібнер, Гоман, Гітальнер, Сайденль, Матес, Енгель, Гідт, Лайтенберг, Фердер, Штольцер, Рудберг, Клюк, Марус [2, арк.16].

У кінці 50–60-х роках ХІХ століття в Європі почав поширюватися рух евангелістів. В Україні цей рух отримав назву „штундизм”, „штунда” і набув поширення спочатку саме серед німецьких колоністів, потім, серед українських і російських селян. Першим населеним пунктом Єлисаветградського повіту, де створилася група „штундистів”, був Старий Данциг. Першими проповідниками були Юхим Цимбал, який розпочав роботу в колонії Старий Данциг, та Іван Рябошапка, котрий мешкав у селі Карлівка, а пізніше – у містечку Любомирка

Тепер більшість німецьких населених пунктів зникли з карти області. Німецьке населення в роки першої половини ХХ століття практично в повному складі вибуло за межі України, інша частина була фізично знищена в роки репресій. Та процес обміну досвідом життя відбувся. Місцеве населення навчилося від німців багатьох корисних справ. Досвід німецьких колоністів підштовхнув українських селян до купівлі коней, за допомогою яких скорочувався час обробітку землі. З часом коні стали основною робочою силою в українських господарствах. Українські селяни тримали корів, виведених німцями й названих „красною німкою”. У німецьких майстрів селяни сусідніх сіл купували залізні плуги, трилемішні плуги із сівалками, жниварки, від німців же навчалися ремесла. Німецькі майстри дуже рано почали обслуговувати потреби не тільки колоністів, але й продавати сусідським українським родинам виготовлені ними вироби (коси, вила, граблі) [9, с.166].

Таким чином, ми можемо констатувати, що німецькі колоністи поселившись на території Єлисаветградщини, органічно вписалися в економічне, соціальне й політичне життя українського населення. Разом з тим вони виділялися своїми етнічними особливостями, ставленням до обов'язків, умінням будувати житла та

формувати органи управління. Протягом спільного сусідства з українськими селами вони дещо перейняли від українців, а дещо передали їм свого.

Нащадки колишніх німецьких переселенців, яких досить багато мешкає в Кіровоградській області, прагнуть не просто відновити своє етнічне коріння, а й поліпшити свої знання про історію німецького народу, його державність, мову, культурну традиції тощо. Для цього 2000 року кіровоградці німецького походження створили обласний німецький культурний центр „Розвиток“, який нині об'єднує близько 600 осіб. О нього входять і представники німецького поселення Старого Данціга. Головою цього об'єднання є депутат ради німців України Руслана Ващук. Центр культури німців розміщений та діє у приміщенні комунального закладу „Навчально-виховного комплексу загальноосвітньої школи I-II ступенів № 34 – економіко – правовому ліцеї „Сучасник“ - дитячо-юнацького центру Кіровоградської міської ради Кіровоградської області“. Зараз там працює „мовний майданчик“, де майже 30 дітей різного віку чотири години на день присвячують вивченню німецької мови, а дві години – здобуттям знань з історії, культури та державознавства. Під час шкільних канікул, сюди приходять учні, щоб раціональніше використати свій вільний час, не байдикувати вдома, насолоджуючись довгоочікуваним відпочинком, а поспілкуватись з однолітками, поглибити свої знання та розширити світогляд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Колонізація Новоросійського краю та перші кроки на шляху культури // Київська старовина. – 1889. – XXIV.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р- 211. – Оп.1. – Од.зб. 242.
3. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 250. – Оп.1. – Од.зб. 437.
4. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 810. – Оп.1. – Од.зб. 959.
5. Дружиніна О. Південна Україна в 1800 – 1825рр. – М.: Наука, 1979. – С.126–135.
6. Матеріали для оцінки земель в Херсонській губернії. Єлизаветградський повіт. Статистико-економічний опис повіту. – Херсон. 1886. – Т.11. – 304с.
7. Мунтян В. „А село Крупське колись називалось Старим Данцигом“// Народне слово . – Кіровоград . – 27 липня 1996р.
8. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х роках ХХ ст. Збірник документів та матеріалів (спільна робота колективу науковців державного архіву Кіровоградської області та викладачів педагогічного університету імені Володимира Винниченка). – Кіровоград, 2004 рік. – 218с.
9. Німецькі поселення в Україні II половини XVII - першої половини XIX століття // Матеріали науково-практичної конференції.– Бахмач, 2008. –325с.
10. Чирко Б.Німці в Україні // Відродження. Часопис для директорів і вчителів шкіл національних меншин. Науково-методичний ж-л. – 1997. – №2. – 47с. .
11. Спогади старожилів с. Крупське Кіровоградського району Олександри Тимофіївни Гавриленко 1926 р.н., Віри Миколаївни Литвиненко 1928 р.н., Василя Емануїловича Грін 1940 р.н., Євдокії Данилівни Цимбал(Шкарапут) 1941 р.н., записані під час краєзнавчої розвідки 24-25.10.2009 року.
12. ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/
13. www.kr-rada.gov.ua/rozvitok.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України, краєзнавча робота з учнями в школі.

УДК 74.03 (4УКР) У45

**ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ “ХЛОПОМАНІВ”
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 50 – 60-х РОКІВ
XIX СТОЛІТТЯ**

Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ (Кіровоград)

Висвітлено освітню діяльність польської інтелігенції серед українського населення Правобережної України середини XIX ст.

Ключові слова: історія України, історія освіти, польські “хлопомани”, “недільні школи”.

Освещена просветительская деятельность польской интеллигенции среди украинского населения Правобережной Украины середины XIX ст.

Ключевые слова: история Украины, история просвещения, польские “хлопоманы”, “воскресные школы”.

Enlightened activity of Polish intelligentsia among Ukrainian population of the right bank of Ukraine in the middle of the XIX-th century is considered.

Keywords: History of Ukraine, History of Enlightenment, Polish “hlopomani”, “Sunday-schools”

В умовах сьогодення, коли спостерігаються різні підходи до розуміння “національного” (тобто “українського”), важливо реконструювати розвиток історії педагогіки в Україні, проникнути в глибинні пласти виховних й освітніх феноменів далекого та близького минулого. Особливо показовим в цьому плані видається середина XIX століття, яка породила цілу плеяду діячів освіти, мислителів, під егідою яких відбувався процес українського національного Відродження. Показово також, що на цій стадії просвітницький рух уперше став уособленням діяльності також на лише окремих діячів та ідеологів, а й фактором появи Громад – організацій, які ставили за мету розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Одним із епізодів процесу розвитку освіти на теренах Правобережної України вважається культурницько-просвітницький рух польської інтелігенції з числа декласованої шляхти, відомий під назвою “хлопоманський”.

Оскільки більшість інтерпретаторів проблеми зазвичай акцентують увагу на ідейно-політичній та соціальній складових явища, не приділяючи належного значення фактора культурницько-просвітницького впливу на весь процес подальшого розвитку освіти в Україні. Мета цієї статті полягає в спробі ідентифікувати сутність “хлопоманства” в ракурсі першої спроби реалізації проекту “народної школи” на засадах соціальної гармонії й національної свідомості.

Поява польського “хлопоманства” тісно поєднана з появою демократичного українофільства, загальним поширенням ідей гуманізму й свободи в Європі середини ХІХ ст. серед освічених прошарків польської інтелігенції. Це спричинило неприхильне ставлення до шляхетства та його родових ознак, до шляхетської сваволі, призвело до поширення ідеї про “братання з хлопами” і т. ін. Ці ідеї зустрілися з подібними, які ще раніше були популярними серед української інтелігенції. Коли ж в Україні з’явилися Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, які генерували ідею “українського панславізму і українства на широкій основі всеслов’янської єдності”, то поляки старшої генерації відсахнулися від українців, але ці ідеї перейняла молодша генерація поляків-українців, серед яких особливо виділявся В. Антонович [2, с. 123–124]. Основним завданням хлопоманського гуртка було поширення культурної праці серед правобережного селянства, основним методом – те ж “ходіння в народ”, яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. Одягнуті в селянський одяг, “хлопомани” із середовища польської шляхти мандрували по українських селах, брали участь у сільських роботах разом із селянами, спільно з ними відпочивали, учили грамоті. Виникнувши серед польського студентства Київського університету, хлопоманський рух перетворився в громадську організацію наприкінці 50-х років ХІХ століття.

Окрім подорожей по Україні, “хлопомани” влаштовували зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували 1859 року підпільну семирічну школу, де зібрали близько 15 бідних юнаків, котрих “вчили в національному напрямі”. Переважна більшість її учасників були вихідцями із сільських, збіднілих родин, які не мали коштів для навчання. Відповідно польські “хлопомани” утримували їх за власний кошт у власних помешканнях. Щоденними заняттями, які проводились українською та російською мовами, “хлопомани” намагалися пройти з ними гімназійну програму з головних предметів, щоб згодом їхні учні могли вступити до училищ, запроваджених урядом російської імперії [3, с. 315].

Потрібно зауважити, що заснована польськими “хлопоманами” українська семирічна школа в Києві була нелегальною, оскільки не мала ніякого офіційного дозволу. На відміну від паралельної “недільної” новоствореної школи на Подолі, це нелегальна навчальна установа діяла щоденно, тим більше, що значна частина учнів мешкала в одному приміщенні із своїми вчителями. У заснованій польськими “хлопоманами” семирічній школі виховувалися, між іншими, двоє родичів Т. Шевченка та багато відомих у подальшому діячів української культури [4, с. 189].

Трохи згодом школа перебувала по Жилянській вулиці в оселі дворянки Погорельцьової, займаючи цілий перший поверх будівлі. Директором установи вважався Д. Давиденко, а з часом В. Антонович з дружиною В. Міхель, яка вела всі господарські справи. Серед її найактивніших викладачів значилися Т. Рильський, Б. Познанський, В. Боковецький, А. Білецький [5, с. 15].

Коли 1852 року російська влада вдалася до закриття народних шкіл, “хлопомани” вирішили “розібрати” всіх учнів і довчити їх поза межами школи індивідуально. Так, В. Антонович узяв довчити до себе додому водночас чотирьох селянських хлопців: Є. Томашевського, В. Панченка, О. Шанченка та І. Бойка. У

свою чергу інший польський “хлопоман”, товариш В. Антоновича по Київському університету Т. Рильський збудував на свої кошти в м. Романівці, колишнього Сквирського повіту, громадську школу, у якій сам і працював [4, с. 190].

Подібну просвітницьку діяльність здійснював також Б. Познанський, який одним з перших польських шляхтичів разом з В. Антоновичем, Т. Рильським записався до університету Св. Володимира до “української гміни”. Сповідуючи ідею створення приватної української школи для селянських дітей, Б. Познанський покинув 1861 року навчання в університеті й пішов на село, здобувши посаду писаря в економії поміщиків Габелів, у селі Дударях Канівського повіту. Тут він цілком перейнявся інтересами своєї громади: здобув для неї оренду цілого маєтку Габелів, добився від селян складчини на організацію школи та будівництва для неї приміщення. Така діяльність “здобула йому велике довір’я та приязнь дударівської громади”, – пригадує у своїх “споминах” К. Михальчук [6, с. 14].

Серед предметів, які викладались у народних школах, “хлопомани” завжди виділяли історію й географію, оскільки саме вони мають формувати сталий “місцевий патріотизм”, сприяти гуманізації освіти. Відомо, що В. Антонович як один з ідеологів “хлопоманського руху” навіть вважав за можливе створити школу на засадах саме цих двох навчальних дисциплін [7, с. 426].

Справа народної освіти “хлопоманів” отримала продовження в діяльності Київської громади 60-х років. Саме при її активній участі було засновано три недільні школи (подільську, новостроєнську та печерську), біля яких гуртувалося чимало осіб з “хлопоманського” середовища (А. Свидницький, К. Шейковський та ін.). У цих школах, як і в попередніх народних, зорганізованих хлопоманами 50-х років, була одна мета: “дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самої формі народною українською мовою” [8, с. 98].

Поляки з числа “хлопоманів” покинули польську гміну, стали в подальшому тим епіцентром, навколо якого об’єднувалися й українські демократичні сили. Одним з елементів їхньої діяльності на ниві просвітництва стала поступова трансформація народних і недільних шкіл у систему громадсько-національного руху, вироблення тих педагогічних традицій, що стали аксіомою праці кількох наступних поколінь української інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії – К.: Українознавство. – 1996. – С. 126–135; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 218 с.; Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К., 2005. – 489 с.; Земський Ю. Польська, російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. – Хмельницький, 2011. – 350 с.
2. Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–245; № 2. – С. 121–153.
3. Гончаренко Л. Дещо про школи народні на Україні // Мета. – Львів, 1863. – № 4. – Грудень. – С. 315–316.
4. Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до “Мемуарів” // Син України: В.Б. Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
5. Познанський Б. Воспоминания // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 2. – С. 12–27.
6. Михальчук К. Воспоминания // Украинская жизнь. – 1914. – Кн. 1. – С. 14–16.

7. Побірченко Н.С. Антонович В. Б. // Українська педагогіка в персоналіях. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 421–432.
8. Житецький І. Київська Громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Брояковський Олександр Вікторович – пошукувач кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: історія освіти в Україні.

УДК - 947.477

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ М. М. АРКАСА ПІД ВПЛИВОМ РОДИНИ

Тетяна БУНДЮЧЕНКО (Миколаїв)

У статті проаналізовано вплив родини на формування демократичного світогляду М.М.Аркаса та визначено ряд чинників, які стали вирішальними у становленні великого науковця, музиканта й громадського діяча.

Ключові слова: родина, дружина, демократичний світогляд визначальні чинники, український менталітет.

В статье проанализировано влияние семьи на формирование и демократического мировоззрения Н.Н. Аркаса и определен ряд факторов, которые стали определяющими в становлении великого ученого, музыканта и общественного деятеля.

Ключевые слова: семья, жена, демократическое мировоззрение, решающие факторы, украинский менталитет.

The influence of family on the formation of a democratic outlook M/M/ Arkasa and indentifiend several factors that were decisive in establishing the great scholar, musician and public figure.

Keywords: family, Wife, Democratic outlook, Factors Ukrainian mentality.

Особистість Миколи Миколайовича Аркаса (1853 – 1909), його творчість викликають великий інтерес у всіх небайдужих до української справи. Звичайно, не можуть не викликати щирої поваги й захоплення високі. патріотичні помисли й діяння митця, незвичайної моральної чистоти й справжнього гуманізму вчинки для українського народу. Безперечно, на формування характеру та демократичного світогляду великого українського інтелектуала мала неабиякий вплив родина.

Миколу Аркаса, його славнозвісну родину, які 126 років проживали на Півдні України, вирізняла особлива людська щедрість на грані жертвності, мабуть, просто важкозрозуміла для непоодиноких сучасників. Досить зазначити, що рукопис «Катерини» був опублікований за рахунок автора, а ще будівництво та утримання двох сільських шкіл з українською мовою викладання, постійні благодійні пожертви на таланти з народу, на організовану ним у Миколаєві «Просвіту». Щоб видати «Історію України-Русі», М. М. Аркас змушений був

позичити значні на той час гроші під великі відсотки. Коли ж вона вийшла з друку, він уже не мав жодної зайвої копійки. А скільки коштувало його вірній дружині Ользі Іванівні друге видання після смерті чоловіка й друга?! Вона навіть змушена була закласти будинок на розі Адміральської та Соборної й переїхати в будинок на розі вулиць Великої Морської та Артилерійської.

Не можна не погодитися з миколаївським дослідником професором В. П. Шкварцем про те, що кристалеві чесноти й джерельна чистота й багатство та свіжість усього, до чого доторкувалися Аркаси, їхня незвичайна спадщина приваблюють до себе дослідників, як животворний ковток повітря чи води для угамування великої спраги пізнання нового. Хто безпосередньо займався науковим пошуками щодо цієї знаменитої родини, той, як ніхто, знає, наскільки вона притягує до себе, вабить і ніби кличе до нових, більш глибоких пошуків та знахідок як дійсно цілющих джерел нашої духовності [9]

Миколаївський рід Аркасів належав до знатних, але не за якимось шляхетським походженням, а за славними діяннями на користь вітчизни. Засновник роду дід М. М. Аркаса Андреас (Андрій) народився в Греції у Фесалійському містечку Літохорон, за іншими даними в ахейському портовому місті Патрах, а з Літохорона походила дружина Андрія, Ассіміна Іонівна уродженка Хаскора, у місцині поблизу легендарної гори Олімп – давньогрецької провінції Аркадія (з чим, очевидно, і пов'язане його прізвище). Її мешканці, за переказами, відзначалися простотою, добротою, лагідністю в стосунках [9].

За свідченням М. М. Аркаса 3-го, онука М. М. Аркаса 1-го, рід Аркасів грецького походження. Історично, почав його в X ст. у Візантії Іринах Аркас, де був високим урядовцем кесарів.

У Миколаєві Андрій Еммануїлович назавжди поселився вже десь після втечі з Греції 1794 року в Росію з політичних мотивів. На Миколаївщині знайшов собі другу Батьківщину в Україні. Вона ж стала вже рідною Батьківщиною для обох його синів – Миколи й Захара. У Миколаєві викладав історію та стародавні античні мови у новозаснованому штурманському училищі [10].

Обидва сини завдяки природженим здібностям, працелюбності, високим почуттям офіцерської честі, непохитного службового обов'язку, самовимогливості, самодисципліни, добропорядності уславили себе самовідданою службою в Чорноморському військово-морському флоті. Невипадково їхні життєписи вміщені у фундаментальній дожовтневій багатотомній енциклопедії – "Русский биографический словарь". В одному з томів йдеться, що Микола Андрійович (1816 – 1881) – адмірал, генерал-ад'ютант, головний командир Чорноморського флоту, засновник пароплавства на Каспійському морі. З 1871 до 1881 р. був командиром порту й військовим губернатором Миколаєва. Розпочав же своє військове сходження після закінчення Миколаївського штурманського училища з найнижчого офіцерського чину на військовому кораблі. До нього це училище закінчив його старший брат Захар. Він дослужився до генерал-лейтенанта, учасник битви на Чорному морі з турками. Заснував у Севастополі славнозвісну Морську офіцерську бібліотеку (існує й донині).

Вийшовши у відставку, поселився в Миколаєві, тут до останніх своїх днів займався історією Чорноморського флоту, античною археологією Причорномор'я.

За свої добродіяння брати мали незаперечний авторитет у миколаївці, дбали про розвиток у місті шкіл, його розбудову і благоустрій. Громадськість виклопотала М. А. Аркасу в міській думі звання почесного громадянина Миколаєва. Обох братів із урочистістю й щирим шануванням поховали на міському цвинтарі. Там же знайшов останнє пристанище й син Миколи Андрійовича – Микола Миколайович. Любов до нього земляків усе життя контрастувала з хворобливою підозрілістю місцевого начальства. І це тоді, коли офіційне становище М. М. Аркаса на державній службі було досить міцним і престижним. Він був ад'ютантом командира Чорноморського флоту, займав вагомі посади в губернській ієрархії, був почесним мировим суддею, мав цивільний чин дійсного статського радника [9].

Однак "українофільські" симпатії М. М. Аркаса (любов до українського народу, його історії й культури) засуджувалися певними державними служачками. Звичайно, що опис земного шляху людини з таким тавром не міг потрапити до "Русского биографического словаря"

Мати М. М. Аркаса – Софія Петрівна – справила великий вплив на формування патріотичних почуттів сина. Хоч і була вона донькою високого урядовця Чорноморського флоту в чині дійсного статського радника, але й не, забувала, що походила з роду української козацької старшини Богдановичів. Її батько, Петро Григорович Богданович, 1793 р. був переведений у Чорноморський флот із бунчукових товаришів Полтавського полку. Родина, мати прищепили синові любов до української народної пісні, казок, звичаїв, до народу й мальовничої природи України, навчили його рідної мови, посіяли зерно українського патріотизму, виховали й зміцнили в нього український менталітет [2]

Рід Богдановичів був шляхетсько-старшинський, походив з Шевченкового краю – Чигиринщини, з часом його представники в період «Великої Руїни» (II половина XVII ст.) переселилися на Полтавщину. З універсалів гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та К. Розумовського виходить, що Богдановичі під час війни з Карлом XII були на боці Петра І. Прадід М. М. Аркаса, по бабусі Петро Богданович, син військового товариша полтавського II полку Григорія, 1761-го року народження, помер у чині статського радника 1834 р. в Миколаєві. Тут був і похований у заснованій м же усипальниці Богдановичів.

З дитинства він відчув себе сином України. Усе це яскраво виявлялося й під час щорічного літнього перебування в маєтностях батьків у с. Богданівці (нині Стара Богданівка поблизу Миколаєва) та в с. Христофорівці (тепер Баштанського району) [5].

Саме в родоводі Аркасів можна дослідити, як поєднання грецької та української крові породило, зокрема в Північній Чорноморії, низку обдарованих митців і науковців.

Аркас народився 26 грудня 1852 р. (за старим календарним стилем), або 7 січня 1853 р. (за новим календарним стилем) в сім'ї адмірала, головного командира Чорноморського флоту, котрий з 1871 по 1881 рік був військовим губернатором Миколаєва – Миколи Андрійовича Аркаса (1816 – 1881). За даними миколаївського краєзнавця та музейного працівника Т. Ф. Камінського, який особисто знав Миколу Аркаса, народився він у будинку по вулиці Нікольській. Це тепер навпроти головного корпусу Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Будинок належав дворянській родині Ворожейкіних, з якою

дружили Аркаси. Батько – пізніше адмірал – саме був у дуже тривалому службовому відрядженні в Петербурзі. На цей час Софію Петрівну взяла до себе сім'я Ворожейкіних. У їхньому будинку, що зберігся до цього часу, й побачив світло життя майбутній діяч української культури [6].

М. М. Аркас (853 – 909) займає чільне місце серед провідних діячів українського національного відродження. Усе його свідоме життя було присвячене служінню української ідеї. Безумовно, діяльна та енергійна натура адмірала М. А. Аркаса та вплив на його дітей. Відповідальність, глибока переконливість, наполегливість – ці риси були притаманні найкращим представникам роду [3].

Микола Андрійович та Софія Петрівна мали сімох дітей: Віру (померла немовлям, похована в Севастополі), Миколу, Костянтина (1854 – 1889), Петра (1855 – 1857), Андрія, Софію (1861 – 1878), Володимира (1862 – 1889).

Здавалося б, що після такої потужної особистості, як М. А. Аркас, природа "відпочине" на його дітях. Але поєднання Аркасів з міцним козацьким родом Богдановичів дало новий поштовх розвитку їхнього родоводу, який, власне кажучи, став ментально родом українським. Продовжився він по лінії М. М. Аркаса, якому долею судилося стати єдиним спадкоємцем і стрижнем роду. На відміну від батька, М. М. Аркас своє життя присвятив діяльності на ниві українського національного відродження [2].

Перші роки свого життя М. М. Аркас провів у північній столиці Російської імперії. Виховання отримав традиційне: гувернер-німець і бонна-англійка доглядали дотепну дитину. Але маленький Микола генетично був пов'язаний з простим українським народом, бо його мати – українка, виховувалася серед селянських дітей і так само дивилася на виховання своєї власної дитини. І хоча Софія Петрівна розмовляла в родині російською мовою, але пестила й плекала свого синочка мовою рідною. Її зовсім не хвилювало, що в маєтку Микола змалечку проводить час на стайні, слухаючи розповіді старих козаків-службовців про давнину. Батька майже ніколи не було вдома, а тому він не втручався в цей стихійний виховний процес [4].

Мати прищепила синові любов до народної пісні та казки, до народу й України, навчила його рідної мови – власне прищепила йому український менталітет, посіяла зерно українського патріотизму. Дослідники вважають, що з дитинства він відчував себе сином України. Усе це яскраво виявилось й під час щорічного перебування влітку в маєтку Стара Богданівка [7].

У шкільні й студентські канікули одягнений «по-народному» Микола був серед трудівників поля чи на тваринницькій фермі селян, охоче долучався до праці, залюбки спілкувався з простими людьми. Батькові це було недовподобно. А коли ще й довідався про закоханість сина, його захоплення селянською дівчиною Яриною, а не Оксаною, як називав її, сестру побратима М. М. Аркаса Петра Сала, та ще й намір одружитися з нею, то не на жарт сполошився. Батько негайно влаштував його на державну службу до канцелярії військово-морського відомства в Миколаєві. Наступного року батько навіть відправив Миколу в тривале закордонне відрядження до Константинополя, а потім – до Галаца.

Коли Миколі виповнилося 9 років, батько віддав його в училище правознавства в Петербурзі. Це була школа закритого типу, де виховувалася майбутня еліта країни зокрема Петро Ілліч і Модест Ілліч Чайковські. Проте

перебування в цьому училищі було нетривалим. Суворі дисципліна й вимогливе ставлення до учнів робили життя Миколи досить дискомфортним.

Значний вплив на формування стійкого інтересу сина до української мови, культури, звичаїв, історії мала мати Софія Петрівна, котра походила, як відомо, з давнього козацького роду Богдановичів. В її родовому маєтку Богданівні (тепер с. Стара Богданівка Миколаївського району) родина часто проживала влітку.

М. М. Аркас стає учнем однієї з приватних одеських гімназій, очолюваної учителями Стародубцевими, яку закінчив 1870 року. Серед викладачів гімназії був талановитий український композитор Петро Іванович Ніщинський (1832 – 1896), який помітив і підтримав інтерес учня до музики, захопив проблемою збирання й вивчення українського музичного фольклору.

Після закінчення гімназії М. М. Аркас навчався на відділенні природознавчих наук фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі (1871-1875). М. М. Аркас познайомився з видатним діячем української сцени М. Л. Кропивницьким, який 1871 року розпочав свою роботу в трупі Народного театру графів Моркових і Чернишова. Кропивницький залучив М. Аркаса як актора-аматора до участі в українських виставах [1].

Після повернення додому М. М. Аркаса одружили з Ольгою Іванівною Шишкіною – дочкою військово-морського офіцера, капітана другого рангу Чорноморського флоту Івана Степановича Шишкіна. Він походив із старовинного боярського роду, пращуром якого був Феодосій Шишка який перейшов з польсько-литовської держави (Речі Посполитої) в 1556 р. служити Москві. І. С. Шишкін народився в Миколаєві 1822 р. Помер 22 грудня 1874 р. в Миколаєві, де й був похований в усипальниці Шишкіних [8]. Як показав час, дружина відіграла позитивну роль в особистому та громадському житті Миколи Миколайовича Аркаса.

Незважаючи на таку спішність, начебто формальність шлюбу, він виявився міцним та щасливим. У молодого подружжя народилася дочка Оксана, сини Петро та Микола. Дружина близько й назавжди сприйняла демократичні та патріотичні ідеали чоловіка, що втілювалися у трьох напрямках творчої праці Миколи, не пов'язаної з його фахом природознавця історичному, літературному, музичному. З часом за підтримки дружини сформувався ще один - громадська діяльність, що, зрештою, прямо-таки полонила його. До того ж М. М. Аркас був чудовим батьком і вихователем [9].

Таким чином, можна виділити наступні чинники, які вплинули на формування демократичного світогляду великого українського історика, інтелектуала, композитора... По-перше, вагоме значення мало поєднання грецької та української крові, тобто батьківського роду Аркасів, який походив з Греції, та материнського роду Богдановичів – нащадків великого козацького роду. Таке міжнаціональне взаємопроникнення породило в північному Причорномор'ї низку обдарованих митців та науковців.

По-друге, практично вирішальним унормуванні майбутнього Миколи Аркаса стало материнське виховання в народному й національному дусі. Основним виховним ідеалом Софії Петрівни став музично-поетичний фольклор у дусі української духовності.

По-третє, не слід нехтувати біологічним фактором, тобто в Миколи Миколайовича генетична схильність до інтелектуальної, наукової та громадсько-політичної діяльності від діяльності від дядька й батька, імена яких увійшли до фундаментальної енциклопедії «Російських біографічний словник».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В.Г.Сарбея. -К.: Вища школа, 1990. - 456 с.
2. Березовська Т. В. Історичний портрет Роду Аркасів. - Миколаїв, 2005. – 215 с.
3. Березовська Т. Виховні студії родини Аркасів //Вересень: Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. - Миколаїв, 2006. - №1/2. -С. 145-148.
4. Березовська Т. В. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Музейний часопис (До 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). - Миколаїв, 2003. – С . 77-81.
5. Жадько В. О. Грек із душею українця. Роман-пошук. - К.: Видавець -СПД Жадько В. О., 2003. – 3 48 с.
6. Кауфман Л. М. М. Аркас: Нарис про життя і творчість. - К., 1958. – 131 с.
7. Ульяновський В. І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. -Вип.1. - Миколаїв, 1993. – 80 с.
8. Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя та діяльність М. М. Аркаса. - Миколаїв, 1997. – 320 с.
9. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність. - Миколаїв - Одеса, 2002. - 254 с.
10. Шкварець В. П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого: Підручник: - 2-ге вид. випр., доп. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – 148 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бундюченко Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського
Наукові інтереси: джерелознавчі та історіографічні проблеми історичного краєзнавства.

УДК 94(477)

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ

Олена ГРЕБЕНЮК (Кіровоград)

У статті досліджуються проблеми формування урядової влади в добу Центральної ради, визначення її правового статусу Тимчасовим урядом як центральною владою.

Ключові слова: Центральна рада, урядова влада, Генеральний Секретаріат, Універсали, Мала рада, Тимчасовий уряд.

В статье исследуются проблемы формирования правительственной власти Центральной рады, определение ее правового статуса Временным правительством как центральной властью.

Ключевые слова: Центральная рада, правительственная власть, Генеральный секретариат, Универсалы, Малая рада, Временное правительство.

In the article the problems of forming of governmental power are investigated in time of Central Council, decision of its legal status by the Provisional government as central power.

Keywords: Central Council, governmental power, General Secretariat, Craftsmen, Small Advice, Provisional government.

Історія національно-визвольних змагань українськими вченими активно досліджується, хоча не всі її періоди достатньо повно вивчені. Окремі “білі плями” ми бачимо у висвітленні процесу створення Генерального секретаріату в добу Центральної ради, а саме, проблеми встановлення правового статусу уряду, який визначався Тимчасовим урядом як центральною владою колишньої Російської імперії. Значну увагу зазначеній проблематиці приділяли ще діячі доби Центральної ради. Висвітлюючи взаємовідносини між Тимчасовим урядом і Генеральним секретаріатом, вони у своїх споминах зупиняються на фактах обмеження повноважень Генерального секретаріату за “Інструкцією” центральної влади та неправомірності не затвердження Статуту Вищого Управління Україною. М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], П. Христюк [3] наводять численні приклади зверхнього, зневажливого ставлення членів Тимчасового уряду до діячів Генерального секретаріату, ігнорування ним в урядовій політиці українських інтересів.

Зазначена проблематика висвітлюється й у новітній (після 1991 р.) історіографії. Першими вагомими публікаціями стали праці В. Ф. Верстюка [4], О. Л. Копиленко та М. Л. Копиленко [5], В. О. Кондратюка, С. Б. Буравченкової [6] та інших. У них стисло й поверхнево розкриваються проблеми формування Генерального секретаріату. В історичній літературі вказується: “Не всі публікації рівноцінні, ... не все в них відповідає найважливішим критеріям, проте загальну картину національно-демократичної революції вони відтворюють, дають оцінку основним етапам і подіям, діяльності політичних сил та окремих осіб” [7, с. 66]. До основних досліджень цього періоду та проблематики віднесемо наукові праці В. Ф. Солдатенка [7], та В. Ф. Солдатенка та В. Ф. Верстюка [8], Д. Яневського [9]. В. Ф. Солдатенко та В. Ф. Верстюк, висвітлюючи перебіг подій визначення правового статусу Генерального секретаріату, детально пояснюють: підстави поступливої політики української влади під час переговорів із делегацією Тимчасового уряду в Києві (українська сторона прагнула мирним, безконфліктним способом досягти позитивного результату): суперечності на засіданнях Малої ради під час обговорення Інструкції Тимчасового уряду; своє бачення першої урядової кризи у серпні 1917 року; негативні наслідки для України ліквідації посади генерального секретаря із військових справ [8, с. 71, 87–89, 92]. В. Ф. Солдатенко зосереджується на прорахунках лідерів української революції, вказує на їхню нерішучість та відсутність наполегливості в переговорах із Тимчасовим урядом, що не могло не вплинути на встановлення обсягу компетенції Генерального секретаріату [7, с. 355 – 354]. Д. Яневський у своїх статтях порушує питання правового статусу Центральної ради (далі – ЦР) та Генерального секретаріату. На

його погляд, ЦР ніколи не була легітимним “законодавчим органом, бо ніколи і ніким не обиралася, а формувалася на підставі “делегування” до її складу членів інших громадських організацій. До того ж, сама вона вважала себе органом “представницьким” [9, с. 48–49]. Ситуація із правовим статусом Генерального секретаріату дещо інша – дозвіл на його створення “... дав сам петроградський орган. Отже, легітимність цього органу прямо, однозначно і виключно походила від центрального уряду – Генеральний секретаріат був легітимним тільки тому, що таким був Тимчасовий уряд” [9, с. 48 – 49]. Але проблеми під час визначення статусу Генерального секретаріату, як відомо, існували.

У пропонованій статті зроблена спроба розглянути перебіг подій, за яких устанавлювався правовий статус Генерального секретаріату Тимчасовим урядом; акцентувати увагу на вплив суб’єктивних обставин (особистих якостей характеру українських діячів) на визначення урядових повноважень та компетенції; показати намагання В. Винниченка й спроби Генерального секретаріату вийти за межі встановленої для уряду “Інструкції”.

Центральна рада, сформувавшись на початку березня 1917 року, діяла в перші місяці як орган національного представництва та національний парламент. На початковому етапі розвитку української державності періоду національно-визвольних змагань перед ЦР стояли завдання розробки теоретичної концепції українського розвитку (нею стала національно-територіальна автономія України в складі федеративної Росії) та формування відповідних організаційних загальнонаціональних структур на місцях [10, с. 76–81, 83]. Питання про створення вищого виконавчого органу влади в перші місяці діяльності УЦР не стояло і не могло бути поставлене через різні обставини. Відзначимо основні із них: створення ЦР значною мірою, було обумовлене лютневими подіями 1917 року в Російській імперії; формування вищого органу виконавчої влади в Україні неминуче ускладнило б зв’язки з Тимчасовим урядом, як наслідок – прагнення України до самостійності; українські соціалістичні партії не були готові до перебирання влади, така мета практично не ставилася й не розроблялася.

Тільки після тримісячних намагань ЦР добитися від Тимчасового уряду свого визнання, 10 червня 1917 року був проголошений I Універсал. У ньому ЦР заявила про своє обрання та представлення інтересів народу, у тому числі, творення нового ладу вільної автономної України [11, с. 101 –105]. Перед ЦР постало завдання розпочати формування органу вищої виконавчої влади. 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Президії (Комітету, який згодом було перейменовано на Малу раду) ЦР був сформований Генеральний секретаріат. Його створення за 5 днів до скликання сесії ЦР викликало значні дебати на її засіданні 23 червня 1917 р. Вони частково розкриті в спогадах Д.Дорошенко, який вказує, що під час визначення компетенції Генерального секретаріату одні члени ЦР (есеф О. Шульгін) вважали, що утворювати свій уряд Україна має права лише за наявності самостійності, а поки що слово “правительство” повинне бути замінене словами “вищий революційний орган українського народу”, інші (есдек М. Ковалевський) – розуміли його як тимчасовий уряд [12, с. 93]. Але у своїй більшості промовці вказали на необхідність створення виконавчого органу. Засідання ЦР вітало ідею заснування Генерального секретаріату й затверджувало його склад [11, с. 116 – 120] .

В. Винниченко наводить наступний склад першого українського уряду: головою Секретаріату було обрано В. Винниченка, Генеральним писарем – П. Христюка, Генеральними секретарями: С. Єфремова (міжнаціональні справи), Х. Барановського (фінансові справи), С. Петлюру (військові справи), Б. Мартоса (земельні справи), В. Садовського (судові справи), І. Стешенка (освітні справи), М. Стасюка (харчові справи). Крім безпартійного Х. Барановського, усі представники уряду були членами політичних партій. Соціал-демократи – В. Винниченко, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, І. Стешенко; соціал-революціонери – П. Христюк; М. Стасюк; тупівці – С. Єфремов [2, с. 253]. Зауважимо, що на лютий 1917 року в Україні діяло близько двадцяти політичних партій, у Генеральному секретаріаті були презентовані три партії [13, с. 19].

Характеризуючи рівень політичної зрілості українських партій, Я. Грицак відмічає, що соціалізм більшості лідерів української революції мав поверховий неглибокий характер, був виявом певної інтелектуальної моди. Основу уявлення про соціалізм не лише рядових, а й деяких керівних діячів українських партій складало не вивчення творів Маркса, Лассаля, Бернштейна, а читання популярних брошур, газет та гасел маніфестацій [14, с. 113]. Українські партії різнилися між собою не лише політичними програмами, а й соціальним статусом. В УПСФ (спадкоємець ТУП), переважну більшість складала представники “вільних професій” – учителі, адвокати, лікарі, журналісти. Її лідери – Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Шульгін були досвідченими політичними діячами. УСДРП після багатьох арештів залишилася нечисленною партією, але мала лідерів, які незмінно входили до керівного складу уряду – В. Винниченка, С. Петлюру, М. Порша. Найчисленнішою була партія українських есерів, до складу якої в основному входила студентська молодь, котра активно працювала на селі й на фронті. “Кваліфікованих політиків і адміністраторів” партія фактично не мала [15, с. 111]. До складу уряду від неї увійшов лише П. Христюк.

На думку І. Нагаєвського, “історичний курйоз” полягав у тому, що “український землевласницький, глибоко релігійний народ, не маючи нагоди виявити свою правдиву волю в демократичних, всенародних виборах, одержав свій перший уряд, що складався з соціалістичних доктринерів” [16, с. 80]. Т. Гунчак указує, що членами першого українського уряду були кооператори, письменники, вчені, журналісти, партійні діячі, але не було жодного професійного адміністратора чи політика [17, с. 95]. Наведемо характеристику постаті В. Винниченка, яка, на думку В. Верстюка, є показовою в історії української революції. Ним В. Винниченко характеризується як популярний письменник і драматург, відомий революційний діяч, політично темпераментний, сповнений національного пафосу; але він, ставши на чолі Генерального секретаріату, не зміг докласти потрібних зусиль, щоб перетворити його в дійсний уряд України, бо не виявив для цього організаторського, управлінського хисту, розуміння державних пріоритетів, бажання до державної роботи [4, с. 171]. Інший погляд висловлює В. Солдатенко, характеризуючи суспільно-політичні погляди, революційну та державну діяльність В. Винниченка. Науковець показує на історичних прикладах, що дійсно В. Винниченко “мало не у всіх суспільно-значущих починаннях зазнав невдач, не зміг довести до логічного завершення, втілення в життя бодай якогось масштабного задуму” [18, с. 171]. Але В. Винниченко як революціонер, політик та

державотворень виявив у своїй діяльності “принципову послідовність, наполегливість, несхибну твердість”, “не лише відчував биття політичного імпульсу нації, глибоко розумів потреби державного розвитку, а й змушував прислухатись до його пропозицій”. Разом із тим В. Винниченко, на думку В. Солдатенка, ніколи не прагнув “власного вивищення, мав своєрідний імунітет від наркотику особистої влади”, намагався усього себе підкорити суспільним потребам, як він їх розумів і на користь цього мав мужність відмовитись від влади [18, с. 21, 27]. Таким чином, ми можемо відзначити, що постать В. Винниченка в історичній літературі характеризується суперечливо, але зазначимо, що іншої особи, для заміни В. Винниченка такої популярної та авторитетної не було, тому саме він очолює Генеральний секретаріат під час змін його складів.

27 червня 1917 року Генеральний секретаріат оприлюднив Декларацію. У ній було вказано про створення виконавчої влади як нової, сучасної, спертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська і особливо дореволюційна російська влада; необхідність і закономірність формування вищого органу виконавчої влади. Таким органом заявляв себе Генеральний секретаріат й окреслив завдання секретаріатів внутрішніх, судових, народної освіти, міжнаціональних, земельних, військових, продовольчих та інших справ.

Декларація Генерального секретаріату обговорювалася на засіданнях ЦР 26–27 червня 1917 року, на яких була піддана критиці, у тому числі за відсутність зазначення кінцевої діяльності Військового секретаріату й скликання Українських Установчих зборів, “котрі б виявили повну волю українського народу і національних меншин”. У цілому більшістю голосів була прийнята резолюція фракції есерів про визнання Генерального секретаріату “найвищим народоправним органом українського народу та його найвищою властю”, висловлення йому повного довір’я [11, с. 131 – 132, 134]. Гостро критикують Декларацію у своїх споминах П. Христюк [19, с. 81] та М. Грушевський. Останній пов’язував зміст цього документа з його авторами (писали “правдоподібно...голова з писарем”) та поміркованим, на його думку, складом Генерального секретаріату, “які рішучо були противні всяким там “узурпація” і стояли на тім, що Генеральний секретаріат має тільки “підготовляти підвалини” автономному ладові, а не братися до нього” [20, с. 136 – 137]. Для з’ясування ситуації в Україні сюди були направлені представники Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі), які провели дводенні переговори в Україні (30 червня – 1 липня 1917 р.) та досягли компромісних рішень. Зазначена домовленість була викладена в Постанові Тимчасового уряду 3 липня 1917 р. та II Універсалі, у якому вже офіційно зазначалося – “Центральна рада виділить наново з свого складу окремих відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, – що буде представлений на затвердження Временного Правительства на Україні” [11, с. 164 – 167].

У своїй праці “Українська революція. Розвідки і матеріали” П. Христюк указує, що та обставина, що ні в II Універсалі, ні у домовленості від 3 липня не було визначено тієї території, на яку мала поширюватися влада ЦР і Генерального секретаріату, зводили правову та державну цінність цих актів до дуже низького рівня. Також не було зроблено навіть спроби зазначити компетенцію Генерального секретаріату. На думку П. Христюка, це було зроблено не через те, що російські

міністри чи генеральні секретарі не розуміли на державному рівні чи недооцінювали ваги точного визначення в цих актах території та компетенції органів влади й інших складових елементів розуміння автономного управління краєм. Одна й друга сторони надавали великого значення самому факту порозуміння, і саме тому на засіданні ЦР повідомлення про зміст домовленості та II Універсал було зустрінuto із радістю та переконанням, що Україна дістає формальну автономію [19, с. 94 – 95].

Уже 16 липня 1917 року Мала рада ухвалила підготовлений Генеральним секретаріатом Статут Вищого Управління Україною, який мав стати основою для діяльності адміністрації краю. За параграфом першим, Генеральний секретаріат є “вищим крайовим органом управи на Україні”, “формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством... Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілому, висловлюючи йому довір’я”. Указувалось, що до складу Генерального секретаріату має входити 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генерального контролера та генерального писаря.

Свою владу Генеральний секретаріат мав здійснювати через усі урядові органи в Україні, які підлягають його владі; при Тимчасовому уряді має бути статс-секретар для справ України, якого він і призначає. Звернемо увагу на фіксацію взаємостосунків Генерального секретаріату й Тимчасового уряду: Генеральний секретаріат передає на санкцію Тимчасового уряду законопроекти (вони набирають силу з моменту їх проголошення в офіційному “Віснику Законів”), на тимчасові фінансові обчислення видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила ЦР.

Статут окреслював і характер взаємостосунків Генерального секретаріату і ЦР щодо бюджетних питань, вони визначені параграфом 12 – “тими коштами, які надходять на рахунок Центральної ради, розпоряджається Генеральний секретаріат, але по бюджету, ухваленому нею”, та параграфом 18 встановлена контрасигнація Генеральним секретаріатом актів Центральної ради й Комітету. У Статуті був закріплений статус взаємостосунків між виконавчою та законодавчою владою, який є характерним для країн світу з парламентським устроєм, у тому числі й на сьогодні: Генеральний секретаріат є відповідальним перед ЦР, контролюється нею запитаннями в усіх справах; у разі висловлення недовіри останньої уряду, він подає у відставку [21, с. 61– 63].

Відзначимо, що критичні зауваження щодо недосконалості зазначеного документа ми зустрічаємо в спогадах учасників безпосередніх подій. Так, Д. Дорошенко, характеризуючи Статут, указує на нього як на акт суто політичного, декларативного значення; про що свідчить відсутність зазначення території української держави, практичних указівок (як має здійснюватися влада Генерального секретаріату над урядовими органами). Його погляд співзвучний думкам сучасних науковців, зокрема, В. Ф. Верстюк та В. Ф. Солдатенко вважають, що найістотнішим недоліком Статуту була відсутність чіткого документального закріплення кордонів України [8, с. 85]. І. Нагаєвський відмічає ще один вагомий прорахунок Статуту, у ньому “не було й мови про те, звідки автономна Україна братиме фонди для утримання урядів, шкіл, війська, тощо” [16, с. 83]. Укажемо, що хоча питання бюджету не були висвітлені у Статуті, українською владою вони

розглядалися під час його обговорення. Зокрема, на засіданні Малої ради 16 липня 1917 року доповідався бюджет Генерального секретаріату, обговорювався розмір платні генеральним секретарям, були поставлені на затвердження бюджети фінансових, судових та земельних справ (розгляд було відкладено) [11, с. 180].

Для затвердження Статуту до Петрограда виїхали представники Генерального секретаріату: В. Винниченко, Х. Барановський, М. Рафес [19, с. 112]. Тимчасовий уряд, уважаючи політичні події на українській землі прагненням до конфедерації, не затвердив Статут Генерального секретаріату. 17 серпня 1917 р. ним була ухвалена із 9 пунктів “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”. Вкажемо на її основні положення: призначення Генерального секретаріату Тимчасовим урядом за пропозиціями Центральної Ради; поширення повноважень Генерального секретаріату на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську губернії (за винятком з останньої Мглинського, Суражського, Стародубського, Новозибського повітів); дозвіл лише на секретарства внутрішніх справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі й промисловості та праці, а також секретарства з національних справ, посади генерального писаря й генерального контролера; зміст повноважень Генерального секретаріату (він розглядає, розробляє, подає на затвердження Тимчасового уряду пропозиції щодо життя краю та управління, які можуть попередньо бути винесеними на обговорення Центральної Ради, представляє кандидатури на урядові посади); діяльність Тимчасового уряду в Україні через призначеного ним комісара [11, с. 213 – 214]. Таким чином, керівні позиції у формуванні української виконавчої влади переходили до російського Тимчасового уряду. На думку Т. Гунчака, Петроград визнавав Генеральний секретаріат, але як орган російського уряду [17, с. 101].

ЦР після довгих суперечок, у тому числі, й на засіданні Малої ради від 5 та 6 серпня 1917 року, не відкинула й не схвалила “Інструкцію” Тимчасового уряду, а почала її обговорення, враховуючи позицію В. Винниченка, який указав, що “Інструкція” все ж таки допомагає закріпити українську владу та відкриває широке поле для як “моральної, так і публічно-правової роботи”. Його позицію підтримали також інші представники уряду – М. Рафес, В. Садовський, які вважали, що українською владою має бути врахована та політична ситуація й реальні сили, якими вона володіє. Дебати по “Інструкції” тривали ще 7– 9 серпня, до участі в них записались більше 60 представників ЦР та Генерального секретаріату, тому було прийняте рішення дати висловитися по одному представникові з кожної фракції. Обговорення “Інструкції” [11, с. 215 – 220, 224, 227 – 231, 242 – 250] супроводжувалося гострою критикою політики Тимчасового уряду, зокрема, М. Рафес у своєму виступі заявив, що інструкція Тимчасового уряду є актом одностороннім, який має дуже великі хиби і недоліки, нею Тимчасовий уряд хоче обмежити Україну, навіть щодо тих земель, де проживає більшість українців; В. Довженко, представник партії есерів у промові зазначив: “Коли придивитись до змісту інструкції, то ніякого органу крайової влади вона не допускає” і Тимчасовий уряд “зможе порядкувати на Україні, як сам схоче” [11, с. 546]. У прийнятій резолюції по “Інструкції” указувалося, що вона продиктована недовір’ям до всієї демократії України, ламає попередню згоду ЦР і Тимчасового уряду від 3 липня, не дає змоги демократії України творити владу на своїй території. Резолюція

відмічала, що значення Генерального секретаріату зменшується й ослаблюється, він не може за “Інструкцією” вирішувати всіх крайових справ і потреб. Але в інтересах закріплення й поглиблення революційних перетворень в Україні ЦР вирішила за необхідне: подати (з числа 14) 9 секретарів на затвердження Тимчасовому уряду, доручити Малій раді і Генеральному секретареві виробити статут щодо характеру взаєностосунків з Тимчасовим урядом, доручити Генеральному секретаріатові виробити законопроекти в робітничій, земельній, харчовій та освітній сферах, розпочати підготовчу роботу із скликання Установчих зборів України та Всеросійського Установчого зібрання [11, с. 249]. Резолюція була прийнята більшістю голосів.

П. Христюк указує, що в “Інструкції” відбулося пересування центра ваги з Центральної ради на Генеральний секретаріат. Генеральний секретаріат ставав органом Тимчасового уряду, а не ЦР, як повинно бути відповідно до домовленості від 3 липня. Перед ЦР Генеральний секретаріат не відповідає, працювати з нею не зобов’язаний. І тільки міг, у разі свого бажання, передавати їй на обговорення свої проекти. Крім того, Генеральний секретаріат ставав не урядом автономної України, а лише найвищим передаточним органом Тимчасового уряду, через який мали передаватися місцеві звіти Тимчасовому уряду та його вказівки й розпорядження на місця [19, с. 115].

Відразу ж відзначимо, що Генеральний секретаріат, як і Центральна рада погодилися із “Інструкцією” Тимчасового уряду як єдиним можливим мирним засобом утримання влади й прагнули відновлення своїх раніше задекларованих позицій у Статуті Вищого Управління Україною. Про це, зокрема, свідчать матеріали засідання Генерального секретаріату від 13 вересня 1917 року, де В. Винниченком було поставлено питання про “потребу більш активного характеру діяльності Секретаріату і про поширення його діяльності із тими межами, які зазначені в нинішній інструкції для нього” [11, с. 286]. Генеральний секретаріат прагнув розширення повноважень за межі “Інструкції” Тимчасового уряду й готував зміни до неї, які обговорювалися на його засіданнях, зокрема, на засіданні 19 вересня 1917 року було постановлено “кожному секретарю виробити інструкцію для свого секретаріату”, яка доповнювала й розвивала б вищезазначену; на засіданні 21 вересня 1917 р. постановлено рішення, щоб інструкцію кожного генерального секретарства направляти Тимчасовому уряду окремо [11, с. 313 – 314, 315]. 9 жовтня 1917 р. було заслухано і прийнято поправки Центральної ради по законопроектах про інструкцію секретарству земельних справ та Український земельний комітет [11, с. 339]. 11 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було постановлено підготувати записку до Тимчасового уряду з вимогами Секретаріату щодо розширення меж інструкції, усім секретаріатам якнайшвидше виготовити й надіслати Тимчасовому уряду свої інструкції [11, с. 340]. Відзначимо, що Тимчасовий уряд до свого повалення так і не вніс змін до прийнятої ним “Інструкції”.

Після прийняття “Інструкції”, на цьому ж засіданні шостої сесії (9 серпня 1917 р.) Центральної ради В. Винниченко заявив про свою відставку й відставку всього уряду, мотивуючи тим, що “Інструкцією” створені нові умови робити Секретаріату. Відставка уряду була прийнята на засіданні Малої ради 13 серпня 1917 року, на якому В. Винниченко додатково пояснив причини відставки: “Його

особа є причиною того, що найбільш впливова фракція, яка має значення особливо в селянських масах, не хоче дати своїх членів в Генеральний секретаріат” [11, с. 252, 256, 259]. В історичній літературі підстави зазначеної відставки трактуються по-іншому. Т. Гунчак, вважає, що на В. Винниченка вплинуло зневажливе ставлення до української делегації в Петрограді [17, с. 101]. Сучасна дослідниця І. Лебедева вказує, що справжньою причиною відставки В. Винниченка був демарш українських есерів, які наполягали на цьому з політичних міркувань, а В. Винниченко погодився на неї, розуміючи, що без участі УПСР Генеральний секретаріат не буде користуватися підтримкою українського населення [22].

Після виступу на засіданні Малої ради Д. Дорошенко (саме йому доручили формувати новий склад уряду) із напрямками діяльності Генерального секретаріату, в якому він заявив про дотримання “Інструкції” Тимчасового уряду, до керівництва урядом знову було закликано В. Винниченка. Список генеральних секретарів ухвалюється засіданнями Малої ради 18 та 21 серпня. До нового складу уряду входили: голова й генеральний секретар із внутрішніх справ В. Винниченко, генеральні секретарі: освіти – І. Стешенко, фінансів – М. Туган-Барановський, міжнародних справ – О. Шульгін (М. Зільберфарб та М. Міцкевич), земельних справ – М. Савченко-Більський, генеральний контролер – О. Зарубін, генеральний писар – О. Лотоцький, комісар України при Тимчасовому уряді П. Стебницький. У науковій літературі ми бачимо різні погляди про політичну орієнтацію членів нового складу уряду: Т. Гунчак вважає, що зміцнення Генерального секретаріату відбулося за рахунок представників УСДРП [17, с. 102], в енциклопедії українознавства вказується про членство М. Туган-Барановського в УПСФ, М. Савченко-Більського в УПСР, О. Лотоцького в УПСФ, П. Стебницького в УПСФ [23, с. 361]. Новий склад уряду не відразу зміг приступити до роботи без санкції Тимчасового уряду. Список запропонованих ЦР українських секретарів був ним затверджений 5 вересня, що забезпечило Генеральному секретаріату правову основу діяльності.

Таким чином, Генеральний секретаріат, сформований 15 червня 1917 року, отримав реальну можливість працювати на правових засадах лише з 5 вересня, із моменту затвердження його складу Тимчасовим урядом. Але й до цього часу проходили засідання Генерального секретаріату на яких розглядалися актуальні поточні питання. Так, 8 липня 1917 року на засіданні Генерального секретаріату обговорювалися військові справи (найменування українського полку іменем Полуботка) [11, с. 172 – 173], 3 вересня 1917 року заслуховувалися організаційні питання та було прийнято рішення про необхідність видання офіційного друкованого органу Генерального секретаріату [11, с. 174 –175], 4 вересня 1917 року – питання в справі помешкання Генерального секретаріату та обговорення доповіді С.Петлюри про необхідність створення крайового органу охорони революції [11, с. 276].

Неодноразово питання організації Генерального секретаріату обговорюється на засіданнях Малої ради. Розглядалися питання формування складу Генерального секретаріату, розмежування функцій між Генеральним секретаріатом і Малою радою, надання Генеральному секретаріатові приміщень для роботи, затвердження бюджетів секретарств, генерального писаря; заслуховування доповідей генеральних секретарів із поточних справ. Проблеми із затвердженням складу Генерального

секретаріату Тимчасовим урядом не завадили йому розпочати практичну роботу, а ЦР тримати її під контролем.

Аналіз становлення урядової влади в добу Центральної ради уможливило зробити наступні висновки. В Україні вперше після часів царату був сформований український уряд, який більшою мірою за своїм складом був політичним, аніж професійним, що в цілому завжди є притаманним для урядів, сформованих у перехідний період. За своїм політичним складом Генеральний секретаріат був коаліційним, “однорідно-соціалістичним”; за домінуванням – соціал-демократичним, що зумовило гостру внутрішньополітичну боротьбу всього періоду доби Центральної ради між соціал-демократами, соціал-революціонерами та соціал-федералістами.

Тимчасовий уряд під тиском об’єктивних причин революційного характеру у Петрограді та загалом Росії, змушений був визнати право ЦР на створення вищого виконавчого органу влади. Скориставшись відсутністю належної рішучості членів Центральної ради та Генерального секретаріату, некомпетентністю в правових питаннях, стоячи на позиціях диктату та сили, Тимчасовий уряд не затвердив Статут Вищого Управління Україною, розробивши замість нього “Інструкцію”, яка значно обмежила Генеральний секретаріат у компетенції та повноваженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто, Мюнхен, 1992, – 278 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції. mareць 1917 р.– грудень 1919 р.). – К., 1990. – Ч.1. –348 с.
3. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921 – Т.ІІ –200 с.
4. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К., 1997. – 344 с.
5. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навчальний посібник. – К., 1997. – 208 с.
6. Кондратюк В. О., Буранченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917 – 1920 рр.): Навчальний посібник. – К., 1998. – 278 с.
7. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1917. Історичні есе-хроніки. – Харків: Прапор, 2008. – 558 с.
8. Політична історія ХХ століття. Т.2. Революції в Україні: політико державні моделі та реалії (1917 – 1920). Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф. – К.: Генеза, 2003. – 477 с.
9. Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної ради. – К.: Україна, 1992. – 204 с.
10. Яневський Д. Правовий статус Генерального секретаріату та Ради Народних Міністрів УНР: сучасний стан дослідження // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – С. 46 –49.
11. Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.І. 4 березня – 9 грудня 1917р. – К.: Наукова думка. – 1996. – 587с.
12. Дорошенко Д. Історія України. 1917. – 1923 рр. Т.І. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
13. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 245с.
14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХІХ століття. 2-е видання. – К.: Генеза, 2000. – 356с.

15. Бевз Т. Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному секретаріаті: між конструктивністю і опозиційністю // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 110-124.
16. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – 412 с.
17. Гунчак Т. Україна – перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь. 1993. – 287с.
18. Солдатенко В. Суспільно-політичні погляди, революційна й державна діяльність Володимира Винниченка. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка. До 125-річчя від дня народження. – К., 2006. – 280 с.
19. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. – Книга перша. Видавництво Чарторийських. – Нью – Йорк. – 1969 – 152 с.
20. Грушевський М. Спомини. – К., 1989. – № 9.
21. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
22. Лебедева І. Проблема урядової коаліції за доби Центральної Ради // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/9.pdf
23. Енциклопедія українознавства. Т. І. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – 399 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребенюк Олена Іванівна – пошукувач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія України доби національно-визвольних змагань.

УДК 271.4(477):94(477.44 Кальник)+930.2

КАЛЬНИЦЬКИЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ДЕКАНАТ: СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК

Григорій КАЗЬМИРЧУК (Київ)

На матеріалах візитацій Кальницького греко-католицького деканату XVII–XVIII століть досліджено церковне й соціальне життя мешканців м. Кальника, подана характеристика парохів кальницької церкви, розкрита їхня діяльність на користь церкви й потреб громади міста.

Ключові слова: візитації, кальницький деканат, м. Кальник, парох, протоприсвітерська візитація, ктитор, намісництво.

На материалах визитаций Кальницкого греко-католического деканата XVII–XVIII столетий исследованы церковная и социальная жизнь г. Кальника, подана характеристика парохов кальницкой церкви, исследована их деятельность для блага церкви и потребностей общины города.

Ключевые слова: визитации, кальницкий деканат, г. Кальник, парох, протопресвитерская визитация, ктитор, наместничество.

Based on materials of Kalnik Greek-Catholic's visitation XVII–XVIII centuries the article shows the church and social life of the Kalnik, filed the

characterization of Kalnitsky church's priests, and disclosed their work for the good of the church and community needs of the city.

Keywords: visitation, Kalnitsky dean's office, the Kalnik, priest, protopresvitera'skaya visitation, churchwarden, governorship.

Берестейська унія 1596 р. змінила соціально-релігійне життя в Правобережній Україні. Тут утверджується греко-католицька церква, яка поступово, при підтримці королівської влади та польських власників маєтків, розпочала реалізацію рішень унії на заміну православної віри греко-католицькою. Клірики й греко-католицькі парафіяни насильницькими методами утверджували свою віру: захопленням і переосв'яченням православних храмів, вигнанням попередніх священиків з парафій, заміною православних парохів на греко-католицьких, розбудовою нових кірх, часто на місці спалених православних храмів. Греко-католицька церква, особливо на Правобережжі України, отримала підтримку польських місцевих власників українських сіл та містечок, так званих ктиторів храмів.

Вивчення історії уніатської церкви останнім часом отримала потужний імпульс у планетарному масштабі завдяки наполегливій праці вітчизняних львівських та польських істориків. Одночасно виникають лакуни в суцільному історіографічному полотні проблеми, оскільки відсутні конкретні регіональні праці, у яких би нагромаджувався документальний матеріал – основа майбутніх узагальнюючих досліджень. Наше дослідження й слугує цій меті. У ньому аналізуються п'ять візитаційних документів Кальницького деканату різних років, які дають можливість реконструювати життя й діяльність греко-католицької спільноти в цьому Подільському містечку XVII–XVIII століть.

Розбудовуються адміністративні органи. Греко-католики об'єднуються в Галицько–Кам'янецько–Київську митрополію. У літературі вона інколи ще називається Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія, або Київською унійною метрополією, яка у свою чергу поділялася на намісництва, клироси (Барський, Браславський, Галицький, Кам'янецький, Львівський та інші), а вони – на деканати. Кордони цих церковних територіальних об'єднань протягом століть не завжди були сталими. Часто вони змінювали свої межі, як і кількість храмів, передачею їх до інших новостворених церковних адміністративних центрів. Кальницький деканат (намісництво), мабуть, виник ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Однією з адміністративних функцій консисторії та деканів було проведення перевірок діяльності парохій – візитації, які поділялися на генеральні та протоприсвітерські.

Достеменно неможливо окреслити все коло джерел цієї теми. Найважливіший комплекс візитаційних матеріалів концентрується в різних науково-дослідних закладах нашої вітчизни. Найбільше таких документів сконцентровано в Національному музеї у Львові ім. Андрія Шептицького [13, арк. 300], зокрема матеріали Генеральної візитації 1730–1733 років. Низка архівних документів зберігається в Державному архіві Житомирської області у Ф. 178 “Луцько–Житомирської римо–католицької консисторії” [4, арк. 13–14зв.; 5, арк. 3–4зв.] та Інституті рукопису Національної бібліотеки України НАН України в м. Києві [6, арк. 1–2].

Ряд документів опублікували львівські вчені Микола Крикун та Ігор Сkochиляс у своїх наукових працях. Відзначимо, що статистичні матеріали розкривають кількісні виплати державі парафіями коштів на користь новоствореного 1789 року 100 тисячного війська [10, с. 365, 393]. 1894 року в часопису “Киевские епархиальные ведомости” опублікували матеріали про “захоплених в унію” 1775 року тимчасово повернутих православних храмів Кальницької протопопії. Значення цих матеріалів виняткове для дослідження нашої теми, оскільки називає прізвища переосвячених священників 18 храмів, коли відбулося їхнє навернення до православного благочестя, наявність відповідних “грамот”, які надавали право проводити Божу службу в них, а також кількість дворів у цих селах і містечках [1, с. 115–118]. До опублікованих джерел належать матеріали, зібрані протоієреєм собору Святої Софії Петром Лебединцевим та опублікованими 1892 р., згадуються кальницькі протопи Іоанн Краснолуцький, Самуїл Яворський та інші, які активно відкривали нові уніатські храми в містечках Оратові, Балабанівці, Конелій [11, с. 510, 513].

Історіографія проблеми пройшла кілька етапів: від Берестейської унії 1596 р. і до 1917 р., коли священнослужителі вивчали окремі аспекти церковної історії, як це зробив П. І. Орловський. На початку ХХ ст. до цієї проблеми зверталися Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип’якевич, Іван Франко [14]. У радянську добу ця проблема практично замовчувалася. Активно вивчалися ці соціальні та релігійні питання зразу ж від здобуття Україною незалежності й до сьогодення.

Найвагоміший внесок у розвиток цієї проблеми зробили представники львівської історичної школи Микола Крикун та Ігор Сkochиляс. Власне, І. Сkochиляс у низці монографічних праць [17] і надзвичайно ґрунтовних статтях запровадив у науковий обіг великий масив документальних матеріалів, висловив принципово нові оцінки [19]. Ці аспекти знайшли концентрований виклад у текстах його дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора історичних наук [20]. У цих дослідженнях автор побіжно зупинявся на історії кальницького деканату, наводячи тільки деякі статистичні матеріали. Про “Львівський” період Кальницького намісництва пише Ігор Сkochиляс у новітньому дослідженні, визначає дату його виникнення, акцентує увагу на керівниках, зокрема Теодорі Линевичу та Самуїлі Яворському, як і на конкретній їхній діяльності, подає першому пароху особисту характеристику [18, с. 24, 25, 26, 32–33]. Це дослідження найбільш повно й системно описує історію Кальницького намісництва на основі нових архівних документів, не звертаючись до висвітлення соціальних та релігійних складових питання.

Працюючи над вивченням історії містечка Кальника та його церкви Різдва Пресвятої Богородиці, слід звернути увагу на відсутність матеріалів з історії храму за ХVІІ–ХVІІІ ст. Пошуки привели до вивчення греко-католицького періоду в історії місцевої церкви. Виявлений архівний матеріал дав змогу підготувати низку доповідей для конференцій [7, с. 7–8] та наукових статей, у яких на конкретному документальному матеріалі зробили спробу науково розкрити не тільки історію будівництва храму, його внутрішнього опорядження й наявності богослужбового начиння, але й зупинитися на житті й діяльності парохів, їхній боротьбі за повернення храму православним [8, с. 217–219; 9, с. 74–79].

Низку наукових праць, у яких розглядаються загальні сюжети діяльності уніатської церкви на Правобережній Україні, оприлюднила молода дослідниця, співробітниця Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського Валентина Лось. Авторка підготувала 15 студій [21], які частково відтворюють її ґрунтовне дисертаційне дослідження, у якому здійснила джерелознавчий аналіз, встановила структуру джерелознавчого масиву теми, з'ясувала стан наукової розробки, розкрила організаційну структуру греко-уніатської церкви, її діяльність [22]. Порівняльний аналіз греко-католицької та православної церков, про чесноти кліриків цих конфесій, їхнє ставлення до своїх богослужбових обов'язків, ставлення до парафіян є предметом ґрунтовної монографії Ю. В. Хитровської [27]. Малодосліджену проблему церковної історії другої половини ХІХ і початку ХХ ст. аналізує молода талановита дослідниця із Кам'янець-Подільського в роботі на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук і в її ж 18 публікаціях Б. О. Опря, присвячених життю православних сільських парафіяльних священиків, які займали важливе місце в соціально-становій структурі українського суспільства [28]. Попри використання в цих доробках нових матеріалів, ґрунтовність авторських висновків, ми не виявили в них використання візитаційних документів греко-католицьких храмів як важливого джерела історичного розвитку церковного суспільства на Правобережній Україні, зокрема Кальницького намісництва.

Візитації 1758 і 1782 років Кальницького деканату як важливе джерело вивчення соціально-релігійного життя української спільноти аналізуються в нашому новітньому дослідженні. На фоні опису розвитку церковного кальницького храму розкривається діяльність кальницьких деканів, характеризується їхнє матеріальне й побутове життя [23]. Поза увагою автора залишилися ще три наявні візитаційні документи, які дали б змогу дослідити історію Кальницького деканату в першій треті ХVІІІ і наприкінці цього століття, коли греко-унійна церква в м. Кальнику остаточно буде знищена.

Кальницький уніатський деканат протягом 1730 – 1790 рр. був предметом доповіді дослідниці з Люблінського католицького університету Яна Павла ІІ кандидат історичних наук, ад'юнкта Ірени Водзяновської. Авторка висвітлила зміну кордонів кальницького деканату за цей період, уведення його окремих парафій до інших церковних адміністративних структур, відкриття нових парафій [12] на цій території [2, с. 5–6]. Сподівання побачити більше архівних матеріалів з актосховищ Польської держави не виправдалися, бо це залишилося поза увагою дослідниці.

Отже, наявні документальні джерела й наукова література переконують, що візитаційні документи греко-католицької церкви, й зокрема містечка Кальника дають можливість звернути увагу на необхідність дослідження соціально-релігійного життя її кліриків, ставлення суспільства до запеклої боротьби в перехідний період від греко-католицької до православної віри в кінці ХVІІІ ст.

Найперша візитація кальницької греко-уніатської церкви, яку виявлено, належить до 1726 р. Хто її склав невідомо. Автор лаконічно записав, що місто Кальник належало князю, полковнику військ його королівської милості Чарторийському. У цей час парохом був Василь Лобачевський. Церква збудована з дерева, покрита соломою й лубом. У середині храм прикрашений дуже бідно, зокрема невисокої якості мальовані образи Найяснішої Пані та св. Миколая, до того ж маляр переплутав архієреїв та апостолів. На крилосах є два образи, перед якими

чотири добротних підставки. Царські ворота розмальовані гарно, на них є чудова заслінка. Службовці божі використовували пофарбований процесійний хрест. У храмі було дерев'яне панікадило, панотець під час служби користувався малим Шестодневом, малим друкованим Службником, Псалтирем. У Вівтарі на престолі був Тріод, напрестольний дзвіночок та інше необхідне богослужбове начиння, у тому числі ладан, вино, кадильниця [24, арк. 475].

Наступну візитацію храму в м. Кальник склав у 1730 – 1731 рр. візитатор Гедеон Загачевський. У цей час у Кальницькому крилосі було 24 храми [17, с. cxiv.], деякі храми побудовані на “старому коренні”. Більша їхня частина, на думку І. Скочиляса, була побудована в 1720-х роках [18, с. 33]. Ми вважаємо, що десь у цей час будувалася й кальницька церква, про що свідчать матеріали, підготовлені Гедеоном Загачевським. Ктитором церкви залишається Юзеф Чарторийський, яка уже була повністю покрита лубом, хоча “всередині убого” прикрашена, оскільки немає пожег. Різноманітніший богослужбовий інвентар – три опітрахиллі з різних більш дорогих тканин (камилавки, гараєва і з простої матерії, пошиті із стихарів старих). Священик користувався малим Требником і малим Службником, рукописною Мінеєю, великою в оправі Євангелією, а також у церкві був Апостол, Шестиднев, Тріод, дзвін та бронзова кадильниця. При храмі залишався Василь Лобачевський [25, арк. 330].

Порівняємо зміст двох наступних візитацій за 1758 і 1782 років. У першій протопресвітерській візитації (1758 р.), яку ймовірно провів кальницький декан о. Стефан Комарницький йдеться про церкву в м. Кальнику в ім'я Різдва Пресвятої Діви Марії, побудованої із дубового дерева без підлоги, у якій є чотири намісних образи, двері храму замикаються. Начиння храму складається з Антимінсу (Антиминс) – освячений архієреєм шовковий плат (хустка) із зображенням на ньому покладення Ісуса Христа в труну й обов'язково із зашитою на другому його боці частиною мощей якогось святого мученика. Без антимінса не можна здійснювати Божественну літургію. Слід перерахувати все начиння церкви, назва якого була перекладена із оригіналу візитації: “Антимис належний поміж товальями великий вівтар, вкритий обрусами, мальований киворій, що замикається, пара олов'яних ліхтарів, олов'яна пушка, срібний не визолочений священицький келих, один дзвіночок при вівтарі; книги – Євангелія, Службник, Требник львівські, Трефолой, Треоди, Апостол – закордонні*; Процесійний хрест. дві хоругви з полотна. один апарат (?), одна стула (?), два облачення, два гумерали. Цвинтар не обнесений парканом, дзвіниця споруджена, п'ять дзвонів, парохіян – 234 (двори). Грунти (парох) уживає (користується) вільно” [4, арк. 13зв.].

Службу Божу правив у храмі “чесний отець Йосип Поторжинський, презентований від хорунжого Великого князівства Литовського, ясно вельможного князя Чорторийського”, косекрований холмським єпископом Йосипом Левицьким і затверджений київським митрополитом Анатазієм Шептицьким 1820 р. [4, арк. 13зв.]. Отець Йосип Поторжинський мав власний досвід Божої служби, був чулим, старанним, його поважали у містечку, відповідає всім вимогам своєї професії, приділяє велику увагу парафіянам, навчає їх Катихизми, веде спокійне життя. Візитатор, себто кальницький декан з 1757 р. о. Стефан Комарницький, виявив недоліки божої святині – відсутність дерев'яної підлоги й огорожі навколо

цвинтаря. Він рекомендує пароху з допомогою парафіян ліквідувати ці недоліки [4, арк. 14].

Одночасно з кальницькою церквою візитатор 1758 р. звітував 51 храм Кальницького деканату, у тому числі по два кляштори в містечках Лінцях, Липовці та Дашеві.

27 листопада 1782 р. за старим стилем сквирський парох, який одночасно був володарським деканом, провів генеральну візитацію церкви Різдва Пресвятої Богородиці в містечку Кальнику, колятором якої виступає ясновельможний мстиславський воєвода Плятер, а парохом – п'ятдесятилітній Василь Говінський. У цей час у містечку було 150 дворів, де проживало 936 дорослих парохіян і 183 малолітніх [5, арк. 3].

Візитаційний звіт складається із шести частин. У першій описується кальницький деканат і містечко Кальник. Основна увага звернута на опис храму. Візитатор пише, що церква побудована “на сирому місці”, що означає: “споруджена вперше”, хоча ніхто із жителів містечка не пам'ятав, коли конкретно була споруджена. Храм освятив (благословив) за дорученням львівського єпископа кальницький декан Самуїл Яворський, згідно з документом, виданого 27 лютого 1751 р. барським офіціалом Тимотеєм (Тимофієм) Матковським [5, арк. 3]

Церква, як засвідчив візитатор, трьох верха з банями, які завершуються залізними хрестами з “опасанням” (розтяжками). Побудована із дубової деревини, покрита гонтом, а внизу шальована дубовими дошками, мала троє дверей – центральні із західного боку й двоє менших із північної та південних сторін на “залізних петлях”. Двері зачинялися із середини металевими засувками та дерев'яними колодками. Храм освітлювався в день двома рядами вікон: вісьмома верхніми та вісьмома середніми вікнами, на яких ґрат не було.

Внутрішнє оздоблення храму мало: підлогу з липових дощок, розкішний Деїсус (Іконостас) “сницерського різьблення”, фарбований “марципаново” із Царськими Вратами і двома бічними дверям. “Менса у Вівтарі Великому прекрасна з обходом, на якій різьблений сницерської роботи Вівтарик, мальований під срібло та золото, з образом Господа Ісуса Назарейського, оббита довкола килимом та вкрита трьома чистими скатертинами (обрусами)” [5, арк. 3]. На престолі новий сницерської роботи Ківорій – ковчег для освяченого хліба, або, як ще його називають, дариниця, Святе причастя в покритій пристойним велюром срібній визолоченій Пушці, на чистому Корпоралі, Священний Єлей в олов'яних Мирницях, Антеминс найяснішого митрополита всієї Руси Смогоржевського з непорушними реліквіями, пречудовий Жертовник пофарбований зовні та всередині. Біля храму є незавершена дзвіниця та неогороджений цвинтар [5, арк. 3].

Церковне начиння, за описом візитатора, було значно багатше й різноманітніше порівняно з попереднім описом. Відзначимо, що необхідні богослужбові одяги та покривала були виготовлені з різних дорогих матерій. Як приклад, опишемо: “Апарат (перший) золотий та срібний кольору на білому атласному тлі. із такими ж стулою, подушками та маніпуляторами. Другий – зелений люстринований з такими ж кармазиноювю скамлею, з такими ж стулою, подушками [3] та маніпуляторами, Третій – кармазиновий гредотеровий, з багатою, фіолетовою скамлею, з тієї ж матерії стулою, маніпуляторами та подушками” [5, арк. 3]. У ризниці було два облачення пароха з швабського полотна, а інші чотири з

полотна домашньої роботи. Інші потрібні богослужбові речі опишу, оскільки більшість тогочасних назв важко ідентифікувати так, як вони зазначені в документі: “Два швабських гумерли. Три паски – з шовкової матерії один, а кручених в’язаних два. Належний голубий воздух з гродотворовими чорними берегами. Чотири корпорали, чотири пурифікатори, чотири завіси перед намісними образами – дві голубі блаватні, теля – зелена, а четверта – червона, а п’ята жовта наполовину атласна перед Архієреєм. Чотири перемітки. Дві плащиниці (покрови)” [5, арк. 4].

Крім вищеназваного начиння, парох під час служби Божої використовував й інші потрібні для служби предмети, а саме: срібну визолочену пушук, два срібні прикрашені келихи, срібний хрест на Вівтарі, одну із двох кадильниць, одна з яких була залізна, олов’яні мирниці, чотири мосяжні ліхтарі, а п’ятий – перед Архієреєм. Використовувалися три хоругви, одна виготовлена із жовтої китайки, друга із шафирової, а третя – карамзину. Було ще дві з простого полотна із намальованими сценами віри Христової та один процесійний хрест. На дзвіниці було чотири дзвони, п’ятий був розбитий. Шостий містився при Вівтарі. У храмі була ікона Христових Страждань.

Соціальні зміни в церковному житті характеризуються й тим, що греко-католицькі достойники й парохі звертали увагу на пристойне забезпечення храму богослужбовою літературою. Оскільки Правобережна Україна – це перетин східної й західноєвропейської релігійних культур, що чітко відбивається в різнобічних книгах. Зокрема, у храмі було дві московські Євангелії, один уніатський та один почаївський Службеник, пристойно оформлений переплетеною палітуркою із золотим корінцями, а також Трифологон, Часослов, Псалтир четвірковий, Апостол – всі були московського друку. Парох використовував почаївський та уніатський Требники, почаївські Акафісти вісімкові [5, арк. 4].

Проводячи Службу Божу в зимові дні та вечірні години, клір церкви використовував чотири Вівтарні свічки в чотирьох грубо зроблених підсвічниках, а також 12 братських свічок. Свічки виготовляли із власного воску, котрий збирали із 17 пнів пасіки. На час візитації при церкві було 20 ок воску в запасі. При церкві була “школка для дяка та братська халупа через сіни, а також 70 рублів грошей готівкою, і 50 рублів заборгованих” [5, арк. 4]. Остання частина фрази про заборговані гроші переконую в тому, що церква, мабуть, займалася видачею позик місцевим жителям, або про не своєчасне оплачування церковних зборів мешканцями містечка.

16 серпня 1760 р. власник м. Кальника Костянтин Людвик Плятер, мстиславський воєвода, староста ліфляндський у Горенці (Горуці) підписав і скріпив власною печаткою із червоного лаку фундушний документ, який регулював земельні, податкові й соціальні права кальницького церковного кліру. Цього ж року ця ерекційна грамота була внесена в актові книги Радомисльської унійної консисторії. Зміст цього документу, виданого згідно з волею Апостольської Святої столиці, який попередньо схвалив холмський та Бельський єпископ Феліціян Володкович, надавав кальницькому пароху Василю Поторжинському “по вісімнадцять днів ґрунту на три руки, а також на двадцять косарів сіножаті, та особливе місце для пасіки, одразу їх звільняють від усіх загалом належних до різновиду назвам двірським та інших яких би то не було званих податків, а саме чиншів, осипів, повозів, бджільних, овечих та збіжжєвих десятин. При цьому

дозволяю цьому ж кальницькому парохіві помел без черги у тамтешніх млинах, а також викурювати горілки три рази на рік, тільки для власного вжитку, одначе з тією умовою, щоб сповістив” [5, арк. 4] керівників чи орендарів маєтку. Деклароване мною в цьому документі є вічним і, зокрема, для моїх спадкоємців.

Садиба парафіяльного священика розмішувалася із заходу сонця біля церкви. На ній були: будинок, клуня, комора, пекарня та велика пошта сніпками стодола, шпихлір, стайня та інші будівлі, споруджені власним зусиллям “того й. м. кальницького декана та пароха”.

На час візитації кальницьким парохом був Василій Говинський, призначений митрополитом Цілої (Всієї) Руси Ясоном Смогоржевським, від імені якого документ до церкви Різдва Пресвятої Богородиці 18 січня 1782 р. видав брацлавський офіціал отець Іван Любинський. Кандидатура цього пароха 18 квітня 1780 р. отримала схвалення власника містечка Плятера. На цей час у містечку було 150 господарів (дворів), у яких мешкали 936 душ працездатних і 183 особи до 15 років, які ще не сповідалися і вважалися дітьми [5, арк. 4].

Візитатор отець Григорій Лапинський мав розмови з кальничанами, під час яких з’ясував, що кальницький парох і декан Василь Говинський сумлінно виконує свої пастирські обов’язки, є дбайливим і чулим священиком, переповідає своїм парафіянам Слово Боже, навчає дітей Катехизму, оголошує в церкві упродовж трьох тижнів після завершення служби Божої пари парафіян, які бажають одружитися, при цьому вимагає від них причастя перед шлюбом, забороняє молоді містечка нічні побачення [5, арк. 4 зв.]. Парафіяни виявляють старанність і повагу до отця й церкви, стараються оздоблювати храм, жертвують гроші на його потреби, є набожні й не дотримуються ніяких забобонів, не чинять ніяких непристойностей.

Отець Василь Говинський, висвячений у пароха митрополитом Феліціаном Пилипом Володкевичем 1775 р., старанно вів церковну документацію, у тому числі метричну книгу, у якій заносив прізвища й імена народжених, пошлюблених та померлих, розв’язував прострочені церковні борги, склав реєстр усіх церковних речей, стежив за своєчасною фіксацією приходів та видатків церкви, обрали ключника, який відповідав за збереження храмових грошей, скринька, у яких вони зберігалися, замикалася на два замки, ключі від яких були: один в ключника, інший – у ктитора. Щорічно парох заслуховував щорічні рахунки шинкарів та канунових титорів. Він приділяв належну увагу впорядкуванню цвинтаря та внутрішньому оздобленню храму [5, арк. 4зв.].

1789 року генеральну візитаційну перевірку Кальницького деканату проводив Ямпільський декан Григорій Любанський у присутності превелебного отця Кошланської церкви Андрія Плесецького, який одночасно був Кальницьким деканом. До комісії входили й інші священики навколишніх сіл: Михайло Шидловський, Августин Більський та Василь Плотинецький. Зазвичай візитаційний опис парафіяльної церкви містечка Кальника розпочинався з того, що місто належить Юзефу Плятеру, який і опікувався місцевим храмом. Храм розміщувався на піднесеному, не впорядкованому горбку, в оточенні селянських садиб, збудований з дубових обтесаних з чотирьох сторін брусів. У плані церква хрестоподібна з трьома вежами (банями), на яких встановлено по металевому хресту, центральний з них – позолочений. Зруб мав два яруси вікон: у нижньому б

квадратних і 2 круглих, без ґрат, а на вищому – 6 круглих. Перед вхідними дубовими дверима був відкритий ганок, який вінчався маленькою банькою.

У середині храм мав добру дубову підлогу. Чудовий Іконостас (Деїсус) п'ятиярусний, оздоблений різьбленими позолоченими пілястрами, пофарбований у зелений та шефіровий кольори. На стіні висіла намальована широка ікона, так зване "Небо", ікона Ісуса, намальована на дощечках без прикрас, Божої Матері, копія Честеховської Божої Матері. Священик користувався й іншим церковним начинням, яке порівняно з попередніми візитаціями було більш ошатніше й дорожче, виготовлене із різних, навіть з іноземних матеріалів: ложечки, два позолочених келишки, два антимици, подаровані Феліціаном Филиппом Володкевичем, два бронзових вівтарних ліхтарі (підсвічники), один бронзовий круглий ліхтар, одна бронзова кадьниця, ще одна біла композиційна (?) кадьниця, один бронзовий дзвіночок, чудовий вівтарний срібний хрест на ківорії з позолоченими "особками". У храмі була необхідна Богослужбова література та одяг пароха для богослужіння.

Парохом й одночасно кальницьким деканом раніше був Василь Говінський, який побудував садибу на ділянці розміром 113 x 102 ліктів. Після смерті пароха його вдова вийшла заміж за Героніма Марковського. Кальницький парох вільно використовував землю, яка перебувала у "різних руках" (різних частинах сільських полів), яку обробляли парафіяни 18 днів, стільки ж часу 20 косарів витрачали на сінокіс. Він був звільнений від усіляких чиншів [26, арк. 1–2 зв.].

Таким чином, візитаційні матеріали, які зберігаються у ДАЖО, в Інституті рукописів НБУВ НАН України та Національному музеї у Львові ім. Андрія Шептицького, переконливо свідчать, що вищі церковні достойники періодично проводили описи церков, зокрема й кальницького деканату. Вони переконують читача в тому, що греко-католицька церква досить жорстко й послідовно контролювала діяльність кліру на місцях, виявляла недоліки, висловлювала побажання для їхнього усунення. Ці документи розкривають розвиток церковного й суспільного життя населених пунктів. Цінність їх ще й у тому, що вони переконливо свідчать про розвиток суспільного, релігійного й культурного розвитку м. Кальника. Використані нами документи не можуть повною мірою детально показати складні сторони розвитку церкви Різдва Пресвятої Богородиці, оскільки описують ці події протягом кількох років. Необхідно продовжити пошук подібних матеріалів з днів створення кальницького деканату й до його ліквідації. Ускладнюють з'ясування конкретних сторін діяльності греко-католицької церкви застарілі, маловідомі й практично не вживані слова. Бажано скласти словнички-довіднички термінів з цієї проблеми, які давали б роз'яснення їхнього змісту, адже церковна тематика сама собою дуже складна й не має належної уваги в дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, с показанием в оной сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеется и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена // Киевские епархиальные ведомости (далі. – КЕВ). – 1894. – № 5. – С. 115–118.
2. Водзяновска І. Динаміка змін церковної мережі у кальницькому уніатському деканаті на протязі 1730–1790 рр. // Дні науки історичного факультету – 2011: Матеріали

IV Міжнародної наукової конференції молодих вчених, присвяченої 20-річчю незалежності України. – Вип. IV. – Ч. 1. – К., 2011. – С. 5–6.

3. Воздухом називається покривець, яким покривають чашу й дискос.
4. Державний архів Житомирської області (далі. – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 20. – Арк. 13 зв.–14.
5. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 38. – Арк. 3.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 2478. – Арк. 1–2.
7. Казьмирчук Г. Боротьба уніатів і православних кліриків за парафії на прикладі Кальницького деканату / Григорій Казьмирчук // Проблеми історії та історіографії: Програма і матеріали науково-практичної конференції “День науки історичного факультету” – 2011. – К., 2011. – С. 7–8.
8. Казьмирчук Г. Візитаційні інспекції греко-католицької церкви містечка Кальника – важливе джерело соціально-економічного розвитку кліру / Григорій Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., Глухів, 2011. – С. 217–219.
9. Казьмирчук Г. Д. Місто Кальник під владою греко-католицької єпархії / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Ізмаїл, 2011. – С. 74–79.
10. Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1879 року / Микола Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLX. – Кн. 2. – С. 351–367.
11. Матеріали для історії Київської єпархії // КЕВ. – 1892 – № 14. – С. 510, 513.
12. Можливо, київські або московські.
13. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького. – Фонд “Рукописи”. – РКЛ. 1730–1731. – Арк. 330.
14. Орловський П. И. Матеріали для історії православної церкви в бывшем Брацлавском воєводстве с 1776–1782 гг. / П. И. Орловський – Каменец-Подольський, 1891.
15. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 365, 393.
16. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 24, 25, 26, 32–33.
17. Сковичас І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам’янецька єпархія / Ігор Сковичас. – Львів, 2004. – С. 6, 23, сліх, сліх, сліхiv, сліхviii.
18. Сковичас І. Намісницька структура Української церкви на Східному Поділлі (Брацлавщина) (Кінець XIV – перша половина XVIII століть) / Ігор Сковичас // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. ССLX. – Кн. 1 – С. 17, 24, 25, 26, 32–33.
19. Сковичас І. Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам’яненської православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. (частина 2) / Ігор Сковичас // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 13 – С. 34.
20. Сковичас І. Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело: Дис...канд. іст. наук. – К., 1999.
21. Лось В. Е. Опір уніатської традиції державно-силовим методам впровадження православ’я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / В. Е. Лось // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. IV. – С. 316–326; Її ж. Релігійне життя вірних: особливості виконання релігійних практик уніатським населенням Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 264–272 та ін.

22. Лось В. Е. Історія греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII. – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект. Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.
23. Казьмирчук Г. Д. Візитації кальницького греко-католицького деканату як джерело вивчення соціально-релігійного життя української спільноти / Григорій Казьмирчук // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 57.
24. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького. – Фонд “Рукописи”. Ркл – 11 – 1726.
25. Там само. – 1730–1731.
26. Інститут Рукописів НБУ імені В. Вернадського НАН України. – Ф. 1 – Спр. 2478.
27. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII–XIX століття / Ю. В. Хитровська – К., 2011. – 470 с.
28. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті–1917 р.) / Б. О. Опря Автореф. дис....канд. іст. наук. – Кам’янець-Подільський, 2011. – 19 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Наукові інтереси: історичне краєзнавство, історіографія декабристського руху

УДК 352.07 (477):316.3

ВЗАЄМОДІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ Й ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

У статті робиться спроба з’ясувати теоретико-методологічні аспекти місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства, розкриваються позиції науковців щодо змісту, структури, специфіки механізмів взаємодії між елементами громадянського суспільства і місцевого самоврядування, а також між ними і державою

Ключові слова: міське самоврядування, громадянське суспільство, територіальна громада, держава, публічна влада

В статье делается попытка выяснить теоретико-методологические аспекты местного самоуправления как института гражданского общества, раскрываются позиции ученых относительно содержания, структуры, специфики механизмов взаимодействия между элементами гражданского общества и местного самоуправления, а также между ними и государством

Ключевые слова: местное самоуправление, гражданское общество, территориальное общество, государство, публичная власть

The article attempts to clarify theoretical and methodological aspects of local government as an institution of civil society, scientists revealed the position of the content, structure, specific mechanisms of interaction between elements of civil society and local governments, and between them and the state

Keywords: local government, civil society, local community, state, public authorities

Проголосивши своїм головним пріоритетом формування громадянського суспільства, Україна поступово здійснює відповідні суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення. Адже європейська інтеграція України неможлива без забезпечення належного демократичного рівня суспільного життя, сутність якого полягає у реальному забезпеченні громадянських прав і свобод людей.

Визнання місцевого самоврядування важливою складовою процесу формування громадянського суспільства зумовлює необхідність ґрунтовних досліджень питань історичного розвитку теорій громадянського суспільства, аналізу його сучасних інтерпретацій і підходів до визначення його структури. І в цьому аспекті особливо актуальною стає проблема статусу людини, її прав, свобод, інтересів, що виступають своєрідним центром, навколо якого і задля якого формуються усі елементи громадянського суспільства: держава, місцеве самоврядування, політичні партії, громадські, професійні, релігійні, профспілкові організації тощо.

У вітчизняній і зарубіжній літературі громадянське суспільство і місцеве самоврядування досліджувалися переважно окремо. Між тим, більшість науковців констатують наявність нерозривного зв'язку між цими інституціями і взаємну залежність розвитку одне від одного. Їхня природа, функціональне призначення, внутрішні процеси свідчать про тісну взаємодію і взаємопроникнення. У цьому контексті важливими науковими працями є монографії українських авторів В. А. Григорьєва [5], А. М. Колодій [7], П. М. Любченка [9], В. М. Селіванова [13], а також дослідження російських науковців М. А. Бажинова [1], Н. С. Бондаря [3], І. І. Кальной [6] та інших.

Проблеми взаємовідносин місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні, а також з'ясування сутності феномену громадянського суспільства досліджували О. В. Батанов [2], В. І. Борденюк [4], В. Мамонова [10], А. Мацюк [11], О. В. Петришин [12], Ю. М. Тодика [14] та інші.

Метою цієї статті є дослідження точок зору учених щодо трактування місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства. Використання системного, порівняльно-правового, формально-логічного, структурно-функціонального та інших методів наукових досліджень надає змогу сформулювати висновки і пропозиції щодо місця й ролі місцевого самоврядування у процесі розвитку громадянського суспільства, що має як теоретичне, так і практичне значення і може бути враховано при визначенні статусу органів і посадових осіб місцевого самоврядування, правового регулювання форм самоорганізації населення й методів вирішення питань місцевого значення.

Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні є ключовою в умовах політичних та інституційних трансформацій, про що свідчить частота

згадувань цього терміна в актах органів державної влади. Наприклад, відповідно до ст.6 Закону України “Про основи національної безпеки України” від 19.06.03 р. № 964-IV розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів є одним із пріоритетів національних інтересів. Крім того, формування громадянського суспільства є одним із пріоритетних напрямів інноваційного розвитку країни. Згідно із Стратегією реформування системи державної служби в Україні, затвердженою Указом Президента України від 14 квітня 2000 р. № 599/2000, створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства є одним із основних завдань державної служби.

Однак, незважаючи на актуальність, поняття громадянського суспільства, будучи давно відомим, виявилось для вітчизняної політико-правової науки відносно новим і недостатньо дослідженим. Немає однастайності розуміння його змісту, структури, специфіки механізмів взаємодії між елементами громадянського суспільства, його інституційної організації.

Термін “*громадянське суспільство*” має надзвичайну змістовну широту, що і породжує значні розбіжності у тлумаченні. Хоча вже вироблені загальні уявлення про цей суспільний феномен, основні його ознаки та інститути, це дає змогу виявити те спільне, що робить поняття громадянського суспільства світовим, загальнолюдським надбанням. Разом з тим, абсолютно однакових суспільств немає і не може бути. Існують різні типи громадянського суспільства з різним ступенем інституційності, демократичності, активності громадян, які спираються на різні історичні, національні, політичні особливості відповідних країн.

Найбільш детальний перелік рис громадянського суспільства наводить В. М. Селіванов. На його думку, основними є:

- свобода та ініціативність особи, спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам;
- розвиток суспільних відносин у відповідності з фундаментальним принципом кантівської філософії, згідно з яким людина завжди повинна розглядатися як мета і ніколи як засіб;
- реальне забезпечення принципу рівних можливостей для людини;
- послідовний захист прав і свобод людини і громадянина, де громадянське суспільство може діяти як сила, незалежна від держави;
- власність як основа ініціативної, творчої підприємницької діяльності;
- духовність життя суспільства, в основі якого визнання гуманістичних та демократичних за своєю суттю загальнолюдських цінностей;
- існування так званого “середнього класу” як соціальної бази громадянського суспільства;
- відсутність жорсткої регламентації з боку держави приватного життя членів суспільства, існування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;
- активна участь у суспільному житті недержавних самоврядних людських спільностей (сім’я, кооперація, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етичні, конфесійні та інші об’єднання);
- наявність суспільних рухів і організацій різноманітних видів;
- визнання й матеріалізація ідеї верховенства права, поділ права на публічне та приватне, де основними ознаками останнього є орієнтація на людину-власника,

рівний правовий статус у цивільних відносинах інтересів державних органів, громадських структур та громадянина [13, с.233].

Найбільш дискусійною є проблематика співвідношення держави і громадянського суспільства. Позиції науковців з цього питання умовно можна поділити на три групи.

1. *Громадянське суспільство – складова частина держави.* Система, за якої здійснюється поглинання суспільства державою, повне підкорення його економічного, соціального, ідеологічного і навіть буденного життя державній владі, характеризується як режим тоталітаризму. Держава перебирає на себе функції громадянського суспільства. В такій ситуації потреба в останньому просто відсутня [5, с.204].

2. *Громадянське суспільство і держава – “органічні складові збалансованої соціальної цілісності”.* О. В. Петришин вважає, що в інституційному розумінні вони являють собою невід’ємні складові сучасного соціуму, які не можуть у реальності існувати одна без одної. Громадянське суспільство не може існувати поза державою, без громадянського суспільства не може існувати повноцінна правова держава [12, с.147].

3. *Держава є складовою частиною громадянського суспільства.* І. І. Кальной стверджує, що нині концептуальний характер громадянського суспільства суттєво змінюється, воно включає в себе такі структурні елементи як державу і самоврядування, працю і капітал, а також сім’ю [6, с.43]. У громадянському суспільстві держава під впливом інших інститутів змушена бути демократичною, соціальною й правовою. І навпаки, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства є ґрунтом для розвитку авторитарних чи тоталітарних режимів державної влади.

При розгляді в такому аспекті держави втрачає сенс дилема – сильна держава чи сильне громадянське суспільство. Сила громадянського суспільства не прямо пропорційна слабкості держави, його сила залежить від дієздатності кожного із його інститутів, їх взаємодії, а не конфронтації, від системи стримувань і противаг. Сильні громадські структури зможуть унеможливити свавілля державних органів, відстояти інтерес конкретних верств, груп, осіб, організувати самодостатню життєдіяльність своїх прихильників, взяти на себе частину владних повноважень, сприяти державі у стримуванні корпоративних структур, підприємців, які цивілізовано ведуть бізнес.

Система знань про громадянське суспільство безперервно розвивається, розширюються сфери інтерпретацій, уточнюються і оновлюються концепції, з’являються нові спеціальні і загальні поняття. Наприклад, громадянське суспільство розглядається як цілісна система, в основу якої покладено високий рівень правової культури, знання громадянами своїх прав і обов’язків, вміння реалізувати та захищати ці права, готовність вирішувати всі суспільні конфлікти в межах діючого правового поля, повага до прав інших осіб [9, с.53].

Ще одним ключовим поняттям громадянського суспільства є свобода як умова і спосіб людської самореалізації, обтяженою мірою персональної відповідальності. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, то в ньому немає умов для виникнення і розвитку громадянського суспільства. І відповідно рівень розвитку громадянського суспільства визначається

не заможністю його громадян (хоча і цей фактор теж важливий), а ступенем забезпеченості базових цінностей, серед яких людська гідність, права та свободи людини і громадянина, свобода, демократія, і дотримання принципів верховенства права, справедливості, плюралізму, толерантності.

Місцеве самоврядування – також настільки унікальний і суспільно необхідний феномен, що протягом його існування науковий інтерес до нього постійно зростає. У науці є багато ідей, течій і точок зору з приводу того, що таке місцеве самоврядування. Існуючі в науковій літературі поняття місцевого самоврядування, як правило, базуються на трьох концепціях – громадівській, державницькій та муніципального дуалізму.

Згідно з *громадівською теорією* місцеве самоврядування розглядається як самостійна форма публічної влади, суб'єктом якої є територіальний колектив – елемент громадянського суспільства [15, с.515]. Місцеве самоврядування є однією із форм прояву громадянської ініціативи і сприяє мінімізації ролі держави у вирішенні місцевих проблем. Обрані громадянами ради, комітети, а також мери міст і громад – це органи населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а не держави в цілому. Держава за допомогою правових заходів лише впорядковує, зовнішньо оформлює самоврядну активність територіальних громад, не встановлюючи її [2, с.21].

Противники цієї теорії, навпаки, стверджують, що у громадівській концепції місцеве самоврядування постає скоріш у формі благих, але пустих декларацій, ніж реально існуючий соціальний феномен [1, с.87].

Державницька теорія виходить з того, що місцеве самоврядування є однією з форм (поряд з територіальною автономією) децентралізації державної влади на рівні територіальних колективів, а правоздатність останніх на самостійне вирішення питань місцевого значення трактується як така, що походить виключно від держави. Звідси місцеве самоврядування визначається як різновид державної влади.

Однорідність державної і муніципальної влади, як правило, вбачають в певних загальних ознаках:

- чітко виражений інституціолізований характер;
- наявність специфічного апарату здійснення влади;
- загальність, універсальність;
- встановлення і збір податків;
- наявність єдиного джерела влади – народ (ч.1 ст.5 Конституції України);
- органам місцевого самоврядування можуть делегуватися окремі повноваження органів виконавчої влади (ст.43 Конституції України, і їх реалізація контролюється відповідними органами виконавчої влади) [4, с.26].

Недоліками державницької теорії є заниження ролі ініціативи населення, ущемлення демократичних принципів участі громадян у вирішенні питань місцевого значення; ставиться під сумнів здатність суспільства до самоорганізації і самоврядування [1, с.87].

Теорія муніципального дуалізму (громадівсько-державницька теорія) акцентує увагу на подвійній природі влади місцевого самоврядування. Прихильники цієї концепції вважають, що місцеве самоврядування незалежне від держави лише при розв'язанні суто господарських та громадських справ, а в

політичній сфері воно розглядається як агент держави, що виконує державні функції. На їх думку, синтез державного і недержавного у місцевому самоврядуванні дуже важливий для суспільства. Завдяки поєднанню цих двох засад вирішуються найважливіші громадсько-державні завдання:

– усувається роздвоєння влади, яке призводить до політичної нестабільності й послаблення держави та її інститутів;

– створюються можливості для участі людей в управлінні справами суспільства і держави, що підносить культурно-правовий рівень громадян і виховує в них відчуття поваги до законів;

– ліквідується розрив між суспільством і державою;

– досягається єдина мета – збереження та зміцнення суспільства й держави на основі демократичних інститутів;

– держава може краще вивчати потреби населення, місцеві справи та ухвалює рішення, які відповідають інтересам людей;

– народжується спільний інтерес для громадян і державних органів, сутність якого полягає у будівництві життя, гідного кожної людини та суспільства в цілому [9, с.135].

Таким чином, місцеве самоврядування має подвійну природу – з одного боку, як форма публічної влади (у системі місцевого самоврядування можуть видаватися загальнообов'язкові рішення, виконання яких забезпечується примусовою силою держави), з другого – як інститут громадянського суспільства

Безперечно, вагомим для визначення природи місцевого самоврядування є також вирішення питання про його співвідношення з громадянським суспільством. Позиції з цього питання загалом можна поділити на три групи. Перші вважають *місьцеве самоврядування інститутом громадянського суспільства*, другі – *складником системи органів державної влади*; треті акцентують увагу на *подвійній природі місцевого самоврядування*, яке одночасно виступає і як елемент держави, і як елемент громадянського суспільства.

Батанов О. В. стверджує, що “місьцеве самоврядування – це інститут громадянського суспільства, ефективна форма самоорганізації людей, їхнього руху в напрямі людської солідарності” [2, с.21].

Інші науковці, посилаючись на функціональну близькість органів місцевого самоврядування до органів виконавчої влади, вважають їх однією з ланок механізму держави, але не компонентом її апарату. Місьцеве самоврядування – це не просто форма самоорганізації населення для вирішення місцевих питань, це і форма здійснення публічної влади [8, с.638].

Досить поширеною є позиція, згідно з якою місцеве самоврядування розглядається як проміжна сходинка між державою та громадянським суспільством. На думку М. О. Бажинова, якщо місцеве самоврядування – це особливий тип владної структури, без якої громадянське суспільство не може вважатися повноцінним, і в той же час воно складає ту частину громадського самоврядування в цілому, з яким – як з каналом впливу на державу – громадянське суспільство контактує найбільш інтенсивно, то відповідь на питання про первинність і вторинність місцевого самоврядування чи громадянського суспільства втрачає сенс, оскільки одне без іншого не може бути [1, с.88].

Ми погоджуємося з точкою зору П. М. Любченка, що більш концептуально вивіреною є позиція, що трактує *місцеве самоврядування як основоположний інститут громадянського суспільства*, недержавну за своєю природою самостійну форму здійснення народом публічної влади [9, с.155]. Сутність і природа місцевого самоврядування проявляється у наступному:

- влада місцевого самоврядування має публічний характер;
- органи і посадові особи місцевого самоврядування мають особливий порядок формування – обираються громадянами України, які проживають у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, тобто повинні бути їх уповноваженими агентами, і від них же вони отримують владу;
- місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства, що заперечує протиставлення держави і громадянського суспільства;
- урегульованість суспільних відносин у сфері місцевого самоврядування правом не позбавляє його самостійності і не підпорядковує його системі суб'єктів державної влади.

Становлення і розвиток місцевого самоврядування є необхідною умовою формування та функціонування громадянського суспільства. У свою чергу громадянське суспільство через відповідні інститути здійснює визначальний вплив на розвиток місцевого самоврядування. Ці процеси взаємообумовлені.

Історичний досвід підтверджує, що формування громадянського суспільства в європейських країнах відбувалося шляхом становлення різноманітних структур – через ремісничі цехи, гільдії, громади, вільні міста, корпорації, в яких склалися нормативні засади й потреби самоврядної демократії. Українське суспільство упродовж віків, перебуваючи під різними державними утвореннями, зберігало єдність не завдяки владі, а всупереч їй. За століття іноземного панування в Україні нагромадився певний громадянський потенціал самоврядування, основним осередком якого була *традиційна сільська громада* з рівними правами кожного на вибори старости (війта), скарбника, часом писаря, а також *козацьке самоврядування* (військова рада, виборність, строковість, щорічна звітність козацької старшини перед громадою).

Формування громадянського суспільства в Україні значною мірою залежатиме від становлення й розвитку загальносвітових демократичних інститутів та форм участі громадян в управлінні суспільними справами. Проте дійсність такої перспективи не може бути відокремлена від набутих історико-культурних елементів громадянського поступу власне української соціальної і політичної культури.

Усе більшу підтримку серед науковців отримує думка, що однією з основних дійових інституцій, здатних потужно впливати на процес формування громадянського суспільства, є місцеве самоврядування, яке має широкий набір організаційних форм залучення населення до управління громадськими справами. Саме на рівні місцевого самоврядування проявляється одна із найважливіших форм людського буття, яка знаходить свій прояв і вираження в громадянській самодіяльності, самовираженні, прояві особистості і територіальній асоціації особистостей. У цьому аспекті муніципальна влада, первинним і активним суб'єктом якої виступають жителі певної території і в рамках якої реалізується

комплекс важливих устремлінь людини і груп людей, виступає як найважливіший фактор становлення і відтворення громадянського суспільства [5, с.198].

Важливим є закріплення на конституційному рівні й розвиток у чинному законодавстві статусу *територіальної громади* як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Формування дійових, активних територіальних громад є головним чинником демократизації суспільства і утвердження незалежності народу від свавілля державної влади. А для цього важливо, щоб громади створювали належні владні інституції, які реально, а не формально будуть їм підзвітні та підконтрольні. Тобто громада має протистояти тим негативним процесам деспотизму, авторитаризму, корумпованості, які на загальнодержавному й на місцевому рівні легко знаходять для себе відповідний ґрунт. Як зазначає В.Мамонова, “побудова громадянського суспільства, що здійснюється нині в нашій країні, неможлива без формування активної громадянської позиції населення, трансформування його з простої сукупності жителів на певній території в спільноту, яка має спільні інтереси, здатна об'єднати ресурси для досягнення загальної мети розвитку територіальної громади” [10, с.15].

Сенс місцевого самоврядування полягає ще у тому, щоб якомога більше людей зацікавити справами суспільства. сила громади залежить від активності її членів. Саме на рівні територіальних громад можлива найбільш ефективна реалізація принципу народовладдя. Статус громадянина демократичної держави зумовлюється передусім силою і значенням громади в політичному житті країни, а не самою державною владою, яка за інших історичних і політичних умов воліє розглядати громадянина радше в статусі підлеглого.

На думку О. Ю. Тодики, місцеве самоврядування відіграє особливу роль у становленні громадянського суспільства в Україні, будучи при цьому одночасно і механізмом формування такого суспільства, і його невід'ємною частиною. Включення членів місцевого співтовариства в процес прийняття суспільно значущих рішень є одним із важливих механізмів реального здійснення народовладдя [14, с.52].

Одним із основних специфічних аспектів характеристики громадянського суспільства є те, що переважна більшість його інститутів формуються і функціонують на засадах самоврядування. Індивіди безпосередню або через утворені ними органи вирішують питання своєї життєдіяльності, вільно формують певні інститути для спільного задоволення своїх потреб і інтересів, створюють для себе правила поведінки у формі соціальних, зокрема правових, норм, якими керуються у своїй діяльності, самостійно приймаючи загальні рішення, і самі їх виконують. Їх самоврядність забезпечується гарантованою правовими нормами можливістю прояву ініціативи, активної поведінки, правом на прийняття найбільш відповідного з точки зору інтересів індивідів та їх об'єднань рішень [12, с.147].

Як же співвідносяться суб'єкти публічної влади (держава і місцеве самоврядування) й громадянське суспільство? Відповіді на це питання різні. Певна частина науковців розмежовує, а в окремих випадках навіть протиставляє публічну владу й громадянське суспільство, оскільки вважає, що в громадянському суспільстві існують лише горизонтальні, позавладні відносини. Тобто громадянське суспільство в цій схемі асоціюється з громадськими організаціями, політичними партіями, профспілками, які в дослідженнях часто називають “третій сектор” або

“недержавні неприбуткові організації”. І включення місцевого самоврядування до складу громадянського суспільства нівелює його як інститут публічної влади.

Інші бачать у місцевому самоврядуванні один із основних інститутів громадянського суспільства. Їхня аргументація наступна. Громадянське суспільство досить складне явище, яке охоплює моральні, правові, економічні, політичні відносини [15, с.100], а тому є всі підстави стверджувати, що структурними складовими громадянського суспільства є суб'єкти правових, економічних, політичних, соціальних, релігійних, духовних та інших відносин. Суб'єктами переважної більшості названих суспільних відносин є територіальна громада та її органи. Це дає підстави науковцям висловлювати думку, що специфічним інститутом громадянського суспільства є міське (міське чи сільське) співтовариство [3, с.122].

Взаємний вплив громадянського суспільства і суб'єктів публічної влади (держави та місцевого самоврядування) може бути різноплановий й різноаспектний. З одного боку, держава – це форма, яка організовує суспільство, є його зовнішньою політико-правовою оболонкою. Суспільство, у свою чергу, є середовищем, у якому функціонує держава, тобто оболонкою, але вже соціальною. Громадянське суспільство як саморегулююча система не лише формує управлінську систему – систему органів публічної влади, але і встановлює параметри та межі адміністративного регулювання, визначає функції і компетенцію держави і місцевого самоврядування. Отже, органічною частиною громадянського суспільства поряд з місцевим самоврядуванням є також держава, оскільки суспільство формує владні інститути, через парламент встановлює параметри і межі їх впливу на суспільне життя, визначає їх функції та завдання. Таким чином, громадянське суспільство охоплює не лише горизонтальні (невладні), а й вертикально-владні (правові, політичні) суспільні відносини.

Процеси розвитку місцевого самоврядування й громадянського суспільства взаємопов'язані. Міське самоврядування є найбільш ефективною легальною формою участі громадян у вирішенні питань місцевого значення. Вимогливість до себе і до органів публічної влади, уміння використовувати весь потенціал місцевого самоврядування сприятимуть формуванню в Україні основних складових каркасу громадянського суспільства. Ставлення до об'єктів комунальної власності, коштів місцевих бюджетів як до своїх власних, раціональне використання цього ресурсу зможе деякою мірою змінити ситуацію в боротьбі з основним ворогом громадянського суспільства – бідністю. Малозабезпечені (бідні) громадяни не можуть бути потужною політичною силою [9, с.156]. У розвинених країнах така категорія людей нечисленна, а тому не в змозі суттєво впливати на життя суспільства. В Україні до категорії бідних належить переважна більшість населення, за різними оцінками 60-75% і навіть 80% громадян. Це значний резерв для влади: частина виборців, виходячи із конформістських настроїв, завжди підтримує владу, частина голосує під тиском “адміністративного ресурсу”, інші голосують не за переконаннями, а як усі, тобто відповідно до ілюзорних настроїв, сформованих за допомогою засобом масової інформації.

Контроль суспільства над владою, участь громадян в економічному, правовому, політичному, культурному житті неможливі без активного місцевого самоврядування. У зв'язку з цим інститути громадянського суспільства мають

досягти такого піднесення місцевого самоврядування, яке б забезпечило самостійне й ефективне вирішення населенням питань місцевого значення, в тому числі тих, що стосуються володіння, користування і розпорядження комунальною власністю, формування і виконання місцевих бюджетів.

Світовий досвід свідчить про те, що для досягнення сучасних стандартів соціального управління необхідно здійснити перехід від вертикальної структури бюрократичного адміністрування до горизонтальної системи управління, що базується на чіткому визначенні функцій, взаємних прав і обов'язків держави, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, інших інститутів громадянського суспільства. Недостатня розвиненість структури громадянського суспільства, слабкість громадських організацій, політичних партій, профспілок компенсується формуванням корпоративних груп зі своїми чітко вираженими замкнутими інтересами, виникненням напівлегальних центрів вироблення і прийняття рішень, які впливають на стан розвитку суспільства в цілому.

Сила місцевого самоврядування полягає насамперед у тому, що воно ініціює рух України до демократії “знизу”. Саме через нього громадяни приходять до розуміння того, що демократія – це особиста участь кожного в справах і турботах свого соціуму, а не набір формальних виборчих процедур. Почуття відповідальності за загальну справу, як правило, сильно змінює людей. Навіть найпасивніших з них воно поступово перетворює на соціально активних особистостей, справжніх господарів своєї долі.

Механізм реалізації місцевого самоврядування – це сукупність норм права, органів та інститутів, які за допомогою відповідних методів, прийомів та способів владного впливу забезпечують втілення владної волі територіальної громади в суспільні відносини на місцевому рівні.

Враховуючи історичний, політичний, соціально-економічний розвиток України, ментально-регіональні особливості населення країни, як на законодавчому рівні, так і в реальній дійсності існують розбіжності в розумінні ролі і місця держави, місцевого самоврядування і громадянського суспільства. Говорити про існування в Україні повноцінного громадянського суспільства і дієвого місцевого самоврядування без проведення комплексних реформ не приходиться. Необхідно вже зараз зробити наступні кроки:

- вдосконалити систему адміністративно-територіального устрою країни;
- перерозподілити функції і повноваження між органами державної влади і місцевого самоврядування з метою уникнення дублювання;
- наділити органи місцевого самоврядування реальними фінансовими, матеріальними і владними важелями при вирішенні місцевих питань;
- створити дієве регіональне самоврядування;
- налагодити ефективну загальнонаціональну та регіональну систему підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації службовців органів місцевого самоврядування (у цьому сенсі позитивні результати вже є);
- створити механізми залучення широкого кола громадян до вирішення місцевих проблем, через наділення реальними фінансовими і матеріальними ресурсами територіальну громаду села, селища, міста, а також органи самоорганізації населення (будинкові, вуличні комітети та інше);

– нагально прийняти Закони України, які б зміцнили місцеве самоврядування, зокрема “Про комунальну власність”, “Про територіальну громаду”, “Про місцеві податки і збори”, удосконалити бюджетний кодекс, наділивши правом формування бюджету місцеві громади та інше.

Головним пріоритетом для влади, суспільства в цілому повинні стати первинні суб’єкти місцевого самоврядування і громадянського суспільства – це відповідно *територіальна громада і людина*.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажинов М. А. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа // Вестн. Моск. Ун-та. Сер.12. Политические науки. – 2002. – № 4. – С.82-90.
2. Батанов О. В. Деякі теоретичні проблеми співвідношення місцевого самоврядування та державної влади // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 2. – С.21-25.
3. Бондарь Н. С. Гражданин и публичная власть: Конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении: Учебное пособие. – М.:Городец, 2004. – 320 с.
4. Борденюк В. І. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні // Право України. – 2001. – № 2. – С. 53-57.
5. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: Монография. – К.: Истина, 2005. – 424 с.
6. Кальной И. И. Онтологические основания гражданского общества // Гражданское общество: истоки и современность / Науч.ред.проф. И. И. Кальной. – 2-е изд., доп. – СПб.:Юридический центр Пресс, 2002. – С. 11-58.
7. Колодій А. М. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Монографія. – Львів: Червона калина, 2002. – 284 с.
8. Конституційне право України: Підручник / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.,1999. – 468 с.
9. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства: Монографія. – Харків: Одиссей, 2006. – 352 с.
10. Мамонова В. Залучення громадськості до участі в управлінні місцевими справами // Аспекти самоврядування. – 2004. – № 5(26). – С.15-18.
11. Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії // Українське право: науково-практичний часопис. – 1995. №1(2). – С.24-35.
12. Петришин О. В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С.142-161.
13. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2002. – 724 с.
14. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – №1. – С.48-57.
15. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер. 2002. – 528 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.

УДК 94(477.7-21)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАШТАТНИХ МІСТ І МІСТЕЧОК ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Олена МАРЧЕНКО (Первомайськ, Миколаївської обл.),
Катерина НОСКО (Одеса)

Проаналізовано особливості розвитку економіки заштатних міст і містечок Херсонської губернії, показано характерні риси та чинники, що впливають на економічні процеси в регіоні.

Ключові слова: заштатні міста, торгові підприємства, ярмаркова торгівля.

Проанализованы особенности развития экономики заштатных городов и посёлков Херсонской губернии, показано характерные черты и факторы, влияющие на экономические процессы в регионе.

Ключевые слова: заштатные города, торговые предприятия, ярмарочная торговля.

The features of the economy hick of Kherson province, shows the characteristics and factors that influence economic processes in the region.

Keywords: one-horse town, commercial enterprises, exhibition trade.

Вивчення господарського розвитку окремих регіонів є актуальним в історичній науці. У Херсонській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. великими промислово-торговими центрами були міста Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград. Однак, значним є внесок в економіку малих міст, де, як правило були наявні не тільки промислові підприємства, але й існувала можливість сільськогосподарської діяльності населення, розвивалася торгівля. Доцільним є простежити загальний розвиток економіки заштатних міст і містечок Херсонської губернії й дослідити найбільш характерні його риси та особливості.

Набутий значний історіографічний досвід вивчення міст Півдня України. Перші праці з історії міст з'явилися в XIX ст., однак, стосувалися переважно великих міст краю. Нові праці з історії міст з'явилися у радянські часи. Досліденням соціально-економічних процесів на Півдні України займалися Н. В. Багров і Г. Л. Градов. [1], А. В. Бойко [2], І. О. Гуржій [4]. Проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл було здійснено зі створенням видання “Історія міст і сіл Української РСР”, завершеного 1974 року. Серед сучасних дослідників слід відзначити С. Б. Надибську, яка займається проблемою соціально-економічного розвитку міст Південної України в пореформений період (1861 – 1900 рр.), однак, її увага передусім зосереджується на значних містах краю [5].

За “Списками населенных мест Херсонской губернии и статистическими данными о каждом поселении” на 1896 р. нараховувалося 5493 населених пункти, з них: 16 міст з 24 передмістями, 9 посадів, 50 містечок, 395 сіл, 1632 селища, 229 поселень, 131 німецька колонія, 21 єврейська колонія, 2377 хуторів, 580 економій, 3 монастирі, 34 станції залізниці, 11 казенних і 5 земських кіннопоштових станцій, які знаходилися окремо, подаються відомості по окремих повітах (Таблиця 1) [8].

Таблиця 1.

Найменування поселення	Олександрійський	Ананьївський	Єлисаветградський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Разом по губернії
Міст	2	1	5	3	3	2	16
Посадів	1	-	2	-	-	6	9
Містечок	9	10	9	6	7	9	50
Сіл великих	86	52	99	37	50	71	395
Сіл малих	311	256	511	158	206	190	1632
Німецьких колоній	1	13	4	44	21	48	131
Казенних єврейських колоній	-	-	3	-	-	18	21
Селища	36	14	104	1	5	69	229
Хуторів	352	359	633	270	238	525	2377
Економій	140	38	216	27	7	152	580
Залізничних станцій	6	6	7	4	8	3	34
Казенних кінно-поштових станцій	-	-	1	4	-	6	11
Земських поштових станцій	-	-	2	1	-	2	5
Монастирів	1	-	-	-	-	2	3
Разом:	945	749	1596	552	545	1103	5493

“Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г.” дає розгорнуті відомості про територію і населення, заняття населення заштатніх міст і містечок, про фабрики, заводи та інші промислові підприємства, а також ярмарки й базари Херсонської губернії [10]. Зокрема, дані по Єлисаветградському повіту дозволяють з’ясувати структуру занять населення.

Таблиця 2

Відомість про кількість жителів у містах

№ з/п	Назва міст	Кількість жителів	Купців	Ремісників	Лясних думи	Шинкових і трактирних закладів	Фабрик і заводів	Домовласників	Торгових лавок	Лісових складів	Хлібних магазинів	Річкових портевів	Оптових спиртових складів
1.	Херсон	49807	150	552	72	139	53	5903	123	57	24	9	7
2.	Берислав	6847	52	32	45	31	1	1345	70	2	25	6	5
3.	Єлисаветград	43299	178	1477	72	156	45	3459	516	-	58	5	6
4.	Вознесенськ	11297	41	115	36	53	6	548	205	-	56	10	4
5.	Бобринець	9719	46	177	30	13	12	1211	102	-	1	11	5
6.	Новомиргород	7057	29	247	35	37	6	1315	88	-	2	6	6
7.	Ольвіополь	3455	16	22	42	14	1	692	22	-	28	-	1
8.	Олександрія	15980	64	126	48	43	10	1230	87	-	23	4	4
9.	Новогеоргієвськ	7673	110	380	42	38	25	1780	110	8	1	5	3
10.	Посад Нова-Прага	2439	18	42	23	29	2	304	34	-	24	7	4
11.	Ананьїв	15210	17	40	72	18	6	2500	59	-	-	8	6
12.	Гирасполь	13040	70	453	71	124	6	1504	141	15	50	2	4
13.	Дубосари	7585	12	147	42	27	8	3070	201	3	3	-	5
14.	Григоріополь	6756	7	105	48	28	7	968	43	3	5	-	4
15.	Очаків	5044	14	65	42	20	2	1074	83	2	3	7	2
16.	Овідіополь	3663	20	53	33	14	-	760	37	2	-	8	1
17.	Маяки	2822	8	84	36	18	3	493	15	10	-	-	1
18.	Всього	211693	852	4117	789	805	193	27156	1939	102	302	88	68

Дані свідчать, що значна частка мешканців міст (близько 32,5 %) займалися хліборобством. Якщо врахувати відомості про частку зайнятості населення в цій сфері діяльності без Єлисаветграда, результат – близько 34 % [10, с. 16 – 17]. Це вірогідно пов'язано певною мірою зі значною кількістю так званих орендарів-

десятинщиків, які мали окремий соціальний статус міщан (тобто мешканців містечок), займаючись при цьому сільським господарством (“вільні хлібороби”). Ці незакріпачені безземельні селяни орендували землю в поміщиків за частину врожаю: спочатку 10%, так звану “дежму” (з молдавської – “десятина”), звідки й пішла їхня назва – десятинники, із середини XIX ст. ця частина вже досягала 20%. У 1850-ті рр. десятинники збільшуються за рахунок вільновідпускних селян. До цієї групи належало 115 тисяч осіб (5,3% від загальної кількості мешканців та 7,15% – серед сільського населення). При цьому вони обробляли близько 30% всієї орної землі. Більша частина з них була в західних повітах Херсонської губернії [6, с. 64].

“Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям” дає змогу з'ясувати основні заняття населення малих міст губернії. Діяльність значної кількості жителів заштатних міст була тією чи іншою мірою пов'язана з торгівлею (Таблиця 2) [3, с. 164 – 165].

Щодо зайнятості населення заштатних міст і містечок у певних сферах діяльності, то можна констатувати, що в державній і громадській службі було зайнято 0,7 % жителів, торгівлі – 26 %, ремеслах – 9,8 %, фабричній і заводській промисловості – 1 %, рибному промислі – 0,5 %, без певних занять – 27,7 % [10, с. 16 – 17].

На жаль, щодо підприємств у тих чи інших малих містах чи містечках, у виданнях губернської статистики наявні конкретні відомості лише з деяких із них.

Відомості, що стосуються Єлисаветградського повіту, вказують, що за кількістю співвідношення в розміщенні підприємств наступне: у містах – 164, у волостях – 1342. Однак, середня кількість працівників на міських фабриках, заводах та інших промислових об'єктах становить у середньому 8, а у волості – 1,3. Значна кількість виробництв мала 1–2-х працівників, серед них свічносальні, кісткоопалювальні, кишкові та струнні, медоварні, фруктових та шипучих вод, ватяні, маслобійні, гончарні й черепичні, меблеві та інші з обробки дерева [10, с. 36 – 37].

За даними казенної палати в Херсонській губернії на 1896 р., нараховувалося 1153 промислові заклади (487 – гільдейських, 666 – негільдейських), однак, 58 % з них було зосереджено в Одесі. Щодо малих міст спостерігалася наступна ситуація: Олександрія – 4 промислові підприємства з оборотом 371, 5 тис. крб.; Новогеоргієвськ – 6 з оборотом 225 тис. крб.; Бобринець – 1 з оборотом 10 тис. крб.; Вознесенськ – 3 з оборотом 17 тис. крб.; Ананьїв – 6 з оборотом 47,5 тис. крб.; Тирасполь – 7 з оборотом 103 тис. крб.; Очаків – 2 з оборотом 50 тис. крб.; Берислав – 1 з оборотом 12 тис. крб.; Кривий ріг – 4 промислові підприємства з оборотом 83 тис. крб. [9, с. 126].

Численні статистичні дані наведені в додатках до “Статистико-економічного обзора...”, зокрема вони стосуються винокурених заводів. З 21 заводу 8 було розміщено в містах та містечках, зокрема містечках Березівка, Олександрівка Олександрійського повіту, містах Новомиргороді, Ольвіополі, містечку Мала Виска Єлисаветградського повіту, містечку Анатольівка Одеського повіту тощо [9, с. 44]. Зі значних підприємств слід відзначити також парові млини Ананьєва (4), Олександрії (2), Бобринця (1), Очакова (1); парові вовномийні Кривого Рогу (2); шкіряні заводи та шорну майстерню Новогеоргієвська (3) [9, с. 86 – 87].

У пореформений період значно зріс і збільшив свої капітали купецький стан. Якщо на 1861 – 1862 рр. в містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів, то вже 1864 р. купці взяли 14 тис. гільдійських посвідчень. На 1882 р. кількість гільдійських посвідчень за неповними даними зросла до 16 290 [4, с. 100].

Міста Півдня України в кінці XIX ст., безумовно, були осередками активної торгової діяльності. Основна частина купців зосереджувалася в губернських і портових містах. Переважна більшість закладів торгівлі були гільдійськими. Порівняти масштаби торгової діяльності дають наступні дані: із свідoctв 1-ї та 2-ї гільдій купців утримувалося податку по Херсонському повіту (Херсон, Миколаїв, Берислав) 2719 крб., по Єлисаветградському (Єлисаветград, Бобринець, Ольвіополь) – 2330 крб., Александрійському (Александрія, Новогеоргієвськ) – 688 крб., Тираспольському (Тирасполь Дубосари, Григоріополь) – 725 крб., Ананьївському (Ананьєв) – 245 крб., Одеському (Овідіополь, Очаків, Маяки) – 2065,5 крб., по місту Одеса окремо – 12 000 крб. [7, с. 32].

Чималу групу населення України в період промислового капіталізму становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості. 1882 р. кількість посвідчень на ведення дрібної торгівлі становило понад 54 тис. [4, с. 101].

Хоча значна кількість закладів торгівлі зосереджувалася в Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві та Херсоні, проте малі міста також відігравали в торгівлі значну роль (Таблиця 3), відповідні відомості надає “Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 г.” [9, с. 140].

Таблиця 3.

Заклади торгівлі

№ з/п	Назва	Кількість закладів	Сума оборотів
1.	Олександрія	66	560,5
2.	Новогеоргієвськ	35	232
3.	Єлисаветград	594	13186,9
4.	Бобринець	61	399
5.	Вознесенськ	115	2090,5
6.	Ананьєв	54	401,8
7.	Тирасполь	84	988
8.	Дубосари	23	147
9.	Очаків	50	908
10.	Херсон	657	9582,5
11.	Берислав	65	1051
12.	Кривий Ріг	49	528
13.	Одеса та Миколаїв	6897	967463,1
	Разом:	8750	997538,3

Зауважимо, що 1869 р. був не вельми сприятливим для розвитку торгівлі через погані врожаї цього року й уведення 1 липня казенної винної монополії, що скоротило кількість оптових складів спирту, трактирів, шинків тощо [9, с. 141].

Однак, торгівля хлібом, навпаки, активізувалася. Це пояснювалося тим, що виробники зернових, які раніше збували свою продукцію в Одесі, Миколаєві тощо для відправки на зовнішні ринки, тепер мали можливість вигідно продати її на місцевих ярмарках і базарах. На початку року ціна на хліб в експортних пунктах складала: пшениця – 76 – 77 коп., жито – 54 – 55 коп., ячмінь – 52 – 54 коп. Однак на кінець року вони зросли мало не на чверть. Крім названих культур, торгували також вівсом і кукурудзою [9, с. 149].

У додатках до “Статистико-економічного огляду...” подається перелік торгових підприємств за спеціалізаціями. Наведемо деякі з них: Ананьїв – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, одягу, посуду, меблів, м'яса, борошна, залізо-мідних і скобових виробів, ювелірна тощо; Вознесенськ – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, тютюну, одягу, посуду, шпалер і фарб, борошна, залізо-мідних і скобових виробів, солі, ювелірна землеробських знарядь тощо; Очаків – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, борошна, ювелірна, рибні, погребі російських вин [9, с. 78 – 81].

Активно розвивалася ярмаркова торгівля. У Південній Україні головними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгієвський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську. На покровський ярмарок товари привозились із Херсонської, Катеринославської, Таврійської та Бессарабської губерній, а також з багатьох міст Центральної Росії і Прибалтики. Основними товарами, що продавалися на ярмарку, були рогата худоба, коні, хліб, мануфактурні, галантерейні й бакалійні вироби, предмети господарського вжитку тощо. У 80-х, й особливо в 90-х роках ХІХ ст., товарообіг Георгієвського й Покровського ярмарків помітно занепадав. Це було зв'язано як із швидким розвитком постійної торгівлі в містах і селах Південної України, так і з будівництвом залізниць, що дозволили довозити товари до чорноморських портів безпосередньо, оминаючи ярмарковий обіг [4, с. 131].

Автори “Статистико-економічного огляду...” відзначають, що відмінності між базарами та ярмарками губернії майже відсутні: торгівля відбувається протягом кількох годин, а не днів, як це належить ярмарку. У базарних пунктах торгівля відбувається зазвичай щотижня, головні товари – худоба і хліб, а також продукти харчування. Мануфактурні, галантерейні, бакалійні та ін. товари надходять з найближчих містечок і міст, де в торговців є стаціонарні заклади торгівлі. У значні торгові пункти дерев'яні та гончарні вироби довозяться з Київської, Подільської та ін. губерній. Із серпня й восени привозять також фрукти, цибулю, часник та вино з віддалених місцевостей.

Ціни на худобу, що продавалася в межах губернії, досить відмінні в різних повітах. Вони залежали від умов, передусім природно-кліматичних, і відповідно вигідності утримання худоби в різних частинах губернії. Зокрема, у не вельми сприятливий 1896 р. ціни впали порівняно з попереднім роком іноді досить відчутно, пара волів – середня ціна 89 крб. (знизилася на 8,7 крб.), робочий кінь – 41 крб. (знизилася на 9,3 крб.), корова – 30 крб. (знизилася на 6,5 крб.), свиня – 8,8 крб. (знизилася на 3,3 крб.), вівця – 3,7 крб. (знизилася на 0,5 крб.). [9, с. 142 – 146].

Розпочате у пореформені роки промислове піднесення перетворило Південну Україну в індустріальний центр Російської імперії. Документи земської статистики свідчать, що підприємства малих, так званих заштатних міст Херсонській губернії,

спеціалізувалися насамперед на переробці сільськогосподарської сировини. Втім, у низці міст з'являються машинобудівні та металообробні підприємства.

Заштатні міста, де функціонували численні ярмарки, базари та заклади стаціонарної торгівлі, відігравали значну роль у торгівлі краю, забезпечуючи передусім потреби місцевих ринків. На процеси, які відбувалися в Херсонській губернії в економічній сфері, впливали загальнодержавні тенденції, зокрема поширення й поглиблення внутрішнього ринку, збільшення обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Специфічним чинником для регіону залишалася близькість до портів чорноморсько-азовського басейну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багров Н. В., Градов Г. Л. Проблемы развития и размещения производительных сил Северного Причерноморья. – М., 1974.
2. Бойко А. В. Заселение Южной Украины. 1860 – 90 гг. (историко-экономическое исследование) – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.
3. Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям. // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 164 – 165.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
5. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005.
6. Прігарін О. А. Малодвірні поселення Південної (Степової) України ХІХ – початку ХХ ст. // Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 61–66.
7. Раскладка сбора исчисленного по смете расходов на удовлетворение денежных потребностей Херсонской губернии на 1873 год. // Сборник херсонского земства. – 1873. – № 2.
8. Список населенных мест Херсонской губернии и статистических данные о каждом поселении. – Херсон: Тип. Губ. правл., 1896., С. VII.
9. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 г. – Херсон, 1897.
10. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г./ Сост. Стат. Отд. при Херс. губ. зем. управе. – Херсон: Тип. Губ. Зем. управы; Тип. О. Д. Ходушиной, 1891. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Марченко Олена Миколаївна – завідувач кафедри історії і загальних дисциплін Первотмаїського інституту ОНУ імені І. І. Мечникова, доцент, кандидат історичних наук.

Наукові інтереси: соціально-економічний та етнокультурний розвиток Степового Побужжя у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Носко Катерина Олександрівна – студентка ІV курсу економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Наукові інтереси: соціально-економічний розвиток Південної України на сучасному етапі.

УДК 94(477) – 054.57+376.7

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ ст.

Ольга МЯГКА (Миколаїв)

На основі дослідження архівно-слідчих справ показано репресивні дії радянської влади проти поляків Південної України в 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: польська національна меншина, Південна Україна, “коренізація”. репресії, контрреволюційна організація.

На основе исследования архивно-следственных дел показано репрессивные действия советских властей против поляков Южной Украины в 30-х гг. ХХ века.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, Южная Украина, “коренізація”. репрессии, контрреволюционная организация.

Based on archival research investigation cases shown repressive actions against the Polish soviet Southern Ukraine in the 30-s of the twentieth century.

Keywords: Polish minority, southern Ukraine, “indigenization”, repression, counterrevolutionary organization

Феномен радянського тоталітаризму неможливо науково осмислити без дослідження проблеми масових політичних репресій, жертвами яких стали сотні людей різних національностей, у тому числі й польської. За підрахунками М. М. Шитюка, у Південному регіоні УСРР кількість репресованих у період тоталітаризму поляків становить 2094 осіб, що відносить їх на третє місце за кількістю жертв після євреїв та німців. У Миколаївській області заарештовано 504 особи, з них розстріляно 159, у Херсонській – відповідно 497 і 201, в Одеській – 1093 і 468 [1, с. 392]. Саме тому поставлена проблема є досить актуальною й вимагає якнайглибшого дослідження.

До проблеми дослідження національних аспектів політичних репресій в Україні зверталися такі дослідники, як Рубльов О., Репринцев В., Нікольський В., Стронський Г., Шитюк М. [2]. Проте, ще залишається чимало малодосліджених питань, адже значна частина архівів радянських спецслужб з матеріалами про репресії залишається закритою, наявні відомості про долі репресованих ще далеко не повні.

Тому автор статті ставить за мету на основі дослідження архівно-слідчих справ показати долі звичайних польських людей, які потрапили під прес радянської влади, чиї життя й долі були нею загублені.

У сучасній історичній літературі 1920-ті роки прийнято називати “національним ренесансом” національних меншин, проголошена політика “коренізації” дала могутній імпульс розвитку національної самосвідомості й культури так званих некорінних національностей УСРР, у тому числі й польської. Однак, уже з початку 30-х років по областях України почали прокочуватися хвиля

за хвилиною судові процеси в справах різних “націоналістичних”, “контрреволюційних”, “антирадянських” організацій, репресованими виявилися представники різних національностей. Та найгучнішою серед польського населення виявилися “справа” вигаданої “Польської організації військової”. Сучасний дослідник політичних репресій О. Рубльов висловив обґрунтоване припущення, що звернення саме до такої форми звинувачення в “контрреволюційних злочинах” як належність до “ПОВ” несамохіть посприяла ветеранська громадськість й преса Польщі з її акцентованою, хоча й зрозумілою, увагою до ювілейних урочистостей 1932 – 1933 рр. з нагоди пам’ятних дат в історії військових формацій (легіонів “ПОВ”) відроджуваної в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв’ю на цю тему (в тому числі й Ю. Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси [3, с. 285].

9 грудня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У зобов’язало обкоми партії “направити в німецькі й польські райони керівних працівників обкомів для роз’яснення населенню, що Радянська влада не потерпить найменших спроб антирадянської діяльності чи агітації й не зупиниться перед тим, щоб відмовити в справі проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які нелояльно ставляться до Радянської влади, у віддалені місця СРСР”. А вже 20 грудня того ж року ЦК КП(б)У, за погодженням секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, ухвалює постанову про переселення з прикордонних районів республіки 8 тисяч селянських господарств, уточнивши згодом, що це стосується польських та німецьких громадян [4, с.73 – 74]. Основна проблема полягала в тому, що саме в місцях компактного проживання національних меншостей, особливо польської та німецької, найбільш складно проходив процес більшовизації освіти й культури. Владним структурам не вдалося підірвати національні основи культурного життя, позбавити здатності до опору цих народів. [5, с.38 – 39].

Радянсько-партійна пропагандистська машина формувала образ ворога, звинувачувала польське населення України в “шпигунстві”, “шкідництві”. Взірцем теоретичної думки в цьому плані стала теза про “шкідництво різних націй”, проголошена О. Шліхтером 1937 року на XIII з’їзді КП(б)У. Насамперед чергу до шкідницьких націй були віднесені поляки та німці. Від боротьби з окремими ворогами соціалізму радянська влада й комуністична партія перейшла до боротьби з цілими націями [6, с. 62].

11 серпня 1937 року Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим підписаний “Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485” і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР (№ 59098 від 11 серпня 1937 року) спричинили масові безпідставні репресії проти польського населення в Україні.

Наказ зобов’язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 року) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих органів ПОВ. Арешту підлягали: а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; б) усі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із

Польщі незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобміняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів [7, с. 145].

Репресивні заходи не оминули жодного селища Південної України, де мешкали поляки. Так, Іванівським райвідділом НКВС Мелітопольського округу Дніпропетровської області в селі Нова Трофимівка 1938 року викрита контрреволюційна шпигунсько-повстанська польська організація з числа поляків спецпереселенців села Кривотин Емільчинського району Житомирської області. Її учасників звинувачували в тому, що вони “проводили вербування повстанських кадрів та націоналістичну пропаганду серед колгоспників, вихваляли фашистський лад в Польщі й одночасно зводили наклепи на колгоспний лад і радянську владу. На випадок воєнних дій капіталістичних країн Німеччини та Польщі готували збройне повстання в тилу Червоної армії, щоб паралізувати тил і допомогти швидше повалити наявний лад і відновити фашистське управління Україною за принципом фашистської Польщі”. За участь у цій “організації” засудили до розстрілу Болеслава Степановича Венгловського, Франца Флоріановича Островського, Миколу Фоковича Ніцевича, Франца Йосиповича Біляка, Карла Мартиновича Барановського, відправили до виправного трудового табору строком на 10 років – Івана Людвиговича Ніцевича, Карла Мартиновича Красновського [8, арк.92].

Контрреволюційну націоналістичну польську організацію, що складалася з 19 осіб “викрито” 1937 року в селі Цареводар Херсонського району. Суть звинувачень зводилася до того, що вони “систематично проводили контрреволюційну роботу, спрямовану на підрив колгоспного ладу, дискредитацію політики радянської держави”. Усіх звинувачених – Я. Ю. Вишневського, І. К. Супруна, І. С. Талагая, Д. І. Данишевського, В. В. Шкарбуля, М. П. Сосуновича, Ф. К. Супруна, С. М. Сосуновича, А. М. Артеменко, П. Г. Голинського, Ф. П. Сосуновича, В. О. Антко, В. А. Рипецького, Я. І. Вансовича, Я. П. Белецького, К. Г. Макроцького, Я. Г. Макроцького, М. О. Сачковського засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу. В. І. Яворського відправлено до виправного трудового табору строком на 10 років [9, арк. 1 – 2, 448].

Того ж року, але місяцем пізніше в Цареводарі “викрито” ще одну контрреволюційну організацію, члени якої проводили антирадянську агітацію та виявляли незадоволення масовими арештами поляків. До розстрілу засуджено – Т. А. Джишевського, І. П. Білецького, Ю. П. Білецького, С. П. Білецького, Ф. В. Вансовича, Ф. Ф. Вишневського, І. М. Нагеля. До 10 років позбавлення волі засуджено Л. В. Бистринського [10, арк.187].

1937 року в місті Херсоні виявлено контрреволюційну польську організацію, яка на чолі з ксьондзом Адамом Цимерманом проводила контрреволюційну діяльність. У справі проходили: М. В. Янишевська, П. А. Островський, П. А. Тустановський, Ю. С. Крицька, Л. П. Пейда, А. К. Вільчинська, В. К. Голікова, В. В. Пржелуцький, М. І. Оскерко, В. І. Оскерко, М. І. Баллог-Білоусова, О. В. Скрипницький, Л. М. Скрипницька, В. А. Сілковська, Т. В. Кашинська, В. М. Пржелуцький. Насправді вони збиралися разом для обговорення питання про закриття костельу [11, арк.10 – 13].

У селі Преображенка Чаплинського району 1937 року зарештована колишня вчителька Преображенської польської трудшколи Анна Миколаївна Водзинська. Сім'я Водзинської мешкала в Преображенці до 1935 року, а потім, залишивши дім і господарство, переїхала до Херсона, де Анна Миколаївна почала працювати в бібліотеці. У серпні 1937 року заарештована та засуджена до розстрілу за контрреволюційну діяльність [12, арк.28, 30, 33].

Жителя села Косаківка Нижньо-Сірогозького району Петра Іполітовича Вільямовського, який працював головою сільпо села Нова Петрівка, засуджено до розстрілу за “контрреволюційну діяльність спрямовану на зрив колективізації та заклики підняти повстання проти радянської влади у випадку війни Польщі з СРСР” [13, арк. 9].

Юліана Леонардовича Садовського, жителя села Нова Петрівка Нижньо-Сірогозького району, звинуватили в контрреволюційній діяльності та засудили до розстрілу за те, що на відкритті сільського клубу, обладнаного в приміщенні закритого костюлу, висловлював свої антирадянські настрої та бажання якнайшвидшого нападу Польщі на СРСР і поразки останнього, що при цьому всі репресовані органами радянської влади будуть звільнені, а активісти сядуть на їхнє місце [14, арк.9, 50].

У селі Нова Петрівка Нижньо-Сірогозького району викрито контрреволюційну польську організацію в складі 16 осіб, на чолі з учителем польської школи села Нова Петрівка Михайлом Францевичем Чайковським, які ставили перед собою завдання повалення наявного ладу в період війни Польщі та СРСР [15, арк.18, 44].

В Очаківському районі на хуторі Жовтень у польському національному колгоспі “Польський Комунар” 1937 року виявлено контрреволюційну польську організацію, члени якої систематично проводили антирадянську агітацію проти радянської влади та колгоспного будівництва. У справі вказується, що завгосп колгоспу Іван Францевич Колба виявляє стосовно заходів радянської влади незадоволення, веде серед колгоспників антирадянські розмови, спрямовані до зриву політ кампанії, а також виявляє повстанські тенденції. Навколо Колби гуртуються антирадянсько налаштовані особи, такі, як Йосип Ульянович Квятковський і Фелікс Степанович Васютинський, які також серед колгоспників ведуть антирадянського порядку розмови й мають повстанські тенденції. Зазначені особи між собою тісно пов'язані, збираються разом і ведуть секретні бесіди, групують навколо себе інших осіб.

У цій справі проходило ще сім осіб, а саме: Йосип Францевич Езерський, Фауст Степанович Васютинський, Іван Францевич Станіславський, Іван Адамович Загробський, -Сиротюк Йосип Степанович Сорочинський, Іван Йосипович Миrowsький.

Усіх зазначених “контрреволюціонерів” засудили до найвищої міри покарання – розстрілу. Й. С. Сорочинський-Сиротюк отримав 10 років ВТЛ [16, арк. 82, 220].

Директор Вознесенського кінотеатру Олександр Антонович Зубковський у 1937 року засуджений до розстрілу за те, що 1934 року був завербований польською розвідкою в місті Корець (тогочасна територія Польщі) під псевдонімом “Саша-кіно” і після цього повернувся в УРСР для шпигунської діяльності [17, арк. 24 – 25].

Станіслава Семеновича Кочаровського, що працював токарем на заводі імені А. Марті, засуджено до 10 років ВТЛ за те, що в листах, які писав до своїх знайомих у Польщі обмовляв, Радянський Союз всілякими провокаційними повідомленнями про голодування й людоїдство [18, арк. 13, 17, 19].

Контрреволюційну польську націоналістичну організацію було викрито в селі Щербані Вознесенського району. Згідно з архівною справою, всі її учасники, а саме: Франц Мартинович Лясковський, Василь Никодимович Яворський, Людвиг Гаврилович Яворський, Степан Никодимович Яворський, Іван Гаврилович Яворський, Карл Гаврилович Яворський, Карл Адамович Бучковський – систематично збиралися на нелегальні зібрання, на яких вихваляли фашизм, пропагували ідею відділення України від СРСР і приєднання її до буржуазної Польщі, виховували дітей у польському націоналістичному дусі, проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розвал колгоспів і дискредитацію радянської влади.

Людвигу Яворському окремо ставилося у вину те, що 1933 року саботував виконання зобов'язань перед державою зберігав у землі 40 пудів хліба і згноїв його.

Згідно з вироком В. Н. Яворський, Л. Г. Яворський, К. Г. Яворський і К. А. Бучковський засуджені до розстрілу. Ф. М. Лясковський, С. Н. Яворський і І. Г. Яворський – до 10 років ВТЛ.

Відбуваючи покарання, Ф. М. Лясковський та С. Н. Яворський померли, а Іван Гаврилович Яворський після відбуття покарання був засланий на поселення в Красноярський край [19, арк. 236 – 238].

У Кривоозерському районі викрито польську націоналістичну організацію в складі 23 осіб, яку організував 1926 року ксьондз Лаврецький. За свідченнями “тих, хто дізнався”, її учасники ставили перед собою наступні завдання: 1) проводити серед польського населення агітацію за відділення України від СРСР і приєднання її до Польщі; 2) проводити вербування серед поляків та українців-католиків для вступу в організацію; 3) через посилену націоналістичну пропаганду протидіяти заходам радянської влади на селі; 4) не допустити закриття костьолу й розпуску польської громади; 5) проводити збір коштів серед населення на утримання костьолу й служителів культу. Більшу частину членів цієї “організації” було розстріляно [20, арк. 281 – 282, 384].

Юхим Іванович Долинський-Сорока працював художником в кіно ім. Кірова міста Вознесенськ. Засуджений до 10 років ВТЛ за те, що проводив контрреволюційну агітацію, спрямовану на дискредитацію партії та уряду, а також проти Сталінської Конституції. Одночасно поширював провокаційні чутки про нібито відправку радянським урядом людей і зброї на допомогу армії Іспанії [21, арк. 19, 23].

1938 року в селі Киселівка викрито польську контрреволюційну організацію в складі 23 осіб, яка проводила “активну контрреволюційну діяльність, спрямовану проти наявного радянського ладу й заходів партії та уряду” [22, арк. 1].

Сімох осіб, що проходили в цій справі, а саме: П. Й. Зубович (голова Киселівської сільради з 1926 – 1928 рр.), П. Н. Куликовського (голова Киселівської сільради 1928 – 1929 рр.), Й. К. Турчановича (завідуючий польським сільбудом в Киселівці з 1925 по 1929 рр.), Бобрукевича І. І., Марковського І. І., Зінкевича І. К., Самойлова Г. М. засудили до розстрілу [23, арк. 38 – 46].

Іван Йосипович Владовчук протягом 1928 – 1929 рр. працював завідуючим польським клубом у місті Миколаєві. У період громадянської війни прибув з Польщі до Миколаєва як біженець. В архівно-слідчій справі сказано, що “1923 року перебував у польському підданстві, отримав візу на виїзд до Польщі, проте, незважаючи на те, що всі його близькі родичі виїхали до Польщі, він залишився на території СРСР, де обманним чином вступив до лав ВКП(б), звідки був виключений 1935 року, будучи викритим у своїй минулій службі в Гетьманській варта і варті денікінських військ”. Саме за ці “зłodіяння” розстріляний в 1937 року [24, арк. 27 – 28].

Ядвіга Домініківна Живицька заарештована за те, що “була членом польської католицької релігійної громади, організованої ксьондзом Шефельдом та її батьком Метельський Домініком і під керівництвом останніх проводила контрреволюційну діяльність”. Також, працюючи обліковцем на пивному заводі, проводила шкідницьку роботу, навмисне заплутувала облік, чим викликала невдоволення робочих. За це й засуджена до розстрілу. Вирок приведений у виконання 18 листопада 1937 р.

У цій же справі проходило ще 12 осіб: М. І. Берлін, К. В. Піваковський, Е. М. Каменський, А. М. Каменський, П. Ф. Пінковський, А. Ф. Клев, Б. І. Бачинський, С. А. Залевський, М. Л. Чімже, А. Й. Бліхарська, А. А. Павловський, М. М. Комніш.

Перераховані вище особи заарештовані 22 серпня – 15 вересня 1937 року в місті Первомайську й 10 вересня того ж року розстріляні. Згідно зі звинувальним вирокком усім засудженим поставлено в провину те, що вони, мешкаючи в місті Первомайську, були членами польської контрреволюційної націоналістичної організації, що ставила за мету на випадок війни західних держав з СРСР підняти повстання й до приходу польських військ підготувати для них хліб, фураж, а також зробити диверсійні акти: підірвати залізничний міст через річку Буг і машинобудівний завод ім. 25-річчя жовтня в Первомайську. Насправді ж усі засуджені входили до складу католицької громади міста Первомайська, яка діяла з дозволу місцевих властей і була належним чином зареєстрована [25. арк. 46, 60 – 61].

Петра Антоновича Іздебського розстріляно 4 січня 1938 року за те, що 1928 року приймав активну участь у забастовці на заводі № 198 міста Миколаєва, де працював карбувальником, проводив контрреволюційну агітацію, зводив наклеп на радянську владу.

Дійсно, 1928 року після перегляду норм виробітку й зниження розцінок на карбувальні роботи всі карбувальники заводу зажадали збільшення розцінок. У відповідь на цю вимогу робітників начальник цеху запропонував усім, хто був не задоволений новими розцінками, звільниться із заводу. Близько 40 робочих отримали розрахунок. Наступного дня після втручання в цей конфлікт працівників профспілки за розпорядженням дирекції заводу всі без винятку робітники відновлені на колишній роботі й до відповідальності ніхто з них не притягувався, а начальника цеху за цим фактом було знято з роботи [26, арк. 35, 37].

У справах щодо польської лінії проходили не лише поляки, а й громадяни інших національностей – українці, німці, литовці та інші. Протягом 1937 – 1938 рр.

в Україні стосовно польської лінії заарештовано 56516 осіб, з них 4467 – поляків [27, с. 329].

Отже, підбиваючи підсумки, треба відзначити, що радянська держава, заснована на ідеології класової боротьби й насильства, із самого початку будувала свою політику на створенні “образу ворога”, на його пошук і знищення. Ідея терору була закладена й широко здійснювалася на практиці. Терор був спрямований абсолютно проти всіх соціальних груп, у яких режим бачив прямих ідеологічних супротивників. Чекісти не шкодували сил, одна польська справа виникала за іншою, багато хто зізнавався, отримував свої “терміни” (на початку десятиліття) або кулю (у його кінці). Органи не гребували ніким: польськими шпигунами й терористами ставали й малограмотні колгоспники, і вчителі, і священики, і студенти, і викладачі вишів, і робітники заводів. Головним мотивом звинувачення, як правило, була участь у підпільних націоналістичних антирадянських організаціях (ст. 54 – 10 і 54 – 11 КК УРСР). Але суха назва статті не передає цинізму й безглуздості звинувачень, залишаються осторонь характери й долі постраждалих.

Наведені вище факти й прізвища людей, яких засудили до найвищої міри покарання – розстрілу, то лише мізерна частина постраждалих, яких радянська влада пропустила через свої жорна, будуючи соціалістичне суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті рр. ХХ ст. – К: ТЕТРА, 2000. – 532 с.
2. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні в 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 116 – 156.; Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 74 – 88.; Стронський Г. Репресії проти польського населення України в 30-ті роки // Проблеми слов’язнознавства. – 1994. – 1994. – Вип. 46. – С. 49 – 60.; Шитюк М. М. Названа праця.
3. Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української “Полонії”, 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 13: У 2 ч. Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів про Павла Михайловича Калениченка (1923 – 1983) / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2003. – Ч. 1. – 498 с.
4. Калакура О. Я., Белашова К. О. Пішаки у політичній грі. До питання національно-територіального районування України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Відродження. – 1994. – № 7. – С. 72 – 74.
5. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП (б) в Україні (1932 – 1938) // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 37 – 47.
6. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 74 с.
7. Рубльов О., Репринцев В. Названа праця.
8. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.Р – 4033. – Оп. 4. – Спр. 133. – 202 Арк.
9. ДАХО. – Ф.Р – 4033. – Оп. 3. – Спр. 166. – 497 Арк.
10. Там же. – Оп. 4. – Спр. 50. – 214 Арк.
11. Там же. – Оп. 3. – Спр. 147. – 110 Арк.
12. Там же. – Оп. 4. – Спр. 158. – 80 Арк.
13. Там же. – Оп. 3. – Спр. 160. – 28 Арк.
14. Там же. – Спр. 712. – 68 Арк.
15. Там же. – Оп. 4. – Спр. 748. – 31 Арк., Спр. 749. – 84 Арк.

16. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 5892. – 375 Арк.
17. ДАМО. – Ф. Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 2103. – 82 Арк.
18. Там же. – Спр. 2296. – 35 Арк.
19. Там же. – Спр. 5958. – 269 Арк.
20. Там же. – Спр. 5932. – 454 Арк.
21. Там же. – Спр. 1777. – 49 Арк.
22. Там же. – Спр. 6169. – 77 арк.
23. Там же. – Спр. 6171. – 77 арк.
24. Там же. – Спр. 1067. – 31 арк.
25. Там же. – Спр. 1937. – 89 арк.
26. Там же. – Спр. 2157. – 42 арк.
27. Шитюк М. М. Названа праця.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Мягка Ольга Анатоліївна – аспірантка Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: Польська національна меншина на Півдні України в 20 – 30-х рр. XX ст.

УДК94(477.65) "1918"

КАНІЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 р. (СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЇ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ)

Юрій МИТРОФАНЕНКО (Кіровоград)

Проаналізовано причини, етапи та результати наймасштабнішого селянського повстання на теренах Кіровоградщини в добу Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: повстанство, селянські республіки, множинна суверенність, окупаційний режим, Гетьманат.

Проанализированы причины, этапы и результаты самого крупного крестьянского восстания на территории Кировоградщины в период Гетьманата.

Ключевые слова: повстанчество, крестьянские республики, множественная суверенность, оккупационный режим, Гетьманат.

The causes, stages and the results of the biggest peasant uprising in Kirovohrad region in the period of Het'manat of Skoropadsky was analysed.

Keywords: povstanstvo, peasant Republic, multiple sovereignty, the occupational regime, Het'manat.

Повстання в селі Каніж 1918 р. (нині Новомиргородський район Кіровоградської області) було одним з найбільших у добу Гетьманщини на теренах краю. Австро-німецькі війська, які із союзників перетворилися на окупантів, брутально привласнювали собі результати селянської праці, посилаючись на умови

Берестейської угоди з Україною. Жорстоку політику окупанти виправдовували необхідністю забезпечення порядку в Українській державі.

Гетьманатом також було скасовано земельні реформи Центральної ради, відновлено поміщицьке землеволодіння. Користуючись з моменту, великі землевласники змушували селянство компенсувати завдані їм збитки в процесі соціалістичних аграрних перетворень. Українське селянство чинило опір представникам Гетьманщини та їх союзникам. Визнаючи масштабність тих процесів, деякі дослідники називають їх Селянською війною [5; 7].

Канізьке повстання відбулося наприкінці травня – початку червня 1918 р. в період загострення конфлікту між антагоністичними силами. Спробуємо реконструювати події повстання, проаналізувати його причини та етапи, визначити своєрідні риси. У зв'язку із відсутністю актових джерел джерельною базою слугуватимуть спогади двох його керівників: Паровіна Афанасія Павловича, колишнього голови Канізького Воєнревкому, та Сандула Сергія Андрійовича, члена місцевого повстанкому. Свідчення лідерів повстання вперше вводяться до наукового обігу [2; 8]. Події Канізького повстання розглядаються в збірці спогадів більшовиків, присвячених встановленню радянської влади на Єлисаветградщині [3].

Після Жовтневого перевороту до Канежа та навколишніх сіл поверталися солдати, які вели активну більшовицьку агітацію. Вони почали керувати суспільними процесами на селі, утілюючи в життя пункти аграрної політики Раднаркому. Подібних активістів в Канежі нараховувалося до двох десятків.

На думку С. Сандула, надважливу роль у встановленні в Канежі більшовицьких порядків відіграв А. Паровін. Він мав значний досвід революційної роботи: був членом полкового комітету одного з петроградських гвардійських полків, брав участь у подіях Жовтневого перевороту. А. Паровін поширював серед каніжан більшовицьку агітаційну літературу, яка мала серед селян [2, арк.2].

До лютого 1918 р. в Канежі продовжували виконувати свої обов'язки староста та сільський схід. Але коли староста спробував заборонити більшовицькі зібрання та агітацію, то був переобраний на сільському сході прихильниками більшовизму. Головним органом влади в Канежі став більшовицький ревком на чолі з А. Паровіним, хоча сільський схід як традиційна форма влади зберігся.

Ревком мав різноманітні відділи та комісії: військову, освітню, земельну, господарську, зв'язку, політпросвітньої та культурно-масової роботи. При ревкомі створили збройний загін, близько 30 осіб, який складався з каніжан. Поступово він збільшився до 700 осіб за рахунок та мешканців інших сіл [8, арк.3].

Одним з перших рішень ревкому було утворення Канізької волості шляхом приєднання сусідніх сіл Шпакового та Бровкова. А от велике сусіднє село Сентово, яке не підтримувало більшовицьких експериментів каніжан, не вдалося увести до складу новоутвореної волості. Мешканці Канежа погрожували сентовцям, склавши революційну промовку: “Ми вже організувалися, а Сентово спить. Ох, і будем бити!” [1].

Наступним кроком був перерозподіл землі. На користь малоземельних та безземельних селян було конфісковано не лише поміщицькі землі, а й “відруби”, які виникли під час столипінської реформи. Під реквізицію підлягали худоба та реманент колишніх власників. Одними з тих, хто втратив владу над своєю економією, були брати Ельворті які мали в цій місцевості значні ділянки землі.

Зміни охопили торговельну сферу. Всі приватні лавки були об'єднані в єдине споживче товариство.

Відзначимо радикалізм проведених заходів: різниці між поміщиками та селянами, які скористалися столипінською реформою, більшовики не вбачали. Ревком відстоював інтереси виключно малоземельного селянства.

Канізький ревком не визнавав й української влади. На першому ж засіданні було прийнято рішення про непідкорення розпорядженням вищого органу влади УНР про мобілізацію “мешканців Канізької волості” до української армії. Коли з Єлисаветграда прибув представник української влади з вимогою про надання підтримки збройним силам Центральної ради фуражем та продовольством, то отримав рішучу відмову.

Не змінилися ситуація й після встановлення в Єлисаветграді влади представників Гетьманату. Своєрідне утворення “Канізька республіка” було проявом регіонального політичного сепаратизму у формі селянської республіки. Подібні республіки у 1918 – 1919 р. в умовах слабкості центральної влади почали виникати під різними гаслами по всій території України. На ідеологічних засадах анархізму виникла Гуляйпільська Махновія. Гасла УНР стали прапором Холодноярської республіки [4]. На Миколаївщині Висунською республікою керували боротьбисти, а Баштанською – більшовики. Бувало, що подібні селянські республіки утворювалися для грабунку чи парубоцької слави під гаслом: “Кожна волость сама по собі”.

Поруч з “Канізькою волостью” існувала Холодноярська республіка, яка мала національно-патріотичну ідеологію [6]. Крім цього, подібні самоорганізаційні утворення державницького типу національного спрямування існували в селах Глодоси та Злинка.

Незважаючи на яскравий більшовицький характер “Канізької республіки”, представники Української влади не чинили спроб для її ліквідації. Це викликало незадоволення місцевих поміщиків, тому у квітні на заклик одного з канізьких торговців до села прибув австрійський загін для скасування більшовицьких експериментів, але зазнавши поразки, залишив Каніж. Надалі спроб ліквідувати більшовицьку республіку не робилося, а місцевих опонентів добре зорганізований та озброєний ревком легко нейтралізував.

Невідомо як довго проіснувала б “Канізька республіка”, коли б не події у сусідньому селі Павлівка. Поміщик Лупенко із загоном австрійців влаштував розправу над селянами, вимагаючи видачі активістів, які розділили його майно.

Інформація про езекуції над мешканцями Павлівки надійшла до Канежа. На сільському сході було вирішено допомогти павлівцям, а потім розпочати наступ на Єлисаветград. Керівники Канізької волості хотіли організувати велике повстання проти австро-німецьких військ, обрали повстанком, на чолі з А. Паровіним. Цікавим виглядає факт підтримки їх намірів з боку одного із служителів культу. Колишній священик Ф. Крисін, який зрікся сану, з'явився перед повстанцями у рясі і з хрестом та благословив їх на “священну боротьбу проти окупантів” [2, арк.6].

Про рішучість намірів повстанкому свідчило оголошення загальної мобілізації мешканців волості. Кількість повстанців нараховувала до 700 осіб. На базарній площі проводилась військова підготовка. Після поповнення загін перейменували в Повстанський полк. Бійці отримали зброю: гвинтівки, три

кулемети. Частина селян була готова вступити в бій з “холодною зброєю”: вилами, косами, сокирами. Допомогу повстанцям надали елисаветградські робітники, які надіслали 60 гвинтівок, декілька ящиків набоїв та грошову допомогу на утримання загону. За рішенням Канізького ревкому було реквізовано на потреби повстання всі двокінні підводи (близько 200). Учасники збройного повстання були поділені на п’ять рот та декілька взводів, вдалося сформувати невеликий загін кінноти.

Повстання розпочалося 27 травня й тривало до 3 червня 1918 р. Селяни розгромили австрійський загін під сусідньою Веселівкою, заволодівши зброєю. Однак у бою поблизу Арсенівки повстанці зазнали поразки. Придушуючи повстання противник використав артилерію, кулемети і навіть авіацію. А. Паровін згадував: “У Канежі почалася паніка. Населення тікало в степ, забираючи з собою майн ота худобу. Наступного дня, усвідомивши, що повстання набирає затяжного характеру, та пов’язане із значними жертвами, частина селян відмовилися воювати проти окупантів” [8, арк.7].

Тим часом у Канежі було скликано черговий сільський схід, на якому вже панували заможні мешканці села. Вони переконали населення припинити підтримку повстання. Повстанці також зрозуміли, що сил та зброї для боротьби недостатньо. Тим більше, що до Каніжа підійшли потужні загоны австро-німецьких військ. Місцеві поміщики та заможні селяни надавали їм підтримку. В цих умовах повстанком прийняв рішення припинити опір та розходитися невеликими групами.

Австро-німецькі війська оточили Каніж, а 3 червня 1918 р. увійшли до села. Невдовзі над селянами було влаштовано жорстоку розправу. Священик Кошуцький, заляканий австрійськими офіцерами, почав навмання вигукувати прізвища односельців, називаючи їх більшовиками. Люди, які стояли перед ним, охоплені розпачем заперечували: “Батюшка, що ви робите? Адже ми не більшовики!”. Але священик налякано пробубонів: “Нічого відмовлятися. Ви всі більшовики” [8, арк.8].

Того ж дня шістдесят учасників повстання було розстріляно, вісім повісили на крилах вітряка. Серед них був священик Ф. Крисін, який освячував повстанців. Розправившись із селянами, австрійці залишили у Каніжі великий загін. Переслідування повстанців не припинялося, протягом шести місяців було страчено ще 117 осіб. Загалом, більша їх частина, уникла покарання. За спогадами сучасників, деякі повстанці влилися до складу партизанських загонів, які діяли поблизу Єлисаветграда [8, арк.9].

Таким чином, нестача зброї, зависокі амбіції керівників, низька дисципліна та відсутність військового досвіду серед повстанців стали основними причинами його поразки. Керівники повстання явно не розраховували свої сили, що призвело до трагічного фіналу “Канізької волості”.

Припускаємо, що Канізьке повстання прискорило прибуття на територію нашого краю легіону Українських Січових Стрільців на чолі з Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним). Окупаційна влада збиралася використати галичан для допомоги своїм силам у приборканні повстанського руху в Україні, який набував розмаху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авторські польові дослідження Ю. Митрофаненка. Записано від Куниці Марії Борисівни(1920 р.н.).
2. Воспоминания С. А. Сандула (на правах рукопису). – 8 арк.
3. Годы борьбы. – Зиновьевск, 1927. – 196 с.
4. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2006. – 432 с.
5. Захарченко А. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: ЗАТ "Нічлава", 1997. – 188 с.
6. Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення / Ю. Котляр // режим доступу до ст.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2007_56/56-4.pdf
7. Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917 – 1920 рр. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 568 с.
8. Спогади А. П. Паровіна (на правах рукопису). – 10 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук. старший вчитель Первозванівської ЗШ I – III ст.

Наукові інтереси: суспільні рухи революційної доби в Україні 1917 – 1920 рр.

УДК 94(447)

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1907 – 1917 роки)

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

У статті розглядається діяльність опозиційно налаштованих учителів України в боротьбі за національні права українського народу, яка знайшла розкриття на сторінках тогочасних газет і журналів.

Ключові слова: вчителі, опозиційна діяльність, національний рух, періодична преса, освіта.

В статье рассматривается оппозиционная деятельность учителей Украины в борьбе за национальные права украинского народа, широко представленная на страницах периодической прессы.

Ключевые слова: учителя, оппозиционная деятельность, национальное движение, периодическая печать, образование.

The article considers the oppositional activity of Ukrainian teachers in the fight for the national rights of the Ukrainians, which was reflected in the newspapers and magazines of that time.

Keywords: teachers, oppositional activity, national movement, periodical publications, education.

Революція 1905 – 1907 рр. внесла суттєві зміни в становище народної освіти, що призвело до поживлення суспільно-політичного та культурного життя

Наддніпрянської України. Активну роль у боротьбі прогресивних сил проти державної системи Російської імперії, за національні права українського народу брали опозиційно налаштовані вчителі. Без з'ясування ставлення учителів до тогочасних проблем України неможливо комплексно відтворити розстановку основних рушійних сил суспільно-політичного руху, визначити їхню роль у боротьбі з царизмом.

Характерною рисою історичних досліджень 90-х рр. ХХ століття стало те, що окремі аспекти суспільно-політичного руху вчителів, роботи педагогічних товариств та узагальнення їхньої діяльності почали проводитися на нових методологічних засадах із використанням широкої джерельної бази. Це дозволило дати об'єктивну оцінку діяльності українських професійних об'єднань вчителів, простежити основні віхи їх зародження та становлення, роль у суспільно-політичному та культурному житті Наддніпрянської України початку ХХ століття, отримати правдиву інформацію про діяльність провідних діячів вчительського руху.

Значною мірою джерельний характер мають публікації в тогочасних журналах, оскільки вони виходили з-під пера безпосередніх учасників й очевидців подій і розкривали їх погляди на особливості суспільно-політичного життя держави. За своєю тематикою найближчим до теми дослідження є педагогічний журнал "Світло", що видавався з вересня 1910 року до початку Першої світової війни. Створений полтавським учителем Г. Шерстюком, він протягом усього свого існування був друкованим рупором прогресивної педагогічної громадськості України, діяльність якої екстраполювалася не тільки на шкільні, але й суспільно-політичні підвалини Російської імперії.

Зазначаючи постійних утисків і переслідувань, журнал "Світло" на своїх сторінках уміщував статті з критикою політики Міністерства народної освіти й діяльності адміністрації навчальних округів. Подібні статті надсилали журналу як народні вчителі, так і педагоги, що займалися розробкою педагогічних проблем навчання учнів. Журнал постійно виступав на захист тих учителів, які за свою опозиційну до уряду діяльність переслідувались адміністративними органами. Журнал публікував багато різноманітних матеріалів про освітні проблеми українського народу, які свідчать про боротьбу вчительства України за національну школу [29, 44, 47, 48, 52, 53].

Багато фактичного матеріалу про суспільно-політичний рух міститься в щомісячному журналі Товариства українських поступовців "Украинская жизнь", що видавався російською мовою в Москві з січня 1912 року. Дотримуючись поміркованих позицій, журнал, однак, розкривав пригнічений стан української культури, виступав за надання Україні автономних прав. У ньому, зокрема, постійно друкувались огляди стану української культури, ставлення до неї української та російської інтелігенції, проходження "українського питання" в Державній думі. Хоча прямих даних про опозиційний рух учителів й учнівської молоді України в журналі обмаль, але наведені в ньому матеріали дають змогу зробити висновок про те, що вони значною мірою впливали на підвищення суспільної свідомості народу [26, 27, 30, 32, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43].

Безпосередній стосунок до цієї теми мають окремі публікації і в журналі "Літературно-науковий вісник". У ньому друкувались оглядові матеріали про

становище України в окремі роки. На особливу увагу заслуговують насамперед оглядові статті активного учасника суспільно-політичного руху, педагога С. Черкасенка в 1912 – 1913 роках. У них автор, зокрема, констатував наступ царизму на український рух, наводив конкретні приклади антиукраїнських виступів у Державній думі й при цьому доводив, що частина вчительства й надалі виступала за українізацію освіти. Крім того, С. Черкасенко писав про патріотичні настрої опозиційної учнівської молоді, свідком яких він був, переслідування її силовими структурами країни. Одночасно автор розкривав боротьбу депутатів Думи навколо українського питання, зміст виступів українських учителів на педагогічних курсах 1912 – 1913 рр. за національні права України [36, 45, 49, 50].

Оригінальним джерелом з даної проблематики є газетна преса України початку ХХ ст. Окремі матеріали про опозиційний рух учителів України друкувала тижнева газета УСДРП "Слово", що видавалась у 1907 – 1909 рр. Серед них були повідомлення про створення на Полтавщині Спілки українських учителів для того, щоб домогтися від уряду націоналізації школи, виступи їх на вчительських літніх курсах проти антиукраїнської політики уряду, їхнє тяжке матеріальне становище. Газета наводила також випадки розповсюдження в гімназіях відозв, прокламацій, спрямованих проти урядової політики із закликами до боротьби проти "шкільного режиму", за введення в школи української мови [1, 2, 3, 4, 5].

Значну увагу проблемам освіти, позиції вчителів та учнівської молоді в суспільно-політичному житті України приділяла газета "Засів", створена 1911 року на базі закритої газети "Село". Зокрема, у ній наведені факти надання матеріальної допомоги учнями середніх навчальних закладів місцевим "Просвітам", роботи численних вчительських курсів і виступів на них освітян за передові методи навчання та проти антиукраїнської політики царського уряду, підтримки ними Всеросійського вчительського союзу, проти переслідування адміністрацією тих народних педагогів, що намагалися всупереч офіційним настановам вести навчання українською мовою [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17].

Значний вплив на маси мала правонаступниця "Громадської думки" газета "Рада" – друкований орган УДРП. Вона виходила упродовж 1906 – 1913 років за активною участю Б. Грінченка, Є. Чикаленка, М. Павловського. Зазнаючи постійних переслідувань від влади, газета друкувала матеріали про животрепетні проблеми тогочасності, у тому числі про виступи громадськості на захист рідної мови й національної школи, національно-духовне гноблення українського народу, тяжке становище вчителів [18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25].

Адміністративні органи влади будь-що намагались ізолювати вчителів від опозиційного суспільно-політичного життя і передусім друкованих органів політичних партій. За переховування видань нелегальних політичних партій учителям загрожувало притягнення до судової відповідальності. Навіть дозволені цензурою легальні видання демократичного чи національного спрямування викликали в шкільного начальства підозру й не допускалися до школи, а то й прямо заборонялися. Серед таких видань називалися "Хлібороб", "Слово", "Рада" та ряд інших.

У другій половині 1907 року рупором національних сил у боротьбі за народну школу й освіту виступає українська преса. Найпомітніше місце посідали газети УСДРП та УДРП "Слово" і "Рада", які друкували на своїх шпальтах статті з

засудженням русифікаторської політики царизму через школу і з вимогами її українізації. Так, у листопаді 1907 року газета "Рада" помістила статтю вчителя В. Кушнеренка, у якій, зокрема, писалось, що "сучасна російська школа не дає нічого того українській молоді, що їй так потрібно для того, щоб бути корисним членом нації, щоб бути досвідченими діячами на народному полі. Усяка діяльність, що ведеться під прапором "загального добра", повинна спиратись на знання минувшини, сучасності і духовного скарбу того народу, для добра якого вона ведеться. Ні одної з цих вимог не може задовольнити сучасна школа" [22].

Газета виступила проти наступу реакції на українство, переслідувань учителів народних шкіл за їхні патріотичні позиції. У жовтневому номері 1907 року вона на своїх шпальтах помістила розповідь очевидця про один з таких випадків, що, напевне, було типовим для всієї України: "Один з тутешніх учителів, – свідчив очевидець, – схожий на вкраїнця. Як стали йому дорікати, що він вкраїнець, а не випишує "Ради", то, як би ви думаєте він одвітив? Нате вам, каже, гроші на випишу, та тільки Бога ради, щоб вона до мене не приходила, бо тоді вже мені не вчителювати" [21].

Однак, і в таких умовах, переконувала газета своїх читачів, патріотичні сили України не припинили боротьби за національну школу. При цьому вона наводила приклад слухачів вечірніх курсів у Пушкінській школі м. Харкова, які під впливом своїх учителів подали училищному начальству вимогу читати їм курси з української історії та мови. Вимогу підписало 90 слухачів [25].

Аналогічного змісту матеріали з'являлись і на сторінках газети "Слово". Зокрема, вона показала реакцію національно свідомих учителів Правобережної України на вимушену згоду Синоду дозволити використовувати українську мову в початкових школах тільки на початку навчання учнів. Відзначаючи обмеженість цього дозволу, один з дописувачів газети писав, що "указ цей може бути "корисним", та не для українського народу, а для тих..., які мають великий вплив на діяльність шкільних рад, де є немало свідомих ворогів українства. Коли й може бути корисною для українського народу школа з рідною мовою, то тільки тоді, як раз і назавжди з неї злетить дух клерикалізму" [4]. Незважаючи на наступ реакції, царському уряду не вдалось у другій половині 1907 року зупинити наростання визвольного руху вчительства України. Одним з його напрямків стала боротьба легальними методами за українізацію школи, а відповідно й за національний характер виховання учнів.

1910 року активізувалася діяльність видавництва "Український вчитель". Воно виступало своєрідним рупором українських патріотичних сил і насамперед вчительства. Для повнішого вираження поглядів учителів видавництво почало у вересні 1910 року друкувати педагогічний журнал "Світло". Один із засновників видавництва й журналу Г. Шерстюк залучив до їхньої роботи цілу плеяду видатних педагогів й письменників, які зробили надзвичайно багато для розвитку національної шкільної справи в Україні. Серед них були С. Русова, Я. Чепіга, С. Єфремов, С. Черкасенко, П. Капельгородський, С. Сірополко та інші. Одним з головних завдань журнал ставив обслуговування "потреб українського вчительства". Часопис діяв до початку Першої світової війни, коли і був закритий властями [28, с. 46]. У ньому часто друкували свої статті засновники журналу, а також учителі з різних місць України. Великого значення надавав журнал

відстоюванню права українського народу на навчання дітей рідною мовою, за що члени редколегії зазнавали різних переслідувань [39, с. 127 – 128].

Виступи національної інтелігенції України, передовсім учителів, за націоналізацію школи набувають усе більшої гостроти й стають предметом обговорення на різних зібраннях і в Державній думі. Зокрема, на одному з чергових засідань 1910 року голова Третьої Державної думи октябрист М. Родзянко відмовився поставити на розгляд питання про українську мову для шкіл України на тій підставі, що нібито такої мови не існує, а тому немає й потреби користуватися нею в школах [40, с. 18 – 27]. У жовтні 1910 року на захист української мови виступили ряд депутатів від різних політичних сил. Зокрема, проект закону професора І. Лучицького передбачав вивчення української мови в початкових школах лише протягом двох років. Його підтримав і лідер кадетів П. Мілюков [35, с. 90].

На цьому ж засіданні частина депутатів рішуче відкинула пропозиції кількох ораторів про необхідність уведення української мови в судову практику [51, с. 105]. Усі спроби національних сил України, авангард яких становили народні вчителі, перевести школу на українську мову наштовхнулися на непереборний опір владних структур царської Росії.

Новий 1911 рік супроводжувався активізацією протистояння патріотичних сил України й правлячих кіл Російської імперії, однією з головних причин якого став 50-річний ювілей смерті Т. Шевченка. Послідовно переслідуючи культуру й духовність українського народу, російський уряд заборонив проведення будь-яких патріотичних акцій, пов'язаних з цією подією. Його підтримав і Синод, що видав розпорядження про заборону вшанування пам'яті поета в усіх підвідомчих йому навчальних закладах [37, с. 87]. Антиукраїнські дії царського уряду викликали хвилю обурення національно свідомої інтелігенції, у тому числі й учителів України. Незважаючи на заборону, інтелігенція протягом січня – квітня 1911 р. провела цілий ряд вечорів, зустрічей, концертів з нагоди шевченківського ювілею, на яких пропагувала поетичну творчість видатного Кобзаря й насамперед його українськість. Під впливом шевченківського ювілею Україною прокотилася хвиля національних виступів представників різних кіл населення.

Наростала хвиля руху за українізацію школи в Україні. Ідея боротьби за українську школу знаходила значну підтримку учителів Харківської губернії. Зокрема, на земських учительських курсах 1911 року деякі з них у своїх виступах доводили, що українському народові потрібна школа з рідною українською, а не російською мовою навчання. "Чужа, ненародна мова, – наголошували промовці, – не може навчати дітей, вона тільки калічить дитячу душу й веде народ до більшого затемнення" [10]. Такі висловлювання з розумінням і схвальністю були зустрінуті абсолютною більшістю слухачів курсів, які на досвіді своєї практичної роботи переконались у правдивості подібних підходів до організації навчання дітей. Такі положення відстоювали й прогресивні педагоги, зокрема, К. Ушинський та інші. На захист української мови, за право використовувати її в різних сферах суспільного співжиття виступив публіцист, літератор С. Шелухін. У спеціальній статті в журналі "Світло" він наголошував на шкідливості заміни рідної мови на іншу [52, с. 46].

Непоодинокими були випадки протистоянь учнів і вчителів на національно-культурницькому ґрунті. Так, в Ольгопільській школі на Поділлі старший учитель 1911 року заборонив учням говорити між собою по-українськи. Учні старшого класу глузували з учнів молодших класів, говорячи, що ті "цвенькають по-кацапськи". Коли ж ображені доповіли про це вчителю, то той, побачивши, що один з учнів читає "Кобзаря", демонстративно забрав у нього книжку [11]. При цьому в черговий раз наголосив на тому, що читати подібні книжки й говорити по-українськи він забороняє.

Таких учителів в Ольгопільському повіті було не так уже й мало, що з боєм відзначали їхні колеги з протилежного політичного табору. Після проведення літніх учительських курсів в Ольгополі 1911 року один з них писав у газеті "Засів", що "з сотні з лишком душ учителів знайшлося українців душ шість і ті дуже мало свідомі. Всі ж останні вчителі – це якась нерухома сонна маса людей, котра ще знаходиться під впливом школи або під впливом своїх отців-завідувачів" [13]. Таку суспільно-політичну позицію займало багато вчителів не тільки в Ольгопільському повіті, але вони відчували на собі все сильніший тиск національно свідомого вчительства, що не могло не позначитися позитивно на еволюції їхніх поглядів в прогресивному плані.

В окремих випадках шкільні й земські чиновники на власний страх і ризик намагалися знайомити вчителів з українською культурою, мовою, літературою. Зокрема, організатори вчительських курсів у Харкові влітку 1911 року влаштували їх слухачам лекції з українського письменства та історії України. По закінченню курсів слухачі висловили велике задоволення від прослуханих лекцій і просили, щоб їх читали і наступного року [15].

До читання вчителям лекцій на українську тематику долучилися відомі вчені, що сприяло пробудженню зацікавленості слухачів, їхніх близьких і знайомих історією, культурою та мовою України. Зокрема, учительські курси в Катеринославі 1911 року вів відомий історик Дмитро Яворницький. З особливим інтересом учителі сприйняли лекції вченого про українське козацтво з демонстрацією його зброї, одягу та інших побутових речей. Педагоги щиро дякували професору й вручили йому вітальний адрес українською мовою [14].

І це при тому, що національно свідомих учителів у Катеринославській губернії було не так уже й багато. На згаданих вище курсах з 164 учителів тільки 120 були українцями, але, як писав, один з їхніх слухачів, "та й ті тримались на курсах якось несміливо, боячись показати себе українцями, напевне через страх перед своїм начальством" [15]. Але важливо, що всі учасники педагогічних курсів зацікавлено сприйняли лекції професора Яворницького з української історії, у чому можна вбачати їхній позитивний вплив і на інертних учителів.

Виступи освітян за національну українську школу мали значний резонанс у суспільстві. Вони пробуджували національну свідомість робітників і селян, залучивши до орбіти національного руху інтелігенцію й буржуазію, робили тиск на державні органи влади й самоврядні установи. Загальноземський з'їзд у справах народної освіти, що проходив влітку 1911 року в Москві, з інтересом сприйняв статтю редколегії журналу "Світло", зачитану С.Русовою, у якій наголошувалося на тому, що навчання українських дітей на незрозумілій їм мові не відповідає принципам педагогіки [44, с. 56-58]. Подібні думки висловлювали й інші

доповідачі. Під їхнім впливом з'їзд прийняв постанову про те, що навчання в народних школах має відбуватися народною мовою. Цим самим було легалізовано, як писала С. Русова, українську мову [28, с. 61].

1912 року легальний рух учителів за українізацію школи загострився. Під його впливом з'їзд членів товариства українських поступовців напередодні виборів до думи 1912 року затвердив "Платформу українських поступовців до передвиборчої програми". Її основні положення зводилися до боротьби за визнання національно-територіальної автономії України й перехід до федеративного устрою Російської імперії. Крім того, поступовці ставили вимоги, щоб у місцевостях з українським населенням вивчення української мови, літератури, історії, українознавства було обов'язковим, такими ж мали бути викладання усіх предметів у народних школах національною мовою, вільне користування нею в церкві, суді та всіх громадських закладах України тощо. Право українського народу на національну школу стало 1912 року предметом широкої дискусії на сторінках тодішньої преси. У ній активну участь узяв журнал "Украинская жизнь", який надрукував цикл статей на захист української мови в різних сферах суспільного життя. Серед їхніх авторів були вчителі, відомий педагог Ф. Корш, М. Горький, А. Луначарський та інші [33, с. 39 – 43; 30, с. 7 – 15; 34, с. 9 – 12]. Українське питання не тільки вийшло на загальноімперську арену, але й викликало поляризацію суспільства при ставленні до національних прав народів царської Росії.

Багатолітня боротьба прогресивних сил за національні права народів дала 1912 року практичні результати. Під їхнім тиском Четверта дума прийняла закон, за яким засновникам приватних навчальних закладів дозволялося самим обирати мову навчання [42, с. 96]. Ця поступка царського уряду відкривала перспективу подібних поступок і в початковій школі.

Значний резонанс у суспільстві мав складений 1913 року педагогом Я. Чепігою (справжнє прізвище Я. Зеленкевич) "Проект української школи", надрукований у кількох номерах педагогічного журналу "Світло". У передмові до проекту Я. Чепіга, висловлюючи думки прогресивних педагогів і вчителів, наголошував на тому, що відродження українського народу в межах Росії вимагало "дійсної природної школи, в котрій навчання проходило би на рідній для дитини мові, де б вона одержувала справжню освіту, а не сурогат, шкідливий її духовному зросту і народній культурі" [28, с. 53; 47, с. 13-30]. Разом з тим автор проекту висував ідею надання російській мові в школі другорядної ролі, вивчення її тільки на п'ятому – шостому роках навчання дітей.

Подібні патріотичні настрої панували й серед учнівської молоді України. Так, 1911 року 180 учнів старших класів Подільської духовної семінарії надіслали листа депутату III Державної думи О. Сендерку з наказом відстоювати право учнів використовувати українську мову в навчальних закладах [46, с. 169]. Крім того, вони надрукували в газеті "Рада" листа за 513 підписами з вимогою до Синоду про введення в навчальних закладах українознавчих дисциплін [46, с. 219].

Напередодні Всеросійський учительський з'їзд, що мав відбутись у Петербурзі під час зимових канікул 1913/14 навчального року, член редакції журналу "Світло" С. Черкасенко опублікував у ньому звернення до українських учителів, в якому закликав тих захищати право українського народу на національну школу й домагатися, щоб з'їзд чітко висловився в цьому питанні [48, с. 3-5].

1909 – 1912 роки характеризувалися в опозиційному русі вчителів активізацією їхньої політичної та національно-патріотичної діяльності. Усе більша кількість учителів переходила на платформу есерівської партії. Одночасно активізуються національні вимоги вчителів, на характер яких значний вплив мали створений 1910 року журнал "Світло", видавництво "Український вчитель" та "Український клуб". Виступи національної інтелігенції, у тому числі й учителів, за націоналізацію школи стають предметом обговорення в Державній думі. У багатьох місцях учителі добилися того, щоб літні вчительські курси велися українською мовою, нею ж окремі з них і самі вели заняття з учнями.

1912 – 1913 року вчителі продовжували критикувати дії уряду в галузі економіки, політики, освіти, у національному питанні, виступали проти посилення бюрократичного режиму в школах і переслідувань опозиційної учительської молоді. 1912 року українське питання широко дискутувалося на сторінках преси, що мало значний резонанс у суспільстві. Великим успіхом опозиційних учителів 1912 року став прийнятий під їхнім тиском закон Державної думи про право засновників навчальних закладів самим визначати мову в них. При цьому уряд відмінив свій дозвіл від 1907 р. на вивчення українознавчих дисциплін у Подільській духовній семінарії.

1913 року активізувався опозиційний рух учителів у Київській, Подільській та в ряді інших губерній. Значний стимулювальний вплив на нього справила підготовка вчителів України до проведення Всеросійського учительського з'їзду під час зимових канікул 1913/14 навчального року. Вчителі активно використали цей час для висунення національних вимог до уряду в галузі докорінного реформування навчального процесу в школі. Загальноукраїнський характер у піднесенні визвольного руху мав складений педагогом Я. Чепігою "Проект української школи", надрукований у журналі "Світло".

Отже, учителі відіграли важливу роль у тому, що національне питання України стало набутком широкої громадськості й предметом обговорення в державних думках. Винесення українського питання на всеросійську арену знайшло широку підтримку прогресивної громадськості не тільки України, але й Росії та представників багатьох поневолених нею народів. Така підтримка позитивно впливала на підвищення національної свідомості українського народу, його прагнення до державного самовизначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слово. – Щотижнева газета. – 1907. – 15 вересня.
2. Слово. – 1907. – 20 жовтня.
3. Слово. – 1907. – 17 листопада.
4. Слово. – 1907. – 2 грудня.
5. Слово. – 1909. – 15 жовтня.
6. Засів. – Українська тижнева народна ілюстрована газета – 1911. – 11 березня.
7. Засів. – 1911. – 1 квітня.
8. Засів. – 1911. – 27 травня.
9. Засів. – 1911. – 10 червня.
10. Засів. – 1911. – 17 червня.
11. Засів. – 1911. – 1 липня.
12. Засів. – 1911. – 8 липня.

13. Засів. – 1911. – 22 липня.
14. Засів. – 1911. – 5 серпня.
15. Засів. – 1911. – 12 серпня.
16. Засів. – 1911. – 18 листопада.
17. Засів. – 1912. – 20 квітня.
18. Рада. – Газета політична, економічна і літературна. – 1907. – 3 серпня.
19. Рада. – 1907. – 12 вересня.
20. Рада. – 1907. – 23 вересня.
21. Рада. – 1907. – 11 жовтня.
22. Рада. – 1907. – 28 листопада.
23. Рада. – 1907. – 8 грудня.
24. Рада. – 1907. – 15 грудня.
25. Рада. – 1907. – 20 грудня.
26. Бурчак Л. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1915. – № 8 – 9. – С. 126 – 153.
27. Бурчак Л. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1915. – № 11 – 12. – С. 123 – 130.
28. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). – К.: Вид-во "Мандрівець", 1996. – 358 с.
29. В інородчеській комісії І загальноросійського учительського з'їзду // Світло. – 1914. – Ч. 6. – С. 59 – 62.
30. Горький М. О русской интеллигенции и национальных вопросах // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 7 – 15.
31. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М.: Изд-во "Наука", 1968. – 182 с.
32. Добрецкий В. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 91 – 92.
33. Корш Ф. К спору об украинской культуре // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 39 – 43.
34. Луначарский А.В. О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 9-12.
35. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава: Праці українського наукового інституту, 1934. – 287 с.
36. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 42. – С. 179 – 187.
37. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К.: РМК "Прайм", 1996. – 110 с.
38. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 101 – 103.
39. Русова С. Мої спомини. – Л., 1937; К.: "Україна – Віта", 1926. – 208 с.
40. Садовский В. Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 18 – 27.
41. Садовский В. Русское учительство и украинская школа // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 12 – 14.
42. С.Б. Обзор Украинской жизни // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 90 – 97.
43. С.Б. Обзор Украинской жизни // Украинская жизнь. – 1914. – № 6. – С. 94 – 96.
44. Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – № 8. – С. 56 – 58.
45. Українське життя в 1912 р. // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 61. – Кн. 1. – С. 183 – 194.

46. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч.2. – К., 1999. – 487 с.
47. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – № 4. – С. 13 – 30.
48. Черкасенко С. Те, без чого не обійдеся // Світло. – 1913. – № 2. – С. 3 – 5.
49. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 374 – 383.
50. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 7 – 8. – С. 234 – 249.
51. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
52. Шелухін С. Значення рідної мови для народності й творчості // Світло. – 1911. – № 9. – С. 46.
53. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – № 5. – С. 6 – 19.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філорегова Лариса Маргіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: суспільно-політичні рухи на українських землях кінця XIX – початку XX ст.

УДК: 94 (477.7)

ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ

Олександр ЧЕРЕМІСІН (Херсон)

У цій статті розглядаються особливості адміністративного устрою та органів міського самоврядування Південної України в кінці ХVІІІ – першої половини ХІХ століть. Розглядаються особливості формування та управління південноукраїнським регіоном та муніципальної системи.

Ключові слова: Південна Україна, адміністративний устрій, міське самоврядування.

В данной статье рассматриваются особенности административного устройства и формирования органов городского самоуправления Южной Украины в конце ХVІІІ – первой половины ХІХ столетий. Рассматриваются особенности формирования и управления южно-украинским регионом и муниципальной системы.

Ключевые слова: Южная Украина, административное устройство, местное самоуправление.

In given article features of the administrative device and formation of bodies of city self-management of Southern Ukraine in the end of ХVІІІ – are considered first half ХІХ centuries. Features of formation and management of the South Ukrainian region and municipal system are considered.

Keywords: Southern Ukraine, the administrative device, local government.

Розвинуті органи державного управління є складовою демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке

характеризується органічним поєднанням інтересів людини, суспільства та держави з ефективною системою владних противаг, прозорістю роботи політичних інститутів, розвинутим почуттям відповідальності громадян й управлінців різних ланок за результати своєї діяльності.

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає в перетворенні наявної адміністративної системи в один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так й історичний, що дає змогу вивчати й аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані культура й технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, наявний правовий порядок тощо.

Проведення аналізу діяльності місцевих органів державної влади та управління кінця XVIII – початку XX ст. на прикладі Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній дасть змогу простежити загальний процес формування та розвитку, механізм дії державного апарату Російської держави на регіональному рівні.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна: Ге Г. [1], Горловський Д. [2], Грабовський А. [3] та інші. Незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал правових норм, основних положень “Жалуваної Грамоти” 1785 року та практичної роботи органів самоврядування. У працях зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто на загальноросійському рівні системи міської власності. Проте, незначне висвітлення в цій групі праць знайшли питання соціально-економічного спектру системи міського самоврядування. Деякі з них, наприклад, проблеми становлення й функціонування міської земельної та промислової власності, аналіз їхньої структури й практичної роботи зовсім залишилися поза увагою дослідників. Ця група праць дозволяє зрозуміти засади функціонування міського самоврядування.

У радянській історіографії в окремих, не численних, працях Л. Веліхова [4], А. Чернова [5], А. Дубровніної [6] та інших розглядався механізм виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому й до його господарської діяльності зокрема. Разом із тим ознайомлення з дослідженнями радянської доби дало можливість осягнути джерелознавчі та методологічні аспекти нашого питання, зрозуміти, що комплексне вивчення діяльності органів міського громадського управління Південної України не виділялося в окреме комплексне наукове дослідження.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектра реформ в Україні 1990-х років активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування в працях Л. Цибуленко [9], О. Головка [7], В. Горбачева [8] та інших. У цей час критично переосмислюється одновимірність теоретико-методологічних підходів при вивченні складних процесів історичного минулого. Особливістю досліджень цього періоду є: 1) регіоналізація досліджень; 2) різні аспекти проблеми місцевого самоврядування України дореволюційної доби привертають увагу не тільки істориків, а й правознавців, політологів, економістів. Водночас розходження в їхніх поглядах теоретиків та практиків на цю проблему свідчать про те, що в Україні ще й на сьогодні не сформувалося єдиного розуміння суті й призначення органів міського самоврядування.

У попередніх дослідженнях йшлося про те, що в кінці XVIII століття Російська імперія проводила політику на уніфікацію управління та ліквідацію особливостей кожного регіону.

Це дослідження є спробою визначити особливості управління південноукраїнським регіоном.

Протягом останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. російським урядом активно розвивався курс на вихід до Чорноморського узбережжя, який конкретизувався впровадженням політики уніфікації загальнодержавної системи управління, розгорненням широкомасштабної діяльності з колонізації та освоєння південноукраїнського регіону. Ці процеси характеризувалися суттєвими змінами в соціальному, економічному та політичному розвитку Півдня України. Впродовж зазначеного періоду значно зросла кількість населення південноукраїнського регіону, набув строкатості етнічний склад, російським урядом було уніфіковано соціальний склад регіону, сформовано мережу міст тощо. Амбітні завдання зовнішньої та внутрішньої політики уряду реалізувалися через адміністративне підпорядкування Південної України, яка в багатьох відношеннях особливий регіон. Довгий час край був недостатньо заселеним, ніколи не знав кріпосного права, та й сам хід заселення краю в другій половині XVIII століття зумовив певні особливості національної, соціальної, організаторської, управлінської специфіки життя.

Перший етап адміністративного облаштування Південної України припадає на 30 – 40 роки XVIII століття – 1774 рік, коли російським урядом були створені Нова Сербія та Слов'яносербія. Їхній адміністративний устрій був унікальним з початку створення. Як зазначає О. М. Посулько [10], система управління цими територіями була заплутана й відрізнялася від стандартної на інших територіях Росії, що позначилося й на темпах заселення регіону, і на долі місцевого населення. З огляду на стратегічні інтереси Росії, уряд був зацікавлений в організації чіткого управління Південною Україною. З такою метою ці адміністративні одиниці підпорядковувались установам центральної влади: Нова Сербія – Сенату, Слов'яносербія – Військовій колегії. Однак така система управління виявилася нежиттєздатною, оскільки органи контролю були надто далеко (що позбавляло оперативності прийняття рішень), а функції місцевих керівників нечітко окреслені (що призводило до непорозуміння на місцях).

Таким чином, досвід існування зазначених адміністративних одиниць став складовою частиною організації управління Південною Україною, підготувавши ґрунт для подальшої іноземної колонізації.

Другий період адміністративно-територіального поділу південноукраїнського регіону припадає на 1774 – 1785 роки. У цей період кордони Російської імперії значно розширилися, тому самоврядні адміністративні одиниці стали непотрібними (ліквідація Запорізької Січі 1775 року), а згодом були створені Азовська губернія (указ 14 лютого 1775 року), Новоросійська губернія (указ 8 вересня 1775 року) і Таврійська губернія (указ 2 лютого 1784 року). Створення цих губерній призвело до визначення російським урядом адміністративно-територіальних завдань на Півдні України, які викристалізувалися введенням у дію в регіоні 1775 року “Установлень для управління губерніями” [11]. Цей документ посилив державний контроль у регіоні й дав можливість розробляти й будувати нові адміністративні центри (Херсон, Катеринослав, Севастополь, Сімферополь та інші), які повністю підпадали під контроль урядової адміністрації. Указами 1774 – 1775 років Г. Потьомкін призначався генерал-губернатором Азовської та Новоросійської губерній. Інститут генерал-губернаторства наділявся широкими повноваженнями: він був представником вищих органів влади в губерніях, здійснював контроль за діяльністю місцевих органів управління, був уповноважений, як вища контролююча інстанція. Отже, уряд, проголошуючи принципи децентралізації, здійснював централізаторську політику на Півдні України.

Третій етап, 1785 – 1795 років, коли була введена в дію “Жалувана грамота містам” 1785 року [12], яка вводила в дію у містах органи міського самоврядування. Господарче та фінансове управління в містах передавалося органам самоврядування – Загальній Міській Думі та Шестигласній Думі, Магістратам, Ратушам та місцям, які заміняли муніципалітети (в маленьких містечках). Тривала робота з організації адміністративно-територіального устрою: 1795 року на Півдні України була створена нова губернія – Вознесенська. Ці зміни не були зумовлені ні соціальними, ні економічними потребами, а пояснювалися бажанням П. Зубова створити власну губернію і, таким чином, затьмарити в адміністративній діяльності досягнення попередника (такий напрям адміністративної політики не мав аналогів на інших територіях України). Як відомо, міста Півдня України зобов’язані своїм походженням урядовій творчості й занесені до “штату” більше для симетрії, аніж для зручності міського життя. Катерина II з гордістю вказувала, що нею за, “Установами” 1775 року, створено 216 міст. Але ці результати значно перевищені, оскільки напередодні міської реформи 1870 року не очікувано виявилось, що з цих міст половина були суто аграрними. Сміливе рішення Катерини II зосередилося на залученні дворянства до числа повноправних міських обивателів, і зазнало повне фіаско, оскільки дворянство вважало нижче власної гідності займатися міськими справами на рівні з купецтвом та міщанством. Військове командування на Півдні України вважало, що саме військові будували ці міста, тому з гордістю твердили про, те що всі важелі управління перебували у їхніх руках. І ці особливості постійно давали про себе знати, Південь України було приєднано до російської держави військовим чином, тому саме військові тут хотіли повною мірою управляти й не вважали цю територію чужою, а навпаки, вважали її Російською, навіть точніше – Новоросійською. Прикладом цього може бути конфлікт військового коменданта

Одеси з міським головою, коли останній подавав скаргу в Санкт-Петербург. У ній зазначалось, що саме 1798 р. [17] міський комендант в особистій бесіді з міським головою дуже його принижував і навіть бив головою об стіл, промовляючи, що військові це місто будували й військові тут будуть командувати [18]. Із Сімферополя, Євпаторії, Перекопа перевели повітові казенні палати до Мелітополя не в результаті державної політики, а тому, що татари зробили декілька спроб для пограбування [19].

Четвертий етап охоплює 1796 – 1801 роки, коли з приходом до влади Павла I відбувається низка адміністративно-територіальних змін на Півдні України, скорочуються території губерній та спрощується структура територіального розподілу. Так, 1796 року ліквідована Вознесенська й Таврійська губернії, замість Катеринославського намісництва створюється Новоросійська губернія. Просторість і низька заселеність регіону ускладнювала контроль за діяльністю міських органів управління, тому за указом 1798 року Павло I забажав ліквідувати органи міського управління, і вони майже всюди припинили існування.

Зміст міської реформи Катерини II, а також її реалізацію на Півдні України 1785 – 1796 роках, вивчено й прокоментовано дуже якісно, тоді, як альтернативне бачення міської реформи Павлом I не викликало інтересу в дослідників. 1774 року Павло Петрович багато працював над твором, який прийнято називати “Рассуждения о государстве вообще”, хоча публікатори в журналі “Русская старина” [13] супроводили текст заголовком “Мнение”. Обмірковуючи питання державного управління, спадкоємець радився з князем П.І.Паніним, який його спрямовував у роздумах і направляв. У цьому творі Павло Петрович не розглядав міську реформу (вона стала проводитися пізніше), однак, ставши імператором, істотно поправив перетворення Катерини II. Так, він істотно змінив адміністративно-територіальний устрій, при цьому враховувалися національні особливості. 1796 року Павло скасував усі реформи Катерини щодо самоврядування, гарантувавши відтворення традиційних органів, що помітно відрізнялося від російських зразків. Велику повагу традиційним структурам місцевого самоврядування Павло виявив й у Польщі, припинивши, крім іншого, гоніння на уніатів [14]. Пізніше Павло в містах України скасував Міські думи, а діяльність магістратів і ратуш узгодив за принципом централізації управління (що значно відрізнялося від принципу децентралізації управління за Катерини II). Дійсно, можна визнати, що багатьом починанням Катерини II, пов’язаним з “Міським положенням”, призначене було довге життя, але Павло I спрямував їх за принципом централізації управління.

П’ятий період, 1802 – 1825 років, коли з приходом до влади Олександра I стало можливим проведення адміністративно-територіальних реформ для стабілізації внутрішньополітичного життя. Кордони губерній набувають стабільного характеру. 1802 року були створені міністерства, у 1811 році було видано “Загальне установлення” – положення про діяльність та структуру міністерств, установлювався механізм управління міністерствами місцевих органів управління. У 1802 – 1803 роках створено 3 Південноукраїнські губернії: Катеринославська, Херсонська, Таврійська. У всіх містах поновлюється діяльність “Жалуваної грамоти” 1785 року (хоча і в неповному обсязі). Слід визнати, що міське управління отримало нове спрямування в розвитку, і управлялися міста в

подальшому більше не за катерининським задумом, а по-олександрівськи. Стосовно управління південноукраїнським регіоном, то уряд найбільше цікавився торгівлею та контролем над нею, тому й призначав градоначальників. Військові губернатори повинні були контролювати діяльність градоначальників, хоча їхні обов'язки не були належним чином визначені, тому протягом 1805 – 1821 років посади військового губернатора та градоначальника Одеси було поєднано, а згодом і підпорядковано його владі Таганрог і Феодосію. Відповідно до повноважень губернатора та військового губернатора формувався і склад їхніх канцелярій. Потреба в розширенні сфери контролю південноукраїнського регіону змусила уряд створити Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство [11].

Характерна особливість Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства полягала в тому, що генерал-губернаторів наділяли значною самостійністю в торговельно-господарській діяльності, що давало можливість швидкими темпами освоїти приєднаний край. Географічне розміщення Півдня України призводило до того, що генерал-губернатори більше ніж інші переймалися дипломатичними та протиепідемічними заходами.

Діяльність генерал-губернаторів не мала під собою чіткої законодавчої бази, обсяг їхніх владних повноважень залежав від успіхів на шляху централізації та уніфікації регіону. Важливим аспектом роботи генерал-губернаторів була концентрація політичних, соціально-культурних і економічних заходів, спрямованих на інтеграцію місцевих станів та етнонаціональних прошарків і угруповань, упорядкування та спрощення їхньої соціальної градації й приведення до певної однорідності з російськими соціальними структурами. Поступово завдяки ініціативам генерал-губернаторів місцеве законодавство приводилося у відповідність із загальнодержавним. Погоджені з імператором нормативні пропозиції розглядалися вищими органами влади й набували значення закону, важливого консолідуючого чинника єдиного імперського правового простору.

В. Шандра спробувала скласти ієрархію генерал-губернаторств України за принципом ефективності роботи [15]. На першому місці вона поставила діяльність Малоросійського генерал-губернаторства, на другому – Новоросійське та Бессарабське, на третьому – Київське. Не враховано Миколаївське та Севастопольське військово-губернаторство, яке мало власні особливості управління, дослідженням діяльності якого займалася Л. Левченко [16], з праці якої можна зробити висновок, що в Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві установи місцевого управління діяли як виконавчі органи губернаторської канцелярії.

З одного боку, поєднання в особі генерал-губернатора цивільної та військової влади давало змогу швидко реагувати на соціальні процеси й спрямовувати їх у вигідне для імперії річище. З іншого боку, завдяки бюрократизованості системи управління, перевантаженню законодавства, великим територіальним просторам Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства, наявності Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства, принципам узгодженості діяльності різних відомств (як по вертикалі, так і по горизонталі), коли міський бюджет півроку не могли затвердити до виконання про швидке реагування на соціальні та політичні процеси, не могло бути й мови.

Хоча слід визнати, що генерал-губернатори та губернатори часто пробували зробити свою працю більш оперативною, а для цього, наприклад, повністю підпорядкували собі роботу канцелярій, перетворивши їх від колегіального управлінського органу до слухняного особі генерал-губернатора та губернатора. Вони підкорили власному контролю діяльність градоначальників. Намагалися підкорити своїй волі роботу міського самоврядування.

Загальноприйнятою є думка в історичній науці, що генерал-губернаторська система управління наочно продемонструвала, як здійснювалася інтеграція, нівеляція місцевих інтересів й асиміляція строкатого соціоетнічного конгломерату. Можна з цією думкою погодитися, але не повністю. Ми вважаємо, що нівеляція місцевих інтересів повністю не було. Це документально підтвердили настанови генерал-губернаторам та губернаторам при провадженні політики на Півдні України завжди брати до уваги місцеві інтереси, це підтвердили своєю діяльністю генерал-губернатори та губернатори, коли слали листи в міністерства та Сенат з проханнями дати можливість окремим місцевостям або містам отримати певні права й привілеї (зменшення податків, повинностей, отримати право порто франко) та інше. Розроблена система міського самоврядування була покликана відображати інтереси саме місцевого населення. І це об'єктивний фактор, оскільки повне нівелювання місцевих інтересів та особливостей не дало би змоги побудувати таку систему управління.

Наступною особливістю було те, що в містах сконцентроване компактним проживанням єврейське населення, яке в основному займалося торгівлею та підприємництвом. Південна Україна ніколи не знала кріпосного права, тому поширився дух вільного підприємництва. Зв'язки з міжнародними портами давали можливість приєднатися до загальноєвропейського культурного простору та інші обставини. Тому можна констатувати, що місцеві особливості бралися до уваги й ураховувалися центральним урядом, генерал-губернаторами та губернаторами, міським самоврядуванням. Але більшою мірою можна казати про нівеляцію місцевих інтересів саме з боку місцевого населення, коли козацька старшина та багато представників татарського населення отримали права російського дворянства, коли місцеві інтереси повністю ігнорувалися чиновниками середньої ланки управління.

Слід уточнити тільки межі відображення місцевих інтересів генерал-губернаторами та губернаторами, оскільки ці інтереси мали локальний характер, який залежав від розташування резиденції адміністрації. На Півдні України склалася система, коли генерал-губернатори та губернатори вважали необхідним відображати інтереси тих міст, у яких розташовувалася їхня резиденція. Так, Новоросійські та Бессарабські генерал-губернатори вважали за необхідне більше піклуватися про Одесу; Миколаївські та Севастопольські військові губернатори більше піклувалися про розвиток Миколаєва, що дало змогу Севастополю бути більш незалежним містом від їхньої опіки; Херсонські, Катеринославські, Таврійські губернатори більше турбувалися про Херсон, Катеринослав, Сімферополь, а інші підконтрольні їм міста намагалися віддати в розпорядження місцевому дворянству, яке й не думало (за винятком декількох випадків) займатися міськими справами. Це стало особливістю управління саме Південною Україною, оскільки в інших регіонах такої системи не склалося. На Правобережжі сильні

позиції займала польська шляхта, яка й стала активно займатися управлінням територій, на Лівобережжі в управлінні збереглися родинно-протекційні характеристики управління [23].

Але слід все ж таки визнати, що система генерал-губернаторств та губернаторств хоч і була бюрократично й територіально громіздкою, проте впоралася із завданням уніфікувати й централізувати, певним чином загальнодержавну систему управління.

Особливості міського управління полягали в тому, що міста Південної України були засновані в останній чверті XVIII століття й не знали традицій місцевого самоврядування, на відміну від інших територій України, у яких міське самоврядування працювало з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Класичної форми самоврядування набуло в містах, де воно здійснювалось у вигляді магдебурзького права. На кінець XVIII ст. в старих містах України гостро стояли питання розвитку промислово-торговельного комплексу, в той час як у містах Південної України на першому плані постали адміністративно-територіальні питання організації роботи міського самоврядування та приведення їх до єдиного стандарту управління в державі.

Міста Південної України в основній своїй масі були портовими, у яких найбільш сильними та активними стали купецькі стани, були виділені в окремі градоначальства із встановленням режиму порто-франко. Спецефічним видом діяльності була робота щодо розширення мережі портових споруд та підвищення ефективності їхньої експлуатації. Це пояснювалося прямою залежністю прибутків міста від темпів товарообігу портів. Головні завдання в цьому напрямі полягали в реалізації поглиблювальних робіт, очищенні фарватерів, розбудові митниць, торговельних закладів тощо. Це робило південноукраїнські міста конкурентами прибалтійських міст, тому мала велике значення специфіка податкової політики.

Мали специфіку узгодженості з різними адміністративними установами, оскільки мали ще й військове значення і були військовими, прикордонними містами, тому в їхньому управлінні суттєву роль відігравали військові, поліцейські чиновники, що призводило до постійних конфліктів з громадською владою в регіоні.

Міста Південної України володіли величезними земельними ресурсами, на відміну від міст Лівобережної України, де традиційно процвітали великі земельні латифундії, й містам після введення в дію “Жалуваної грамоти” мало що залишилося; на відміну від Правобережної та Західної України, які були традиційно перенаселеними, і навіть селянам не завжди вистачало землі, не кажучи вже про міські земельні володіння. Міста Херсонської й Таврійської губерній володіли великими земельними ресурсами – від 12 тис. десятин до 40 тис. десятин, що давало змогу поповнювати за рахунок їхньої експлуатації місцеві бюджети в середньому на 43 % (для порівняння: в інших містах України поповнення бюджетів за рахунок земельної власності складало до 28 % [20]). У досліджуваний період серед адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії займали одні з найбільших за площею території з відносно нечисленним населенням. Величезні земельні запаси через обмеженість трудових ресурсів постійно вимагали робочих рук. У зв’язку з цим у пошуку

заробітку до південного регіону України щороку прибували десятки тисяч людей з різних кінців імперії.

Слід відзначити й те, що населення всіх трьох губерній, на відміну від інших, було дуже строкатим за національним складом. Поряд із українцями та росіянами тут після урядової колонізації кінця XVIII ст. проживала велика кількість греків, євреїв, німців, молдован, татар. Кількість останніх тільки в Таврійському краї сягала близько 300 тис. осіб. Кожний із цих народів мав свої культурні традиції, які не можна було ігнорувати, сподіваючись розбудувати краще життя. У цьому випадку заселення південноукраїнського регіону можна порівняти із заселенням Америки, де головними факторами були не соціальні становище та відносини, а професійні вміння та навички, де панувала думка змін на краще. Прикладом цьому може послугувати біографія миколаївського міського голови П. Турчанінова [18]: коли він був таганрозьким купцем, то не міг пробитися в торгівлю з іншими купцями, чії родини займалися торгівлею не одне покоління, і між старими купецькими кланами вже були поділені сфери впливу. Тому він скористався можливістю й оселився в Миколаєві й завдяки своїм професійним навичкам був обраним міським головою і став одним з поважних міських купців, а в м. Таганрозі він мав лише можливість бути простим торговцем середньої руки. Таких прикладів в історії заселення Південної України дуже багато, коли оселялися навіть бідняки й кріпаки, а через деякий час ставали заможними мешканцями краю.

Специфіка Південної України виявилась і в тому, що цей регіон ніколи в історії не знав кріпосного права, тому тут дуже швидко поширився дух вільного підприємництва. А через порти поширювалися не тільки товари, але й ідеї західноєвропейської культури щодо специфіки муніципального та адміністративного управління, що виявилось не тільки в тогочасній міській моді, міській архітектурі, але й у тому, що керівниками міст і губерній були іноземці. Так, наприклад, у містах Київського намісництва поширеним явищем в управлінні були родинно-протекційні зв'язки, і вони пронизували всю систему управління від вищих постів до найдрібніших, коли різні посади займали зяті, свояки, брати, сини, одружені на сестрах та інші. Успішною запорукою цьому стала тісна родинна спорідненість, система кумівства та свояцтва [23]. Тоді, як у містах Південної України, ця система взагалі не простежується. Існувало лише декілька поодиноких випадків, коли в системі міського управління одночасно зустрічалися батько і син, але це були тільки рідкісні випадки.

Таким чином, створення адміністративно-територіальної та міської систем управління на Півдні України зайняло майже півстоліття й не нагадувало чітко заздалегідь запланованого явища. Створення управлінської системи починалося з єдиних правил організації місцевого життя, але фактично повної уніфікації не відбулось, і місцеві особливості зберігались. У власному листі новоросійський генерал-губернатор відмічав, що південні міста *“состоят в пограничности и населены обывателями разных наций и нужно неусыпное со стороны полиции бдение о сохранении во всех частях порядка и требуется строгий надзор за поведением иностранцев”* [19]. Саме це висловлювання характеризує найголовніші особливості в управлінні південноукраїнським регіоном.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити діяльність органів міського самоврядування й адміністративного управління в кінці XVIII – початку XX століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев: Русская тип., 1890. – 122 с.
2. Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон: Тип О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.
3. Градовский А. Д. Начала русского государственного права / Собрание сочинений. – СПб.: Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904. – Т. 9. – Ч. 3. – 628 с.
4. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. – М.: Госиздат., 1928. – 467 с.
5. Государственные учреждения России в XVIII – XIX в.: (Законодательные материалы): Справ, пособие / Подгот. к печ. А. В. Чернов / М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М.: Моск. гос. ист-архивный ин-т, 1960. – 579 с.
6. Дубровніна А. Б. Суспільний лад, механізми управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): Конспект лекцій. – К., Наука, 1966.–112 с.
7. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 рр.: Дис...канд іст.наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 1997. – 189 с
8. Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис.канд. юрид. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 1995. – 160 с
9. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
10. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1998. – 80 с.
11. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя: “Тандем У”. – 1999. – 520 с.
12. Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. -Т. XXII. – С. 350 – 362.
13. Русская старина. – 1882. – № 3. – С. 739 – 749.
14. Капеллер А. Россия – многонациональная империя. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. 3. – С. 326 – 421.
15. Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії // Регіональна історія – Вип. 1. – С. 155 – 166.
16. Левченко Л. Історія Миколаївського губернаторства. – Миколаїв. – 2010. – 297 с.
17. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / Сост. Орлов А. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. – 144 с.
18. Російський державний історичний архів. – Ф. 1263. – Оп. 4. – Спр. 276. – 112 арк.
19. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – 174 арк.

20. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 455. – 2 – 4 арк.
 21. ДАХО. – ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 448. – 2 – 11 арк.
 22. Беккер М., Робаков Ф. Доклад в Херсонскую городскую думу. – Херсон, 1908. – 12 с.
 23. Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва: соціо-професійний портрет: Дис...канд. іст. наук / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ. – 2007. – 254 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Черемісін Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Наукові інтереси: історія міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII ст. – 1917 р.

УДК 94 (477. 65) “1943”

УЧАСТЬ 5-ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ФОРСУВАННІ ДНІПРА В МЕМУАРАХ ТА ОЦІНКАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається спогадів фронтового, армійського, корпусного та дивізійного командування про участь 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О. С. Жадова у форсуванні Дніпра в першій половині жовтня 1943 року північніше Кременчука, подробиці якого є до цих пір маловідомою сторінкою Другої світової війни.

Ключові слова: фронт, армія, форсування, плацдарм, Дніпро.

Исследование посвящено мемуарам фронтового, армейского, корпусного и дивизионного командования об участии 5-й гвардейской армии генерал-лейтенанта А. С. Жадова в форсировании Днепра в первой половине октября 1943 года севернее Кременчука, подробности которого до сих пор остаются малоизвестной страницей Второй Мировой войны.

Ключевые слова: фронт, армия, форсирование, плацдарм, Днепр.

The research is dedicated to the memoirs of the front, army, corps and divisional commanders about the participation of the 5th Guards Army commanded by lieutenant-general A. S. Zhadov in the forced crossing of the Dnieper in the first half of October 1943. This forced crossing of the river took place just north of Kremenchuk. The details of it still remain to be a little known page of the history of the Second World War.

Keywords: front, army, forced crossing, bridgehead, the Dnieper

Далекий 1943 рік для всіх народів СРСР ознаменувався приємними новинами про перемоги Червоної армії під Сталінградом, Курськом та на Дніпрі. Успішне підкорення третьої за величиною ріки Європи радянськими арміями заклало основи для широкомасштабного наступу в Криму, на правобережжі України та в Білорусії.

У битві за Дніпро, яка тривала впродовж другої половини 1943 року, взяли активну участь п'ять радянських фронтів: Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний. Загалом у їхньому складі діяло 30 загальновійськових, 5 повітряних та 4 танкові армії, 1 танковий, 3 механізовані та 1 кавалерійський корпуси. Всього 44 з'єднання, якими в ході форсування ріки наприкінці вересня – на початку жовтня було захоплено 23 плацдарми на Дніпрі та ще 2 на річці Прип'ять його правій притоці. З них до рівня оперативних збільшилися лише три, в тому числі й кременчуцько-криворізький, захоплений і розширюваний військами Степового фронту.

Дослідження з історії радянсько-німецького протистояння на Дніпрі між Черкасами та Домотканню, саме в цій смузі наступали з'єднання Степового фронту, досить обмежені, позбавлені конкретики, а відповідно невідомі широкому загалу та маловідомі серед військових істориків. Це пояснюється тим, що свого часу військове історіописання було більше орієнтоване на вивчення форсування Дніпра військами Воронежського фронту та звільнення столиці УРСР – міста Києва. Така тенденція у вивченні битви за Дніпро зберігається й нині [4; 9; 17]. Тим часом участь у дніпровських подіях 1943 року Степового, Південно-Західного й Південного фронтів залишається вже майже 60 років перспективною для наукового пошуку. Особливо ж актуальними для істориків є участь у боях на дніпровському рубежі окремих армій. Наукове вивчення цієї складової окресленої проблеми дозволить з часом написати об'єктивну історію третьої великої перемоги Червоної армії у 1943 році.

Згідно малочисельних досліджень та офіційно визнаних мемуарів [8; 10; 13; 14], кременчуцько-криворізький плацдарм був захоплений і розширювався частинами 7-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта М. С. Шумілова, 57-ї армії генерал-лейтенанта М. О. Гагена, 37-ї армії генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна. Малодослідженою залишається проблема участі у форсуванні Дніпра частин 53-ї армії генерал-лейтенанта І. М. Манагарова та 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О. С. Жадова. Участь останньої у боях на дніпровському рубежі до цих пір залишається таємницею, яку має розкрити сучасна історична наука. Шлях до вивчення окресленого питання значною мірою лежить через аналіз спогадів учасників боїв на Дніпрі у вересні – жовтні 1943 року.

Наприкінці вересня – на початку жовтня третього фронтового року на спільному, але невеликому плацдармі 37-ї і 7-ї гвардійської армій точилися запеклі бої. Німці зосередили проти радянських частин потужне угруповання 8-ї польової та 1-ї танкової армій генералів О. Веллера та Г. Хубе [23, с. 186]. Противник постійно атакував, намагаючись скинути радянські армійські з'єднання з захоплених плацдармів у Дніпро.

Впродовж 25 вересня – 1 жовтня 1943 року німецьким військам вдалося скувати дії радянських армій на правому березі Дніпра на фронті Домоткань – Деревка. Ситуація вимагала ввести в бій нові сили, бажано танкову армію, але зробити це було неможливо через малі розміри контрольованої на правобережжі території та відсутність наведених переправ. До того ж у цей час 5-а гвардійська танкова армія генерал-лейтенанта П. О. Ротмістрова, якою міг розпоряджатися командувач Степового фронту генерал армії І. С. Конєв, перебувала в районі

Харкова й Полтави на доукомплектуванні, оскільки зазнала значних втрат під час боїв на Курській дузі, під Белгородом і Харковом.

Виходячи з обставин, 2 жовтня 1943 року командування Степового фронту поквапилося ввести в бій кілька дивізій 5-ї гвардійської армії, котрі мали розпочати форсування Дніпра північніше Кременчука, у районі дніпровських островів поблизу с. Власівки, найбільшими з яких були Гайдуків, Лось, Меньшиков, Піщаний, Бухарешти та група т.зв. Спірних острівців.*

Теоретично гвардійці генерала О. С. Жадова за умов успішного форсування Дніпра й захоплення плацдарму на його правому березі біля Новогорґіївська** мали вступити в затяжні бої та відтягнути сили противника від плацдармів, контрольованих 37-ю і 7-ю гвардійською арміями. За умов і подальшого успішного розгортання подій бійці О. С. Жадова мали з'єднатися на правобережжі з передовими частинами генерала І. М. Манагарова (53-я армія) та генерала І. В. Галаніна, які відповідно діяли на лівому й правому флангах 5-ї гвардійської армії й практично одночасно з нею були задіяні в операції. У подальшому задум фронтового командування був орієнтований на об'єднання сил 7-ї гвардійської, 37-ї, 53-ї, 5-ї та 4-ї гвардійських армій на правобережжі, з метою збілення індивідуальних армійських плацдармів до рівня великого оперативно-тактичного плацдарму.

Реально ж, захопити ще один плацдарм частинам 5-ї гвардійської армії було практично не можливо. По-перше, на ділянці Кременчук – Власівка – Максимівка, де мала діяти армія, правий берег Дніпра набагато вищий ніж лівий, що практично не дає ніяких шансів бійцям зачепитися за правий берег, навіть у випадку успішної переправи через Дніпро (мається на увазі без жодних втрат серед особового складу й необхідної техніки). По-друге, армія була не готова форсувати Дніпро, оскільки не вистачало човнів, плотів, понтонного устаткування і т.д. По-третє, на правому березі, займаючи вигідні позиції, була готова вступити в бій 320-а піхотна дивізія, яка контролювала саме на цій ділянці добре укріплену лінію оборонних споруд – т.зв. “Східний вал”, основну частину “лінії Пантера – Вотан”. По-четверте, армійські з'єднання вийшли до Дніпра недоукомплектованими з огляду на участь у сильних боях під Полтавою і Кременчуком. Поповнення, котре й було направлене в частини, не мало ніякого досвіду участі в боях. І останнє. Десанту для закріплення на правобережжі необхідно було відразу вступити у вуличні бої, оскільки в смузі наступу 32-го гвардійського стрілецького корпусу було містечко Новогорґіївськ (Крилів). Тактично це не виправданий і хибний крок, адже кожна будівля населеного пункту була досить грамотно пристосована до оборони. З огляду на це, запланована операція виглядала як авантюра.

Добре спланувати операцію ні у фронтового, ні в армійського командування не було часу, а тому підготовка до форсування проходила лише кілька днів. На цьому позначилися й заклики брати плацдарми на правому березі ріки з ходу, і надтяжке становище сусідніх армій на плацдармі між Дюмотканню і Дерев'юкою. Підкорювати Дніпро було вирішено силами 32-го й 33-го гвардійських стрілецьких корпусів, кожен з яких складався з трьох дивізій. 32-м гвардійським стрілецьким

* нині затоплені водами Кременчуцького водосховища.

** нині частина м. Світловодська.

корпусом командував генерал-лейтенант О. І. Родімцев, 33-м – генерал-лейтенант М. І. Козлов.

33-й корпус у складі 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії полковника М. М. Смирнова, 95-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора М. С. Нікітченка та 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії генерал-майора О. М. Сазонова форсував Дніпро на ділянці Кременчук – Власівка в ніч з 2 на 3 жовтня. Висадившись на острові, бійці корпусу були накриті німецькою артилерією, а тому відразу перейшли до оборони, залишаючись на одному із захоплених островів до 8 жовтня [12, с. 94].

Драматичнішим і трагічнішим було форсування Дніпра 32-м гвардійським стрілецьким корпусом у складі 13-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Г. В. Бакланова, 97-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. І. Анциферова та 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Я. В. Якшина. Названим вище дивізіям корпусу довелося форсувати Дніпро на ділянці Власівка – Максимівка, з висадкою на дніпровських островах (Піщаному та інших), які в усіх мемуарах згадуються під назвою “Каска”. Саме їх довелося утримувати бійцям корпусу впродовж 3 – 11 жовтня 1943 року, не дивлячись на величезні втрати, які разом у трьох дивізіях обраховуються в кілька тисяч бійців. Після невдалих дій на островах залишки дивізій 5-ї гвардійської армії були зняті з зайнятих рубежів і перекинуті на плацдарм в районі села Деревки, де були трішки поповнені й взяла участь у наступі на Олександрію, Знам’янку, Кіровоград [7, с. 131 – 138]. Як бачимо, самотійно подолати Дніпро армія не змогла.

Після війни про згадану вище операцію чомусь поспішили забути і вона тривалий час залишалася невідомою або ж маловідомою широкому загалу. Інтерес до неї проявився лише на початку нового тисячоліття з виходом у світ невеличкого нариску “У жовтні сорок третього...” світловодського краєзнавця В. Ю. Сергеева [22].

Участь 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра досить цікаво та суперечливо виглядає у спогадах учасників подій – фронтового, армійського, корпусного та дивізійного командування. Командувач Степового фронту Маршал СРСР, а 1943 року генерал армії І. С. Конєв у деталях не згадав участь з’єднання у форсуванні Дніпра у жодному з видань “Записок командуючого фронтом” [8]. Його спогади, опубліковані ще за життя, обмежуються тим, що “после ликвидации кременчугского передостного укрепления 5-я гвардейская и 53-я армии сразу же приступили к форсированию и захвату Днепра. Ряд гвардейских соединений 5-й и 7-й гвардейских армий, как например 73-я и 97-я дивизии, смело и с большим искусством форсировали Днепр.” [8, с. 63]. Після цього комфронтом лише зазначив, що через деякий час “5-я гвардейская армия была снята с плацдарма в районе Кременчуга и сменена частями 4-й гвардейской армии. Армия переправилась на левый берег Днепра, совершив 100-километровый марш вдоль фронта на юго-восток в район Куцеволовки, затем снова переправилась на правый берег Днепра на плацдарм 37-й армии, где 13 октября приняла новый боевой участок для подготовки к наступлению” [8, с. 72]. Дивно, що саме так Іван Степанович описав участь 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра, адже вона в районі Кременчук – Власівка – Максимівка ріку не пододала. Докази цього наведемо зі спогадів ще одного із головних фігурантів подій.

Командувач армії генерал армії, а 1943 року генерал-лейтенант О. С. Жадов у передмові до видання *“От Волги до Эльбы и Праги (Краткий очерк о боевом пути 5-й гвардейской армии)”*, яке з’явилося 1970 року [6], про форсування Дніпра армійськими частинами зазначив, що *“освободив Полтаву и Кременчуг – крупные центры на левобережье Днепра, – 5-я гвардейская армия с ходу приступила к форсированию Днепра северозападнее Кременчуга. Фашисты во всю трубили, что оборонительные рубежи на западном берегу Днепра являются непреодолимым Восточным валом, дальше которого они не пустят Красную Армию. Однако под мощным натиском советских войск Восточный вал был разрушен, а немецко-фашистское командование потерпело очередное поражение [6, с. 8 – 9]”*.

Згодом були опубліковані спогади самого генерала О. С. Жадова, у яких він фрагментарно описав участь з’єднання в підкоренні ріки північніше Кременчука, присвячуючи окресленій проблемі три з половиною сторінки [7, с. 126 – 130]. Аналізуючи умови форсування, Олексій Семенович відзначив, що в армії не було можливості підготувати операцію на належному рівні, наголосивши, що все робилося поспіхом, виходячи із закликів захоплювати плацдарми з ходу, що в корпусах і дивізіях не вистачало човнів, плотів і т.д. Автор мемуарів чітко не назвав усі з’єднання, що брали участь в операції, не відомо зі спогадів і хто командував згаданими ним частинами. Підбиваючи висновки, командувач зазначив, що *“армии не удалось захватить плацдармы на западном берегу Днепра. Были захвачены лишь отдельные острова севернее Кременчуга” [7, с. 128]*.

Переходячи на конкретику, О. С. Жадов нічого не сказав про кількість втрат у дивізіях і корпусах. У цьому плані він лише зазначив, що за сім днів боїв на островах *“мы понесли немалые потери”*, вказавши, що загинув заступник командира 13-ї гвардійської стрілецької дивізії полковник П. В. Гаєв, заступник командира з політроботи 34-го гвардійського стрілецького полку підполковник П. В. Данилов, отримав тяжке поранення командир 42-го гвардійського стрілецького полку Герой Радянського Союзу підполковник С. П. Березін [7, с. 129].

Виходячи з таких фактів, втрати були масштабними. Як відомо нам, втрати серед особового складу були величезними в усіх дивізіях 32-го гвардійського стрілецького корпусу, але про це автор мемуарів не написав. 66-а гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора Я. В. Якшина залишилася поза увагою, про її участь у форсуванні можна лише здогадуватися з того, що *“для форсирования Днепра в первый эшелон были выделены: в 32-м гвардейском стрелковом корпусе – 13-я и 97-я гвардейские стрелковые дивизии; в 33-м гвардейском стрелковом корпусе – 6-я гвардейская воздушно-десантная и 95-я гвардейская стрелковая дивизии. В каждом корпусе во втором эшелоне было по две дивизии” [7, с. 128]*. Про участь у форсуванні 97-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. І. Анциферова лише сказано, що *“особенно тяжело пришлось 97-й гвардейской стрелковой дивизии на острове “Каска” [7, с. 129]*.

Серед причин невдалого форсування Дніпра колишній командувач армії назвав недоукомплектованість дивізій і корпусів солдатами, технікою і боеприпасами, розбиті дороги, зруйновані мости і т.д. Разом із тим Олексій Семенович зізнався, що *“мы недооценили и оборону противника на западном берегу Днепра, полагая, что все же сумеем наличными силами выбить его с занимаемых*

позицій и захватить плацдармы” [7, с. 128]. Оцінюючи операцію генерал відзначив, що *“вскоре [через сім днів! – О. Чорний] нам стало ясно, что захваченные островки не имели тактического значения, ибо не обеспечивали развёртывания частей и соединений для продолжения наступления”* [7, с. 129]. Іншими словами, О. С. Жадов визнав безглуздість боїв на островах. Оцінюючи дії бійців, командарм підкреслив *“героизм наших людей при форсировании реки был массовым. Изобретательность и инициатива красноармейцев, сержантов и офицеров были беспредельны. Большую роль в этом сыграла полученная накануне наступления к Днепру директива Верховного Главнокомандующего И. В. Сталина, в которой прямо указывалось, что за успешное форсирование крупных водных преград личный состав, проявивший наибольшее мужество и отвагу, будет удостоиваться звания Героя Советского Союза”* [7, с. 129 – 130]. На нашу думку коментарі до цитати зайві, лише зазначимо, що винахідливість та ініціатива в жовтні 1943 року учасниками форсування Дніпра проявлялися не для того аби стати *“безсмертными героями в веках”*, а для того аби вижити, зберегти життя і можливо ще раз побачити рідних. Результати боїв на островах командарм вбачав у тому, що *“семь дней и ночей мы на своих крошечных островках держали в напряжении гитлеровцев и не позволяли им перебрасывать отсюда силы в район юго-восточнее Кременчуга – туда, где армии фронта вели успешные бои по расширению захваченных плацдармов”* [7, с. 130].

Оцінюючи спогади Олексія Семеновича про форсування 5-ю гвардійською армією Дніпра, наголосимо на двох важливих позиціях. По-перше, іншого формату мемуари він написати не міг, оскільки був людиною тієї епохи. По-друге, на нашу думку, те, про що написав командарм, як і всі інші мемуари радянських полководців, було кореговано у видавництвах спеціально навченими людьми, а значить *“причесано”* згідно з тодішнім військовим історіописанням. До того ж, спогади О. С. Жадова *“Четыре года войны”* були надруковані 1978 року, наступного року після його смерті.

Говорячи про участь 33-го гвардійського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта М. І. Козлова, зазначимо, що спогадів фронтового, армійського, корпусного й дивізійного командування про участь вище згаданого з’єднання у форсуванні Дніпра немає. Уривчасті відомості подані тільки в мемуарах О. С. Жадова [7] та І. О. Самчука [20]. Генерали М. І. Козлов, М. М. Смирнов, О. М. Сазонов та М. С. Нікітченко спогадів про війну не написали, а відповідно участь у дніпровській операції своїх з’єднань назавжди залишили таємницею.

Коротко про участь 95-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора М. С. Нікітченка в боях на Дніпрі у жовтні 1943 року в 70-х роках ХХ століття розповів генерал-майор А. І. Олейников, який командував нею після М. С. Нікітченка. *“С 30 сентября по 8 октября 1943 года 95-я гвардейская дивизия в районе села Власовка, в двух километрах северо-западнее Кременчуга, овладев песчаным островом пыталась форсировать реку. Но из-за сильного артиллерийского, миномётного и пулемётного огня противника, а также отсутствия переправочных средств успеха добиться не удалось. Тогда командующий 2-м Украинским фронтом принял решения использовать 5-ю гвардейскую армию для удержания и расширения плацдарма, захваченного юго-восточнее войсками 37-й армии”* [12, с. 84 – 85]. Саме так Андрій Іванович, хоча й

коротко, але висловив свою позицію щодо участі дивізії у форсуванні ріки та результатів боїв на Дніпрі. Друге видання спогадів, на жаль, у цьому питанні залишилося не розширеним.

Разом із тим 1975 року з-під пера І. О. Самчука й П. Г. Скачка вийшов нарис з історії участі у Великій Вітчизняній війні 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, яка в жовтні 1943 року входила до складу 33-го гвардійського стрілецького корпусу. На жаль обидва автори ні слова не сказали про участь згаданої дивізії у форсуванні Дніпра, наголосивши, що після звільнення Кременчука, десантники генерала О. М. Сазонова були перекинуті на вже захоплений на правому березі Дніпра військами 37-ї армії плацдарм [18, с. 61]. Згідно з дослідження дивізії на допомогу армії генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна було перекинуто 12 жовтня, а Кременчук звільнено 29 вересня. Виникає питання. А де ж дивізія була впродовж майже двох тижнів?

Цікавою для нас могла б бути розповідь про форсування Дніпра 32-м гвардійським стрілецьким корпусом його командира – генерал-лейтенанта О. І. Родімцева. Але ушлявлений герой Сталінградської битви лише обмежився двома абзацами з приводу боїв, які нас цікавлять. Прочитуємо їх дослівно. *“Больших усилий стоило нам форсирование Днепра, так как мелкие рукава и сыпучие пески левого берега затрудняли подвоз боеприпасов. Владея высотами вдоль Днепра, немецкое командование пыталось любой ценой удержать за собой правый берег. По несколько раз в день оно проводило контратаки против наших подразделений, успевших проникнуть на остров Каска.*

Однако и здесь гитлеровцам не удалось долго удержаться. Отброшенные огнём нашей артиллерии и мощными атаками пехоты, они откатывались всё дальше на запад, оставляя горы трупов и бросая военную технику”. [16, с. 266]. У виданні 1966 року останнє речення наведеної цитати підкореговане та вказує на те, що вже лише *“мощные атаки нашей пехоты заставили врага откатываться всё дальше на запад, оставляя военную технику, раненых и горы трупов”* [16, с. 372]. Кінець цієї ж самої цитати у редакції видання 1974 року повідомляє, що *“на острове Каска, куда наши подразделения ворвались с ходу, гитлеровцы предприняли десятки контратак, однако были сброшены в реку. В эти дни над полем боя владычествовала наша артиллерия. Она не давала противнику передышки. Снаряды “катюш” выкорчёвывали фашистов из укрытий, из самых глубоких щелей и из самых надёжных блиндажей.”* [16, с. 359]. Прикро, але як бачимо, ні фактів, ні оцінок Олександр Ілліч не оприлюднив у жодному з видань. Лише то вихвалявся артилерією, брак якої визнає О. С. Жадов, то “форсував” річку тільки піхотою, то громив німецькі позиції з “катюш”. Контекст написаного О. І. Родімцевим уможливорює робити висновок, що корпус усе ж подолав Дніпро з “Каски”, чого насправді не відбулося. На жаль, спогади генерала дуже нагадують розповідь простого політрука.

Полковник І. О. Самчук, праці якого ми вже згадували, був начальником штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу, про його участь у боях на Дніпрі північніше Кременчука в першій декаді жовтня 1943 року в співавторстві з колишніми однополчанами вперше розповів 1970 року [20, с. 111 – 115]. Оскільки він був керівником проекту, то й говорити будемо про колективні спогади, як про його. Оповідуючи про бої, начштабу повідомив про участь у форсуванні Дніпра 97-ї

й 13-ї гвардійських стрілецьких дивізій, навіть згадавши командувача першої з них. При цьому, захоплено розповідаючи про подвиги на островах “*передовых подразделений*”, а також про воїнів-комуністів (парторгів, політруків і т.д.), Іван Оникійович забув згадати про участь у боях 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Я. В. Якшина. До речі, це з’єднання він досить часто ігнорує на сторінках мемуарів, а її командира по імені згадує лише один раз на сторінках усієї книги.

Оцінюючи участь корпусу у форсуванні Дніпра, полковник І. О. Самчук зазначив, що “*гвардейцы мужественно отражали настойчивые атаки врага*” [20, с. 119]. Бої ж обох корпусів 5-ї гвардійської армії автор спогадів оцінює так. “*Активными действиями она сковала крупные силы немецко-фашистских войск [320-у піхотну дивізію! – О. Чорний] и дала возможность другим соединениям фронта закрепиться и расширить плацдарм на западном берегу Днепра юго-восточнее Кременчуга*” [20, с. 119].

У такому ж дусі Іван Оникійович описав й оцінив форсування Дніпра ще у двох нарисах із історії участі у Великій Вітчизняній війні 97-ї та 13-ї гвардійських стрілецьких дивізій. Оповідаючи про участь у форсуванні Дніпра 97-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. І. Анциферова, автор нарису в загальному, у дусі епохи відтворив форсування ріки силами з’єднання. Колишній начштабу корпусу вказав, що в боях на островах загинули заступник командира дивізії полковник В. Я. Кашляєв, командир 289-го полку полковник П. Р. Панський, командир 292-го полку майор А. А. Полухін, заступник начальника політвідділу дивізії капітан В. П. Шаповалов [19, с. 75 – 76]. Про те, що острів для більшості гвардійців генерала І. І. Анциферова назавжди став місцем останнього спочинку, автор спогадів промовчав. Оцінюючи участь дивізії у форсуванні Дніпра, І. О. Самчук усупереч оцінкам О. С. Жадова відзначив, що “*в результате тяжёлых боёв задача дивизией была выполнена. Сковал значительные силы противника, оборонявшего узел сопротивления в районе города Новогеоргиевска (Крылов), она заставила силы противника сосредоточить здесь крупные резервы и этим дала возможность форсировать Днепр соседними соединениями*” [19, с. 76]. Як бачимо, стандартна оцінка, яка значною мірою перекликається з тією, що автор зробив у роботі “*От Волги до Эльбы и Праги*”.

Як нині відомо, у смузї наступу всього корпусу діяла тільки 320-а піхотна дивізія противника. Іван Оникійович у нарисі зазначає, що на ранок 3 жовтня 1943 року на дніпровський острів у наслідок надтяжких боїв почали переправлятися головні сили дивізії. У той же час “*противник подтянул свежие силы пехоты и танки и при поддержке авиации и артиллерии предпринял сильную контратаку против переправившихся частей дивизии*” [19, с. 74]. Можна в усе повірити. Але яким чином з високого правого берега і, головне, навіщо на острів рушили танки, і які танки? М’яко кажучи, Іван Оникійович трішки перегнув. Цікаво, а як це сприйняли фронтовики, котрі брали участь в операції, і вижили на острові.

Подібним чином І. О. Самчук згадує й участь у форсуванні Дніпра 13-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Г. В. Бакланова. Оцінюючи дії дивізії, автор зазначив, що “*в результате боёв дивизия овладела островами на Днепре и первой траншеей врага*” [21, с. 218]. Написано дещо не зрозуміло, але з огляду на те, що очевидець подій ще раз вказав, що “*13-я гвардейская стрелковая*

дивизія не вся переправилась через реку” [21, с. 216], очевидним є те, що гвардійці генерала Г. В. Бакланова зачепилися за правий берег. Гліб Володимирович у спогадах також указує, що його дивізії вдалося захопити першу лінію траншей ворога на правому березі Дніпра й утримувати її доти, доки не одержали наказ передати плацдарм частинам 4-ї гвардійської армії [3, с. 169]. Командарм О. С. Жадов нічого не говорить про цей факт, а тому, на наш погляд, він потребує перевірки. Участь 13-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра Г. В. Бакланов у спогадах коректно обійшов без зайвих фактів і оцінок.

Генерали І. І. Анциферов та Я. В. Якшин, які відповідно під час форсування Дніпра командували 97-ю і 66-ю гвардійськими стрілецькими дивізіями, за кілька років після війни вийшли у відставку, залишившись невідомими полководцями Другої світової війни. Так само, як і товариші по службі з 33-го гвардійського корпусу, Іван Іванович і Яким Васильович мемуари ані про участь у форсуванні Дніпра, ані про участь у війні так і не написали, очевидно, не бажаючи готувати спогади за шаблонами та встановленими “стандартами”.

На участі 289-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра зупинився у своїх спогадах генерал-полковник, а в жовтні 1943 року – підполковник, начальник штабу названого вище полку Ю. А. Науменко. Згадуючи події, він подав чіткі хронологічні рамки боїв на островах, згадав героїв, розмірковуючи над тим, що в ході операції вдалося, а що ні. Особливу увагу автор приділив боям на островах 1 – 4 жовтня. Оцінюючи бої на Касці, Юрій Андрійович зізнається, що *“тогда удержание Каски и других островов казалось мне, да и другим офицерам полка в тактическом плане неоправданной мерой. Уж слишком велики были наши потери. Но мы ведь тогда не знали, что 5-й гвардейской армии была поставлена задача отвлечь на себя как можно больше сил противника, чтобы обеспечить форсирование Днепра другими армиями на главных направлениях. Вот мы и выполняли эту задачу. Высокой ценой, но выполнили”* [11, с. 118]. Звучить переконливо, але чомусь ні комфронтом генерал армії І. С. Конев, ні командарм генерал-лейтенант О. С. Жадов про це ні слова не сказали в своїх мемуарах. Откровення Ю. А. Науменка нагадує спробу виправдати безглузді втрати, наклавши їх на вимушений і єдино “вірний крок” у тій ситуації, що склалася на Дніпрі в арміях Степового фронту. Далі очевидець боїв за підкорення ріки зазначає, що *“только после войны мне стало известно, что, по замыслу командования фронта, наша армия вынуждена была вести эти тяжёлые, кровопролитные бои с гитлеровскими оккупантами в районе Кременчуга для отвлечения противника от проводившейся большой операции по захвату плацдармов на правом берегу Днепра, значительно ниже по его течению, в районе Мишурина Рога”* [11, с. 121]. Коментуючи процитоване, зазначимо, що мало ймовірно, що начальник штабу полку нічого не знав про те, що його з’єднання буде виконувати завдання, в основі якого лежить така мета. І знову ж таки, ні Конев, ні Жадов про це нічого не сказали. Якби армія дійсно виконувала роль відволікального маневру і комфронтом, і командарм могли б, не утаємничуючись, написати про це й тим самим хоч якось виправдати величезні втрати армії на Дніпрі.

1992 року з’явився мемуарний нарис про участь 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у Великій Вітчизняній війні, написаний її ветеранами Г. І. Андрєєвим,

І. К. Бойковим, М. І. Гордєєвим, О. П. Дмитрієвим, І. М. Пучинським, Г. Є. Хаїтом та П. Ф. Шкарубським. У розділі “*Даешь Днепр!*” є кілька сторінок про форсування дніпровського рубежа. Не будемо зупинятися на спогадах про бої на зайнятому дивізією острові, наведемо лише оцінку бойових дій з’єднання. “*Несмотря на самоотверженное действие войск, попытка форсировать реку закончилась неудачей. Здесь противник создал крепкую оборону, для прорыва которой требовались значительные силы и средства. Сказалось и другое обстоятельство. Преодолеть Днепр мыслилось с ходу. После освобождения Кременчуга темп наступления ослаб, но командование фронта и армии не внесло коррективы в задачи соединений, и они по истечении двух суток приступили к форсированию без сосредоточения сил и средств на решающем участке, без артиллерийской и авиационной подготовки в расчёте, что удастся под покровом ночи внезапно достичь островов. Но противник находился в постоянной готовности, открывал огонь на любой всплеск воды и отражал десанты. Соединения, не добившись цели, понесли тяжёлые потери, в том числе в командном составе”* [15, с. 83 – 84]. На наш погляд, наведена вище оцінка досить об’єктивно відтворює участь дивізії у форсуванні Дніпра. Ця ж сама оцінка може стосуватися дій усього 32-го гвардійського стрілецького корпусу.

Досить реалістичні, наповнені героїзму, драматичності й трагізму солдатів, є спогади про участь 193-го гвардійського полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії старшого сержанта М. Г. Абдуліна [1; 2]. Не будемо вдаватися в подробиці боїв, лише наведемо цитату про останній день перебування полку на острові. “*А остров походит на лунный пейзаж. Воронки, воронки... Разные по калибру. В воронках кровавая густая жидкость и трупы, трупы, трупы... Да, хорошо тут поработала фашистская артиллерия, будь она неладна! Потом мы узнали, что от артогня погиб заместитель командира 13-й гвардейской дивизии Гаев, который находился в деревне Власовке на нашем берегу. Вот куда доставали!..*

Тяжёлый трупный запах наизнанку выворачивает кишки. Нужны мы ещё здесь? Похоже, что нет. Кучки уцелевших людей скорей, скорей двигаются к Днепру. Прощай остров-могила!” [2, с. 131 – 132].

При цьому, як завжди, знайшлися й такі “учасники”, яких потім через десятки років після війни навіть піонери слухати в школі не хотіли. Пережите М. Г. Абдуліним та іншими бійцями-учасниками форсування Дніпра описав один із політпрацівників полку, продемонструвавши гарний літературний хист, при цьому не бравши безпосередньої участі в операції. Це зробив В. П. Єгоров, спогади якого дуже нагадують откровення вже цитованого І. О. Самчука. Не будемо зупинятися на всіх нісенітницях, у дусі яких мали виховуватися радянські юнаки, читаючи ці “спогади”, лише наведемо кілька рядків про участь у бою, невідомо з яких причин підвищеного до рівня лейтенанта, старшого сержанта М. Г. Абдуліна. “*На острове Абдулин не раз ходил в атаку, а во время затишья, хотя, по сути, его и не было, переползал из окопа в окоп, знакомил воинов с сообщениями Совинформбюро. Комсорг был контужен, но несмотря на настойчивые требования командира эвакуироваться в санроту, продолжал оставаться в строю”* [5, с. 92]. Нічого подібного у своїх спогадах Мансур Гізатулович не писав.

З проведеного вище аналізу очевидним є факт, що мемуарна література не може бути достовірним джерелом, але залучення її при дослідженні окресленої

проблематики є обов'язковим. На нашу думку, серед усіх наведених у дослідженні спогадів на особливу увагу заслуговують мемуари О. С. Жадова, М. Г. Абдуліна та колективу фронтовиків, авторів нарису про участь у війні 66-ї гвардійської стрілецької дивізії. В інших випадках, як бачимо, у кожного учасника подій своя правда, у кожного своя війна, у кожного свої спогади про форсування Дніпра. Хтось залишився на полі бою, хтось став інвалідом, комусь пощастило обмежитися тривалими психологічними проблемами, але напевне кожен, хто залишився в живих, хотів би прочитати після війни її правдиву історію. На жаль, можливість писати її з'явилася лише сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин М. Г. 160 страниц из солдатского дневника. – 1985. – 160 с.
2. Абдулин М. Страницы солдатского дневника. – М., 1990. – 160 с.
3. Бакланов Г. В. Вігер воєнних років. – К., 1985. – 304 с.
4. Бойко Н. Букринська епопея, або наша помилка // Українська культура. – 2007. – № 9. – С. 36 – 40.
5. Егоров В. Г. Герои остаются с нами: Документальная повесть [О 193-м стрелковом полке 66-й гвардейской Полтавской Краснознамённой стрелковой дивизии]. – Харьков: Прапор, 1986. – 143 с.
6. Жадов А. С. Предисловие / Самчук И. А., Скачко П. Г., Бабилов Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – С. 5 – 11.
7. Жадов А. С. Четыре года войны. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.
8. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944. – М.: Наука, 1972. – 368 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945. – М.: Воениздат, 1981. – 559 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945. – М.: Воениздат, 1982. – 559 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945. – М.: Наука, 1985. – 525 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 559 с.; Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1991. – 600 с.
9. Король В. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. – 2003. – № 3 – С. 3 – 10; Король В. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія // Історія в школі. – 2003. – № 10. – С. 1 – 8.
10. Кузнецов П. Г. Дни боевые. – М.: Воениздат МО СССР, 1959. – 328 с.
11. Науменко Ю. А. Шагай, пехота! – М.: Воениздат, 1989. – 270 с.
12. Олейников А. И. Рождённая на землях запорожских. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 158 с.; Олейников А. И. Рождённая на землях запорожских. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 158 с.
13. От Волги до Праги. Боевой путь 7-й гвардейской армии. – М.: Воениздат, 1966. – 256 с.
14. От Волжских степей до австрийских Альп. Боевой путь 4-й гвардейской армии / Т. В. Воронцов, Н. И. Бирюков, А. Ф. Смекалов, И. И. Шинкарев. – М.: Воениздат, 1871. – 256 с.
15. Под гвардейским Знаменем: Боевой путь 66-й гвардейской стрелковой Полтавской Краснознамённой дивизии. – М.: Воениздат, 1992. – 143 с.
16. Родимцев А. И. Твои, Родина, сыновья. (Записки военных лет). – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 274 с.; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыновья. – К.: Радянський письменник, 1966. – 382 с.; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 367 с.

17. Рященко Д. Битва за Дніпро та визволення столиці України: до 55-ї річниці визволення Києва // Військо України. – 1998. – № 9-10. – С. 36 – 37.

18. Самчук И. А., Скачко П. Г. Атакуют десантники. Боевой путь 9-й гвардейской Краснознамённой, орденов Суворова и Кутузова Полтавской воздушно-десантной дивизии. – М.: Воениздат, 1975. – 180 с.

19. Самчук И. А. Гвардейская Полтавская. Краткий очерк о боевом пути 97-й гвардейской Полтавской Краснознаменной орденов Суворова и Богдана Хмельницкого стрелковой дивизии. – Йошкар-Ола, 1987. – 128 с.

20. Самчук И. А., Скачко П. Г., Бабилов Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.

21. Самчук И. А. Тринадцатая гвардейская. – М.: Воениздат, 1971. – 280 с.

22. Сергеев В. У жовтні сорок третього... – Світловодськ, 2009. – 32 с.

23. Чорний О. В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року / Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 181 – 193.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військової історії XVIII – XX століть.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (44)

СЕРЕДЗЕМНОМОР'Є ТА ЙОГО РОЛЬ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ Ф. БРОДЕЛЯ)

Борис АЧКІНАЗІ (Сімферополь)

У статті в контексті історичної концепції Ф.Броделя розглядається специфіка розвитку Середземноморського регіону, висловлюються думки з приводу його ролі в трансформації західного суспільства в період раннього нового часу

Ключові слова: перехідний період, західне суспільство, Середземномор'я, природні фактори, цивілізація, гори, низини, міграції, колонізація, матеріальне життя, процеси довгої тривалості.

В статье в контексте исторической концепции Ф.Броделя рассматривается специфика развития Средиземноморского региона, высказывается мнение относительно его роли в трансформации западного общества в период раннего нового времени

Ключевые слова: переходный период, западное общество, Средиземноморье, природные факторы, цивилизация, горы, равнины, миграции, колонизация, материальная жизнь, процессы, длительные во времени.

The article in the context of the F. Brodel's historical concept examined the specificity of the Mediterranean region, express opinions about its role in the transformation of the Western society in the early modern times

Keywords: Transition, Western society, the Mediterranean region, natural factors, civilization, mountains, lowlands, migration, colonization, material life, the processes of long duration.

Перехідний період у розвитку європейського суспільства від середньовіччя до нового часу тривав декілька століть. Осередком зародження і поширення нових тенденцій, які суттєво трансформували, а то й нищили підвалини старого укладу, став західноєвропейський регіон. Причини, характер, зміст і спрямованість кардинальних зрушень, що відбувалися тут у XV – XVII ст. і суттєво відрізнялися від процесів і явищ в інших місцевостях земної кулі, не обминули уваги дослідників. Нагромаджена величезна література, у якій подаються різноманітні аспекти цієї проблематики, насамперед, у контексті формування підвалин сучасного західного суспільства (зрушення в розвитку матеріального виробництва й соціально-економічних відносинах; реформаційні і контрреформаційні процеси; зародження гуманістичних цінностей у добу Відродження й виникнення “нової

науки” та “нової культури”, специфічної ментальності тощо; значення Великих географічних відкриттів і пов’язаних з ними колонізації та колоніальної експансії; феномен ранніх буржуазних революцій і соціальних масових рухів; формування націй, національних держав і національної культури; нової системи міжнародних відносин, принципів міжнародного права та ін.) [1].

Поряд з цим у науці ретельно висвітлюється роль окремих регіонів, країн і спільнот у процесах становлення сучасного західного суспільства, яке в період раннього нового часу уособлювала Європа. У цьому контексті численні розвідки засвідчують, що Середземне море й Середземноморський регіон зі стародавніх (античних) часів, залишалися вогнищем світової цивілізації. Значною мірою ця роль зберігалась і в період середньовіччя. У свою чергу, пріоритет (західно)європейської Півночі, що виявився у другій половині XVI - XVII ст. в “розриві” з традиційними структурами “старого порядку”, порушили питання про причини втрати Півднем (Середземномор’ям) провідних позицій у модернізації континенту.

Величезний внесок у вивчення своєрідності середземноморської цивілізації в цей перехідний період зробив видатний французький історик Фернан Бродель (1902 – 1985). У своїх наукових шедеврах “Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіппа II” (1949) і “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.” (1979), що призвели переворот у науці, він проаналізував і розкрив такі аспекти становлення матеріальних підвалин сучасного капіталізму, які доти загалом не сприймалися прерогативою історичного знання. На тлі широкої картини багатогранних і суперечливих процесів, які зумовили утвердження в Західній Європі суспільства нового (буржуазного) типу, дослідник звернув увагу на явища природного, біологічного й демографічного порядків. Він досить переконливо й оригінально, відмовляючись від простого перелічення природних факторів, довів, що географічне середовище, рельєф, лінія узбережжя, кліматичні зміни, пережитки “дикунства”, звіряче оточення, міграції, перепади народжуваності, умови життя й повсякденні турботи, масова смертність, голодомори, жебрацтво, різноманітні недуги, пошесті були неодмінними атрибутами існування будь-якої, зокрема й європейської, спільноти цього часу.

Варто відзначити, що природні фактори завжди розглядалися вихідними в становленні людських осередків та їхнього просування до прогресу. З’ясування впливу цих факторів на розвиток окремих європейських регіонів дає можливість краще усвідомити процеси цивілізаційної трансформації європейського (західного) суспільства, які зумовили від раннього нового часу початок його світового домінування.

Твір “Середземне море і середземноморський світ” став зламним у формуванні історичної концепції французького вченого. Розпочавши його в середині 1920-х рр. як звичайний історик-позитивист, Ф. Бродель мав намір дослідити середземноморський напрям політики іспанської монархії за часи правління короля Кастилії й Арагона, Італії та Сицилії, Іспанії, Нідерландів і всіх заморських володінь Іспанії, короля Португалії, сина й спадкоємця Карла V, імператора Священної Римської імперії, Філіппа II (1556 – 1598). У міру ознайомлення молодого дослідника з безмежним архівним матеріалом, його наміри зазнали помітної еволюції в дусі концептуальних засад “нової історичної науки”, закладеної засновниками школи “Анналів” М. Блоком і Л. Февром. “Філіп II

приваблював мене все менше й менше, – згадував дослідник, – а Середземномор'я все більше і більше...” [2, с. 34]. Море та цивілізація, створена на його європейському, африканському й азійському узбережжях, виявилися предметом прискіпливого інтересу автора. Велику роль у цьому відіграло те, що незабаром по закінченні Сорбонни 1922 р. й отримання звання агреже, він почав працювати в ліцеї м. Константини, в Алжирі, де вперше побачив і закохався Середземним морем, гарячим південним сонцем, екзотичними приморськими містечками. “Ф.Бродель захопився величним, практично самодостатнім і незмінним світом Середземномор'я, на узбережжях якого впродовж тисячоліть виникали і змінювались цивілізації, тим величним пульсуванням часу, яке через призму сприйняття сучасниками видавалося константою, абсолютною площею в п'ять мільйонів квадратних кілометрів, що визначав долі людей та народів” [2, с. 34].

Праця Броделя стала революційним проривом до “геоісторії”, яка визначається синхронністю трьох часових ритмів – часу географічного, часу соціального та часу індивідуального [2, с. 34 – 35]. Сам дослідник з'ясовує класифікацію складових частин своєї праці наступним чином: перша частина “Середземномор'я”, що має назву “Роль середовища”, “висвітлює історію начебто непорушну, історію людини в стосунках із середовищем, яке її оточує; історію, яка повільно проходить, перетворюється, роблячи часто несподівані повороти у, без сумніву, повторюваних циклах”.

“Над нерухомою історією, – наголошує далі автор, – “вирізняється історія, яка повільно рухається: це, так би мовити, історія соціальна, якщо її вияв не спотворить її повного змісту, історія груп і угруповань”. Яким чином “саме ці глибинні хвилі разом збудують все внутрішнє життя” розповідається в другій частині книги. Для відповіді на цей запит Бродель послідовно вивчає економіку, державу, суспільство, цивілізацію, намагаючись краще висвітлити свою концепцію історії, “показати, як усі ці внутрішні сили є результатом складної галузі боротьби”. З цього приводу він зазначає, що “боротьба не є виключно сферою особистого ставлення”.

“Врешті, третя частина, тобто частина історії, якщо хочете у вимірі не людини, а індивідуума... Історія в коротких хвилюваннях, раптових, нервових. Надвідчутна для визначення, найменший крок розстроює всі її чуттєві інструменти. Але в цьому вигляді така, як є, вона найбільш захоплива, найбагатша на людяність і найнебезпечніша...” [3, с. 20 – 21]. Відпрацьовуючи власну концепцію історичного процесу “довгої тривалості”, що формувалася протягом 20 – 40-х рр. минулого століття як адекватне віддзеркалення повільного, майже нерухомого перетворення середземноморського світу, французький дослідник спрямовує її проти панівних на той час позитивістських викладок. “Поставимось з недовірою до цієї історії, ще живої, тієї, яку сучасники відчували, описали, пережили з ритмом свого життя, таким коротким, як і наше, – продовжує він далі. – Вона носить у собі їхні болі, їхні надії й ілюзії. У XVI столітті після справжнього Ренесансу прийде ренесанс бідних, принижених, пристрасних до писання, до розповідей, до розмов про інших. Цей манірний паперовий мотлох досить деформує, він силою захоплює втрачений час, займаючи в ньому місце за межами правди. Саме в химерний, безвимірний світ переносить читача історик паперів Філіппа II, наче сидить у його образі й на його місці; звичайний світ живих пристрасностей; сліпий, як весь наявний світ, як наш світ,

безтурботний до глибокодумної історії, до цих живих вод, якими пливе тендітніший зі всіх кораблів – наш корабель. Небезпечний світ, але саме в ньому ми повинні запобігти заклинанням і чарам, попередньо враховуючи його підводні течії, часто спокійні, єство яких не виявиться доти, поки не охопить широкий період часу. Події, які відбуваються, часто бувають тільки моментами, тільки виявами цієї щедрої долі й пояснюються тільки нею” [3, с. 21].

У передмові до першого видання дослідник підкреслює, що він “не хотів зневажати цю історію, майже поза часом, у контакт з неодухотвореними речами; ні задовольнятися своєю чергою традиційними географічними проникненнями в історію, даремно вміщеними на початку стількох книг, з їхніми мінеральними пейзажами, з їхньою ораною землею, з їхніми квітами, які раптово з’явилися й про котрі потім навіть не будуть згадувати, немов квіти не з’являються щовесни, немов стада зупинилися на своїх пасовищах, немов кораблі не плавали в реальному морі, що змінюється кожної пори року” [3, с. 20]. Для нього природні, кліматичні, біологічні, мінеральні, географічні ознаки регіону є справжніми “героями” історичного твору, які протягом тривалого часу в тісному поєднанні, переплетенні, взаємодії із соціальними та індивідуальними, створюють уявлення про глибинні течії, що визначають долю цього неповторного краю.

Автор пов’язує фізичні й людські характеристики регіону із наявністю півостровів, гір, низин і плоскогір’їв. Виходячи з особливостей ландшафту, він торкається розвитку цивілізацій і релігій, змальовує “гірську свободу”, ресурси й бюджет гір тощо. Саме в історії гір він намагається углядіти початок історії Середземномор’я й витоки його майбутньої долі [3, с. 58]. Уже у фрагменті, де дослідник висвітлює географічну й соціальну роль гір, він звертає увагу на фактори, які консервують тамтешній уклад. Зокрема, він відмічає, що досить великі селища, розміщені в горах Корсики, Сардинії, Сицилії, Прованса, Кабілії, Ріфа, розчиняються у величезному просторі, у якому комунікації вельми утруднені. Це позбавляє їх елементарних контактів та обміну, що “унеможлиблює розвиток цивілізації”. “Мешканці гір змушені розраховувати тільки самі на себе, у будь-якому випадку виготовляти все необхідне власними руками, вирощувати виноград, хліб і маслини навіть тоді, якщо землі чи клімат до цього непридатні. Суспільство, цивілізація, економіка – усе тут має консервативний і відсталый характер”, – зауважує дослідник. Церква із великими труднощами змогла підпорядкувати жителів цих гірських масивів, “проте для цього знадобилися століття. Ще в XVI столітті завдання це не було розв’язане ані католицизмом, ані ісламом, який зіткнувся із тими ж перепонами” [3, с. 40 – 41]. Водночас, за Броделем, на відміну від гірського простору, внизу, у містах “люди мешкають у нестерпній, задушливій атмосфері поряд з кліриками, що отримують свої доходи, пихатими дворянами й суворими судьями. Гори ж – це притулок свободи, народоправства, селянських “республік” [3, с. 46].

Наводячи масу прикладів своєрідності й неоднозначності аур високогірського ландшафту, історик зосереджується переважно на розв’язанні проблем “нерівномірності, запізнення в розвитку гірських масивів” [3, с. 45], що зумовило їхнє відставання від господарчого розвитку й культури великих європейських плато Півночі, де історичний час пришвидшував свій темп і

породжував більш розгалужені соціальні структури й індивідуальні набутки, розколи й трансформації соціального та церковного життя тощо.

Через специфіку зародження й поширення торгівлі, обміну, облаштування навколишнього середовища Бродель розглядає проблеми забезпечення середземноморського регіону водою, здійснення меліоративних робіт. Він наводить приклади різноманітних захворювань, що впливають на життєздатність і виробничу діяльність населення, акцентуючи увагу на наслідках малярії. Одним з таких наслідків стає міграція, пошуки сприятливих для життя і землеробства місць. Внутрішня колонізація поширюється на все Середземномор'я. Особливого розмаху вона набуває в Італії. Саме це, на думку дослідника, було однією з причин того, що їй не вдалося повною мірою взяти участь “у великому русі” завоювання далеких колоній. “Вона була зайнята облаштуванням власного простору” [3, с. 75]. З урахуванням цих факторів французький історик розкриває специфіку торгово-підприємницької спеціалізації Ломбардії і Венеціанської республіки. За його спостереженнями саме “потужність низин” вплинула на розквіт і піднесення Андалусії. Логічним та обґрунтованим у контексті його аналізу природних факторів і матеріального життя є вихід на питання соціального порядку (пункт “великі землевласники і бідні селяни”) [3, с. 84].

Учений змальовує грандіозне полотно майже нерухомої середземноморської цивілізації, у певних анклавах якої (Андалусія, Гренада, Севілья, Кордова, Генуя, Ломбардія, Венеція) історія прискорює свій біг, але величезна кількість регіонів гір і пустель залишаються поза межами віянь часу.

Окремий розділ дослідник присвячує з'ясуванню ролі кочування і кочовиків (на Балканах, в Анатолії, Північній Африці тощо), відгінного тваринництва (в Кастилії) на формування спеціалізації регіону. Указуючи на велику суміш населення, що складалося протягом століть, він пов'язує цей процес із привабливими географічними й кліматичними умовами [3, с. 111 – 115]. Під цим кутом французький історик подає нашість арабів і турок. Уражає кількість і своєрідність джерел, на які спирається автор для обґрунтування власних версій середземноморської специфіки. Вони полягають у твердженні про величезні, вікові цикли “застою” середземноморського світу в добу древності й середньовіччя та повільні темпи зрушень, що починаються з XVI століття через більш інтенсивну взаємодію середовища і людини, розгортання контактів і зв'язків з внутрішніми частинами європейського суходолу, зокрема із Північчю [3, с. 116].

Серцевиною Середземномор'я Бродель вважає моря та узбережжя. Він змальовує характер прибережної навігації напередодні португальських відкриттів. У поєднанні зі специфікою розвитку регіону він указує на роль Чорного моря як візантійського заповідника. Господарські набутки всього середземноморського й чорноморського архіпелагу він пов'язує із діяльністю венеціанців і генуезьців, акцентуючи увагу на торговельних і комерційних шляхах між Тунісом і Сицилією (“середземноморський Ла-Манш”).

Неординарний погляд на природне середовище й систему мореплавства та морської торгівлі, дають можливість французькому історичному інтегрувати в цей строкатий, “екзотичний” світ історію народів моря, враховуючи Тирренський басейн, схід і захід від Сицилії, Адріатику тощо. Виходячи з цього, він підкреслює наслідки становлення Турецької та Іспанської імперій, що виводяться переважно з

природничого середовища й кліматичних явищ, характеру лінії узбережжя, ніж політичних факторів. Усе це, на думку дослідника, відкривало шлях Середземноморського регіону до “великої історії” [3, с. 141 – 144].

Виходячи з базових уявлень щодо процесів довгої тривалості, він розглядає характер історичних зрушень у регіоні Середземномор'я як синтез і поєднання рельєфу, природних і кліматичних факторів із географічним простором ісламу, присутністю Європи (через вісь Балкани-Данциг, германський перешийок (Польща, Сілезія, австрійські володіння), Альпи, багатоліку Німеччину, через нові умови товарного обігу із Генуї в Антверпен, із Венеції до Гамбурга, французький перешийок від Руана до Марселя). Європа заклала ще з часів античності унікальний середземноморський осередок, перетворив його на вогнище світової цивілізації.

Для Броделя Середземномор'я з усіма особливостями його історичної долі залишається важливою, унікальною частиною Атлантичного океану, атлантизму загалом західного світу.

Повертаючись до XVI століття, він з'ясовує специфіку “запізнілого занепаду” Атлантики, що стало причиною поступового згортання ролі Середземномор'я в складних геостратегічних розкладках нового часу, переходу лідерства до нових європейських регіонів і країн північного заходу, заходу і центру (Голландії, Англії, французьких, фламандських і німецьких осередків) [3, с. 319 – 322]. Знову ж таки широкі узагальнення подаються істориком через призму природних явищ і природного середовища, характер матеріальної культури й повсякденного буття. Він звертає увагу на фізико-географічну єдність Середземноморського регіону, вплив клімату на історію. Водночас у деяких частинах роботи, інколи в підтексту, містяться зауваження, які засвідчують, що відповідні природно-географічні й матеріальні фактори породжують відмінні культурно-цивілізаційні ознаки в інших, уже названих, частинах континенту.

В останніх розділах Бродель подає середземноморський світ як соціальну цілісність, указує на роль шляхів і міст, каботажного мореплавства, розглядаючи їх важливими елементами інфраструктури. Усе це ув'язується ним із зародженням банків і банківської справи, демографічним зростанням, проблемами неврожаю й продовольчими труднощами, пошестями і, як наслідок, невідвортністю міграцій, що супроводжують ці несприятливі явища. Автор підводить читача до розуміння того, чому Середземномор'я, де відбувалися складні й суперечливі процеси синтезу західної та східної культур в умовах унікального природно-кліматичного середовища з кінця XVI – XVII ст. поступово втрачає першість найважливішого цивілізаційного регіону (пов'язану з морською гегемонією іспанців, португальців, певною мірою генуезьців у світовій морській торгівлі й колоніальній експансії) і, зрештою, поступається європейській Півночі (Голландії, Англії) у формуванні й поширенні буржуазних відносин і буржуазного суспільства. Бродель з цього приводу відзначає: Північна Європа, залишаючись далеко від маслинових гаїв, є одним із постійних факторів історії Середземномор'я. Саме піднесення цієї частини Європи, пов'язаною з Атлантикою, стане вирішальним для долі моря наприкінці XVI ст. [3, с. 31] і, додамо, змістить епіцентр формування сучасної західної цивілізації на Північ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Истоки Европейской (Западной) цивилизации. Причины и следствия // [http:// www.vshkola.ru / DswMedia / vasilev3fr.pdf](http://www.vshkola.ru/DswMedia/vasilev3fr.pdf); Grand-Carterel J. L'Histoire, la vie, les moeurs et la curiosité par l'image...1450-1900. – P.,1927. – Т.П. – 412 p.; Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики). М.: Логос,2000. – 215 с.; Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух. – У кн.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. – К.: Основи,1998. – С.355 – 380; Ле Маршан Г. Становление европейских наций (до XIX века) // Вопр. ист. – 1989. – № 2. – С.42 – 59; Шиллинг Х. Становление европейских государств раннего Нового времени и формирование политической системы их взаимоотношений как системы держав современной Европы // Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике XVI-XX вв. – М.,2002. – С.35 – 89; Наумов Е.П. Об особенностях перехода от феодализма к капитализму в Юго-Восточной Европе // Нов. и новейш. ист. – 1986. – № 6. – С.87 – 91; Журавлев В. В. Переходные эпохи в истории // Нов. и новейш. ист. – 2004. – № 4. – С.154 – 163; Ивонин Ю. Е. Династические браки и “брачная дипломатия” в Центральной и Восточной Европе XV-XVII в. // Нов. и новейш. ист. – 2000. – № 2. – С.170 – 179; Кириллова Е. Н. Ремесленные и торговые корпорации в раннее новое время // Нов. и новейш. ист. – 2009. - № 3. – С.80 – 93; Средневековье и Возрождение / Пред. редсов. А. О. Чубарьян. – М.: ОЛМА Медиа Групп,2009. – 640 с. (серия “Энциклопедия всемирной истории”) та ін.
2. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французська історіографія ХХ століття. – Львів: Классика,2001. – 170 с.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Ч.1: Роль среды / Пер. с фр. М. А. Юсима. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с. (Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. – P.,1966. – Т.1. – P.16 – 19).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачканазі Борис Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри економіки і управління освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти й кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія Франції, історія західного суспільства, історія міжнародних відносин нової і новітньої доби, франко-українських і франко-російських відносин.

УДК 303.445.4(470)

**ВЗАЄМИНИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ОРГАНАМИ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В 1775 – 1870 рр.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ**

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті зроблено спробу проаналізувати праці дорадянських учених, в яких досліджувалося міське громадське самоврядування, урядові державні установи та взаємини між ними у дореформену добу.

Ключові слова: історіографія, міське самоврядування, органи державної влади, дореформена доба, “Жалувана грамота містам”.

В статье сделана попытка проанализировать труды досоветских ученых, в которых исследовались городское общественное самоуправление, правительственные государственные учреждения и взаимоотношения между ними в дореформенный период.

Ключевые слова: историография, городское самоуправление, органы государственной власти, дореформенный период, “Жалованная грамота городам”

The article attempts to analyze the works of pre-soviet scientists, who studied the city public self-government, the government of the state institutions and the relationships between them in the pre-reform period.

Keywords: historiography, municipal self-government, bodies of state power, the pre-reform period, “the letter granted to the cities”.

Однією з нагальних проблем суспільно-політичного життя пострадянських країн є взаємини міського самоврядування з державними владними структурами. Адже від того, як будуть вибудовані стосунки між центральною владою, її місцевими органами та місцевим самоврядуванням залежить побудова громадянського суспільства й правової демократичної держави. Проблема взаємостосунків міських самоврядних органів із державною владою існувала практично протягом всього періоду існування міського громадського самоврядування не лише в Російській імперії, а й у країнах Західної Європи. Окреслена тема не була предметом спеціального вивчення в дорадянській літературі. Проте її дослідження є одним із важливих напрямків вивчення міст Російської імперії дореформеної доби. Незважаючи на те, що в наявній літературі із цієї теми немає спеціальних праць, усе ж у працях, присвячених діяльності міських органів самоврядування, урядових державних структур, дорадянські автори торкалися тією чи іншою мірою й проблеми їхніх взаємозв'язків. Тому у цій статті робиться спроба проаналізувати літературу, яка так чи інакше стосується обраної теми.

Перші наукові та публіцистичні праці, у яких поміж інших аналізуються й проблеми взаємин міського самоврядування з владними державними структурами, з'явилися в середині XIX ст. Їхніх авторів – Л. О. Плошинського [27], П. А. Муллова [23], О. В. Лохвицького [22] та інших – цікавили, насамперед, державні та місцеві органи влади, норми, що регулювали громадське життя міст, устрій управління, урядова регламентація міського життя, межі компетенції органів місцевого самоврядування, їхні стосунки з державною владою. Усі ці питання вони розглядали через призму урядової політики, досліджуючи правове становище міського населення та систему міського самоврядування тільки на основі законодавства. Значення законодавства Катерини II вони вбачали в чіткому правовому оформленні наявних станів, їхніх прав та обов'язків, а конкретна реалізація міського законодавства виявилася ними обійдена [19, 4].

Підготовка та проведення земської та міської реформ у 1860 – 1870-х рр. викликали помітне зростання інтересу російської наукової громадськості до проблем місцевого самоврядування та його взаємостосунків із владою. Між ученими різних наукових шкіл розгорнулася дискусія, результатом якої стало вироблення так званої громадської теорії самоврядності (її ще називають

“громадсько-господарська”) та державної. На думку авторів першої з них, поняття місцеве самоврядування означало самостійний політичний інститут зі своїми незалежними від держави інтересами, який власними силами спроможний розв’язувати свої господарські та соціальні проблеми без втручання урядових органів. Місцеве громадське управління та держава розглядалися ними як незалежні одна від одної суспільні структури. Отже, місцеве самоврядування означало відання справами місцевого господарства та покликане, на їх переконання, виконувати тільки функції обслуговування побутових та культурних потреб міського населення.

Представники громадської теорії місцевого самоврядування виступали за розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та державною владою. Так, один із авторів цієї теорії академік Б. М. Чичерін у монографіях “О народном представительстве” [32] і “Курс государственной науки” [33] вважав, що два рівноправних елементи об’єднуються в організації державного управління: державний і громадський. Перший виявляється в діяльності урядових установ, другий – у місцевому самоврядуванні. Учений підкреслював: “...мета держави є загальне благо, задоволення народних потреб. Для цього необхідна діяльність, яка може бути двоякого роду: урядова і громадська” [32, с. 387]. Як центр управління, громада, на його переконання, виконує як свої, так і деякі державні справи. “Перше, – писав Б. М. Чичерін, – ...називається власним відомством, друге – відомством дорученим”. До першого входило “внутрішнє господарство”: “управління майном, місцевий благоустрій, утримання громадських закладів, благодійних, навчальних, лікарень тощо”, місцева поліція і місцевий суд. “До другого розряду належать загальнодержавні справи, що покладаються на громади. Які? “Оприлюднення законів та виконання розпоряджень уряду; ...розкладка і збір державних податків і виконання повинностей; ...проведення загальних виборів; ...ведення цивільних списків, складання актів та участь у народних переписах; ...загальна поліція” [33, 396 – 397]. Через те, що “ці два розряди справ багато в чому перетинаються”, то для “збереження самостійності громади дуже важливо визначити, що саме належить громаді й що державі”. Тому, на нашу думку, Б. М. Чичерін слушно підкреслював, що “господарська частина становить власну справу громади. У цій царині їй повинні бути надані як автономія, тобто право видавати обов’язкові постанови, так і самоврядування, тобто завідування справами за допомогою виборних осіб. З боку держави тут доречний лише контроль, а не розпорядження” [33, с. 397].

Професор Харківського університету В. М. Лешков [21] обґрунтував прогресивну ідею незалежності органів самоврядності від держави, хоча й не заперечував можливості контролю останньої за діяльністю місцевого самоврядування. Він указав і на різну природу влади органів місцевого самоврядування і держави, яка, на його думку, полягала в тому, що в державі влада має значення необхідної структури, а в органах самоврядності – завжди виборної [12, с. 22]. Відстоюючи ідею незалежності місцевого самоврядування, учений пов’язував її із самостійною господарсько-економічною політикою органів громадського самоврядування [31, 6].

За розмежування компетенції між місцевим самоврядуванням та державною владою виступав і відомий земський діяч та публіцист князь О. І. Васильчиков. Він зазначав, що інтереси суспільства й держави часто не збігаються, а, отже,

суспільство має право на розмежування своїх функцій від функцій держави, на самостійне ведення господарства. Він же став й автором самого терміна “самоврядування”, що з того часу набув широкого вжитку. Все ж, характеризуючи систему складання земськими установами (це повною мірою стосувалося й міських органів самоврядування) кошторисів і розкладок, порядок витрачання зібраних податків, О. Васильчиков підкреслював, що “...право самооподаткування не може бути надано необмеженому свавіллю місцевих установ, що це право є складовою ознакою верховної влади й без потрясінь всього державного організму не може бути вилучена з кола дій центрального уряду, самодержавного або представницького” [6, с. 26]. Він так визначав схему дій органів громадського управління у фінансо-господарській сфері: “ ... а) визначення витрат на місцеві потреби, установлених загальним державним законодавством; б) розкладку цих витрат за нормами та правилами, узаконеними вищим урядом і на ті статті, які обкладенню підлягають; в) самостійне й незалежне здійснення витрат за всіма статтями, що перебували у віданні земських установ” [6, с. 55]. Концептуальним, на нашу думку, є положення О. І. Васильчикова про те, що “централізація народного представництва як і централізація управління веде не до свободи, а до обмеження народних прав та свободи. Рівновага між інтересами державними та місцевими, між потребами урядовими та народними, між правлінням та управлінням, між верховною владою та місцевими установами дотримується тільки за допомогою зборів і посадових осіб, що діють на місцях і складаються з місцевих обивателів. Без їхнього сприяння народне представництво точно так само безсиле, як й особисте самодержавство в справі облаштування внутрішнього порядку” [6, с. 45].

На переконання представників іншої, державної теорії самоврядування, визначальну роль відіграє держава, а суспільство перебуває в її підпорядкуванні й виконує завдання, поставлені державою. Відповідно до цієї концепції місцеве самоврядування має своїм джерелом державну владу, тому органи місцевого самоврядування повинні діяти в інтересах як громади, так і держави [24, с. 16]. Автори цієї теорії заперечували будь-яке протиставлення місцевих і державних справ та розглядали самоврядні органи як державні, яким уряд доручає ведення окремих ділянок місцевого господарства та контролює їхню діяльність [18, с. 9].

Значним внеском у теоретичне осмислення досвіду міського самоврядування Російської імперії та розроблення проблеми взаємостосунків органів місцевого самоврядування й державних владних структур стали праці одного з авторів державної теорії самоврядування випускника Харківського університету професора права О. Д. Градовського [8 – 10]. Учений уважав: “Якщо системою самоврядування може бути названа така система внутрішнього управління, при якій держава передає деякі зі своїх завдань у руки місцевого населення, то з цього випливає, що вони повинні діяти на правах державної влади” [9, с. 29]. Разом з тим О. Градовський був упевнений, що сфери освіти, санітарії, правоохорони, продовольча справа тощо є важливими державними завданнями й, отже, предметами державного управління, органи ж самоврядності виконують роль допоміжних, додаткових органів [28, с. 4]. Стан взаємостосунків органів самоврядування та державної влади він оцінював як “роздвоєння, а в окремих випадках і протиставлення урядових постанов, з одного боку, і громадських, з іншого боку” [9, с. 55].

Уважав місцеве самоврядування складовою державного управління й академік В. П. Безобразов [2 – 3]. На його думку, органи місцевого самоврядування слід увести в державну систему управління з необхідним законодавчим визначенням їхньої компетенції. Сутність самоврядування він убачав в управлінні за законами, тим самим визнаючи їхній владний характер. А неефективність місцевого самоврядування, на його думку, обумовлювалася саме тим, що громадське самоврядування не володіло державним статусом і не мало реальної влади. Учений був переконаний у тому, що “... держава та самоврядування нероздільні й що спроби роз’єднання можуть привести до руйнування або самоврядування, або держави, оскільки перше не може ж збутися в другому, – державою в державі”. А тому “... самоврядування не може інакше розглядатися, як у сукупності із загальним організмом усього державного механізму управління, до складу якого воно входить як органічна частина єдиного цілого” [2, с. 1 – 2].

Професор права Н. М. Коркунов у своєму двотомному курсі “Російського державного права” [16 – 17] акцентує увагу читача на тому, що в основі організації місцевого громадського самоврядування міститься “не протиставлення і відокремлення територіального колективу й держави, а заклик місцевого співтовариства на службу державі” [5, с. 24]. Аналізуючи взаємини місцевого самоврядування та державної влади, він зазначав, що органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції не за власним розсудом, а лише, будучи уповноваженими на те державою [17, с. 499]. Учений визнавав підлеглість органів місцевого самоврядування державним справам і завданням та був переконаний у тому, що для вивільнення господарської ініціативи необхідно ввести місцеві самоврядні структури в систему державних установ, а у фінансових питаннях ці структури повинні діяти взагалі на правах державних органів [18, с. 8]. Відзначимо й те, що вперше в дорадянській історіографії Н. М. Коркунов дав найповнішу характеристику обом провідним теоріям місцевого самоврядування – громадській та державній, показав істотні відмінності між ними. На думку вченого, головний висновок, до якого прийшли прихильники обох теорій (і це їх об’єднувало), полягав у тому, що в побудові системи самоврядування повинні враховуватися інтереси як держави, так і суспільства [4, с. 9]. Нам важко з цим не погодитися.

Однією з характерних рис державної теорії самоврядування була спроба розв’язання проблеми багатонаціональності: надавати чи ні місцеве самоврядування корінному населенню національних околиць. Місцеві органи влади, з погляду О. Д. Градовського, повинні були не лише задовольняти вимогам державної єдності, “...але навіть більшою мірою мають бути витвором національної єдності...”, через це “...місцеве самоврядування не слід давати іновірцям, представникам інших національностей тощо, щоб не руйнувати національної єдності ...” [10, с. 112 – 113]. Інших поглядів дотримувався Н. М. Коркунов, який уважав обцинне самоврядування в Польщі та Фінляндії зразком для окраїнних територій Російської імперії. [17, с. 474 – 481]. Ще однією специфічною рисою праць представників державної теорії стала розробка системи контролю коронної влади над самоврядуванням. Значну увагу цьому питанню приділяло немало дослідників. Зокрема, М. І. Свешніков у своїй праці “Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств” поряд з

аналізом досвіду самоуправління у Західній Європі, чільне місце відвів вивченню російського самоврядування та контролю над ним центральної влади [29]. Це свідчить, на нашу думку, про імперський характер тогочасної державної влади.

На межі XIX – XX ст. вивчення міського громадського самоврядування та його взаємини з органами державної влади отримало новий імпульс, зумовлений політизацією російського суспільства, зміною історичної ситуації в Російській імперії. У результаті значно збільшується кількість праць, що дало змогу чітко розмежувати дослідження, присвячені міському самоврядуванню, від праць, присвячених самоврядності взагалі та праці істориків від юристів та економістів. Продовжуючи вивчати теоретичні та правові аспекти зазначеної проблеми, автори (насамперед історики) починають займатися збором архівних, статистичних даних, безпосередньо вивчають досвід самоврядування в окремих містах. У дослідженнях В. М. Гессена [7], Г. А. Джаншієва [11], О. О. Кізеветтера [13], М. І. Лазаревського [20], К. О. Пажитнова [26], Д. Д. Семенова [30], Г. І. Шрейдера [34] та інших аналізуються основні напрямки діяльності органів міського самоврядування: фінансова система, міське господарство, розвиток освіти, благоустрій міст, лікувально-санітарна справа та взаємини міського громадського управління з державними владними структурами.

Так, відомий державознавець М. І. Лазаревський під місцевим самоврядуванням розумів “децентралізоване державне управління, де самостійність місцевих органів забезпечена системою такого роду юридичних гарантій, які, створюючи дійсність децентралізації, разом з тим забезпечують і поточний зв'язок органів державного управління з даною місцевістю і її населенням” [25, с. 9]. Зокрема, вчений чітко визначив сутність місцевого самоврядування, сформулювавши її в чотирьох пунктах: “1) Самоврядування є здійснення урядових прав за дорученням держави; 2) самоврядування є діяльність, що полягає у виконанні місцевих завдань державного управління; 3) самоврядування є виконання завдань державного управління самою державою; 4) органи самоврядування є органами й представниками самої держави” [25, с. 15].

Істотний внесок у розробку цих проблем зробив відомий історик, публіцист, політичний діяч О. О. Кізеветтер. Спираючись не лише на законодавчу базу, а й на широкий архівний матеріал, що додавало особливої цінності дослідженню, автор простежив конкретну реалізацію міського законодавства переважно на прикладі діяльності дореформеного самоврядування Москви. Він високо оцінив “Жалувану грамоту містам” 1785 року, що дозволила новим органам міського самоврядування одержати широку компетенцію. Убачаючи зв'язок міської реформи Катерини II з попереднім історичним розвитком Росії, учений разом з тим наголошує, що реформа якщо і “...не спрямувала плин міського життя в нове русло, то принципово цей закон належить визнати першим маніфестом таких основ міського самоврядування, які не отримували в попередні роки нашої історії не тільки практичного здійснення, а й теоретичного” [1, с. 122]. Сутність же поглядів науковця на міську реформу полягала у тому, що “у законодавстві Катерини II місто вперше було проголошене всестановим самоврядним союзом, склад якого повинен був обіймати всі елементи міського населення і діяльність якого повинна полягати не тільки у виконанні різних державних повинностей, але і в самостійному віданні всіма ділянками міського добробуту” [1, с. 122]. Іншими словами, в основу

діяльності нових органів міського самоврядування були покладені принципи незалежності й всестановості. Цей концептуальний, на нашу думку, висновок переформулювався з висновком І. І. Дитятіна, який найважливішим досягненням міської реформи вважав внесення в "...царину законодавства уявлення про міське населення як громаду" [14, 5].

О. О. Кізоветтер позитивно оцінював закладені в "Установах для управління губерній Всеросійської імперії" та "Жалуваній грамоті містам" ідеї децентралізації управління та намагання залучити міські стани до діяльності міських, повітових та губернських установ. Саме в цьому він убачав зміну поглядів влади в її взаєминах з міською громадою: "Важливий теоретичний внесок катерининського законодавства полягав у тому, що законом проголошувалася "служба" влади громаді, яка сприяла піднесенню її культури, але виконати це завдання можливо тільки в тому разі, "якщо до участі в ній залучаються самі місцеві громадські сили" [13, с. 99]. Водночас учений, характеризуючи міське самоврядування, створене в останній чверті XVIII ст., в'їдливо зазначав, що "то була достатньо своєрідна та достатньо потворна комбінація..." [1, с. 123]. Пояснював він її, передусім, дублюванням функцій та завдань, що були поставлені законодавцем перед міською громадою, загальною та шестигласною думами. Критично ставлячись до практичної реалізації міської реформи, О. Кізоветтер указував на негативні обставини та умови, які не дали можливість повною мірою втілити в життя всі елементи реформи. У результаті дослідження автор дійшов висновку, що майже ніде законодавець не досяг своєї мети після введення "Жалуваної грамоти містам". Причинами цього були: невідповідність рівня розвитку міст поставленим перед ними вимогам (у ряді міст не виявилось й половини станових груп, які повинні були брати участь у виборах, що ускладнило формування органів міського управління); невизначеність формулювань Міського положення, що дозволило місцевим урядовим органам зосередити у своїх руках владу в більшості міських справ; обмеженість міських бюджетів, якими до того ж міське самоврядування могло розпоряджатися тільки з дозволу вищого міського чиновництва [14, с. 7].

Квінтесенцією оцінки О. О. Кізоветтером реформи губернського та міського управління є його слова: "Адміністративна реформа Катерини II продемонструвала потребу держави в залученні місцевих громадських сил до участі в справах управління, засвідчила усвідомлення урядом неможливості вести управління одними бюрократичними засобами...Для надання життєвої сили принципам, проголошеним Катериною, належало попередньо знищити рабство народу й приборкати адміністративне свавілля введенням суворої законності в усіх галузях життєвого укладу" [13, с. 102]. Цілком погоджуючись з такою оцінкою автора, додамо: злободенність її (оцінки) ні на йоту не зменшилася і в наш час.

Грунтовне дослідження, присвячене історії міського самоврядування XVIII – XIX, здійснив історик, географ Д. Д. Семенов. Учений високо оцінював міське громадське самоврядування, що було сформоване в результаті проведення реформи Катериною II як система, до якої ввійшли загальна та шестигласна думи, очолювані міським головою. Це стало, на його думку, втіленням реального міського представництва, що відбивало інтереси не тільки міських виборців, а й міщан, які не мали виборчих прав [30, 1]. Більше того, він робить, на нашу думку, нестандартний навіть у наш час висновок про те, що "міським виборчим правом у

катерининський час володіло більше коло станових розрядів міського населення” [30, с. 1 – 2], ніж за Міським положенням 1870 р. Д. Д. Семенов указує також і на негативні сторони міської реформи Катерини II, до яких, зокрема, відносить розподіл міських витрат на обов’язкові та необов’язкові, що обмежувало діяльність органів міського самоврядування й знижувало їхню самостійність. Для кращого ж функціонування міського господарства потрібно було, на його думку, розширити бюджетні права міст і, найперше, докорінно змінити міську податкову систему [30, с. 93 – 99].

В. М. Гессен, К. О. Пажитнов, Г. І. Шрейдер проблеми міського самоврядування та його взаємини з державними установами розглядали передусім через аналіз міського законодавства. Так, випускник Новоросійського університету, уродженець Одеси, В. М. Гессен у своїй праці “Городское самоуправление. Дополнение к курсу русского государственного права” здійснив комплексний аналіз державного механізму Російської імперії в XIX ст., дійшовши висновку, що основною перешкодою на шляху ефективної діяльності як державного апарату, так і місцевого самоврядування була його бюрократизація. Тому для подолання цієї перешкоди, на думку автора, потрібні дві умови: по-перше, самоврядування повинно формуватися безстановим; по-друге, органи державної влади повинні виконувати функції позавідомчого нагляду, а не активного управління [7, с. 63 – 74].

Логічно цілісне, аргументоване дослідження з історії міського самоврядування Росії підготував К. О. Пажитнов, відомий у майбутньому радянський економіст, фахівець у галузі історії народного господарства. Він розкрив причини прийняття, сутність і наслідки введення всіх найважливіших законодавчих актів, які регулювали міське самоврядування в Росії та його взаємини з державними органами влади [26, с. 3 – 116].

Отже, дорадянські історики та правознавці стали авторами низки праць з історії управління та самоврядування в містах Російської імперії дореформеної доби. Вони поставили проблеми взаємин міського громадського управління з органами державної влади, основні з яких перебували у сфері розподілу повноважень та у галузі фінансово-економічної діяльності. Саме ці питання й стояли в центрі уваги дорадянських авторів. Проте домінування формально-юридичного підходу та вузька джерельна база досліджень не дозволили їм вийти за межі описовості й коментування законодавчих актів. Через це практична взаємодія державної влади й органів міського самоврядування лишилася поза увагою дослідників. Водночас праці дорадянських учених заклали міцний науковий фундамент для подальшого дослідження цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. – Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. – 318 с.
2. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. – М., 1874. – 52 с.
3. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление и самоуправление и судебная власть. – СПб: Тип. В.Безобразова и Ко, 1882. – 760 с.

4. Беседовская А. В. Система местного самоуправления на Южном Урале в период модернизации российского общества: Вторая половина XIX – начало XX века: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Оренбург, 2004. – 24 с.
5. Васильев В. И. Местное самоуправление: Учебное и научно-практическое пособие. – М.: Юринформцентр, 1999. – 453 с.
6. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т. I. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. – 352 с.
7. Гессен В. М. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. – СПб., 1912. – 28 с.
8. Градовский А. Д. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1875 – Т. 1. – 448 с.
9. Градовский А. Д. Системы местного управления на западе Европы и в России // Сборник государственных знаний. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1878. – 472.
10. Градовский А. Д. История местного самоуправления в России / Собр. соч. – Т 2. – СПб., 1899. – 462 с.
11. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ. – СПб., 1907. – 480 с.
12. Дуреев С. П. Становление и развитие местного самоуправления: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук. – Красноярск, 2004. – 152 с.
13. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 474 с.
14. Ковалева М. В. Орловская городская дума: 1787 – 1913 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Орел, 2003. – 368 с.
15. Коваленко Н. Е. Местное самоуправление как форма демократии: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2008. – 296 с.
16. Коркунов Н. М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. – Т. 1. – 623 с.
17. Коркунов Н. М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. – Т. 2. – 739 с.
18. Костюков А. В. Социально-экономическая деятельность Самарского земства (1865 – 1914 годы): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Самара, 2003. – 23 с.
19. Кустова Е. В. Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России: На материалах деятельности Вятской городской думы 1793 – 1870 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2005. – 276 с.
20. Лазаревский Н. Самоуправление / Сборник “Мелкая земская единица”. – СПб., 1903 – 1904. – 183 с.
21. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. – М., 1871. – 354 с.
22. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1. – СПб., Тип. Бочкарева, 1864. – 228 с.
23. Муллов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. – СПб., 1864 – 198 с.
24. Муниципальное право: Учебник для вузов / Под ред. А. М. Никитина. – М: ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2000. – 439 с.
25. Основные теории местного самоуправления: происхождение и развитие. – М., 1996. – 56 с.
26. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты / К. Пажитнов. – СПб., 1913. – 116 с.
27. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – СПб., 1852 – 286 с.

28. Попов П. А. Городское самоуправление Воронежа (1870 – 1918 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Воронеж, 2005 – 22 с.
29. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. – СПб., 1892. – 573 с.
30. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – 392 с.
31. Чеснокова Ю. В. Правовые основы финансирования земских органов самоуправления во второй половине XIX – начале XX веков (На примере Пензенской губернии): дисс. ... канд. юрид. наук: Пенза, 2005. – 205 с.
32. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. – М., 1866. – 836 с.
33. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Тома I – III. – Москва, типография товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1894 г. – 803 с.
34. Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX веке. Т.4. б.г. – С.1 – 29.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: Російська імперія в дореформену добу.

УДК 94 (470) “1917 – 1920-ті”

ЦЕНзуРА ВИДОВИЩ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ В 1917 – 1920-х рр.

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується система цензурного контролю над видовищам, як складник радянської цензурної політики протягом 1917 – 1920-х рр.

Ключові слова: цензурна політика, радянська цензура, військова цензура,

В статье рассматривается процесс становления системы контроля за зрелищными мероприятиями как составной части цензурной политики в советской России на протяжении 1917 – 1920-х гг.

Ключевые слова: цензурная политика, советская цензура, военная цензура.

In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia in 1917 – 1920.

Keywords: censorship policy, soviet censorship, political censorship.

Метою цієї статті є висвітлення процесу становлення цензури видовищ.

На особливу увагу з-поміж досліджень початку 90-х р. XX ст. заслугове монографія А. В. Блюма “За кулісами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929” [1]. У ній розглянуто діяльність цензурних органів

протягом 1917 – 1929 рр. У центрі уваги дослідника – цензурні переслідування літераторів, апарат Головліту та Головреперткому РСФРР.

На сучасних архівних матеріалах колективом упорядників під керівництвом Т. М. Горяєвої підготовлене видання “Институты управления культурой в период становления. 1917 – 1930-е гг.” [2]. Воно складається з хронологічно розташованих схем державних установ, що супроводжуються пояснювальною та довідковою інформацією. Подібна подача документального матеріалу значно полегшує розуміння ключових аспектів системи управління культурою. У книзі подано повні структури Агітпропу ЦК ВКП(б), Наркомату освіти РСФРР, Держкіно, Держвидав, Головліту та ін

Цензуру театральних видовищ у роки непу описано в дисертаційному дослідженні Г. Бондаревої [3]. Кандидатська дисертація О. Сурова “Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.” головну увагу зосереджує на таких напрямках цензурної політики, як контроль над засобами масової інформації, робота з книжковими фондами, цензура театральних репертуару. У роботі використано чимало нових документальних матеріалів з Державного архіву Ярославської області [4].

У дисертації В. Бабюха досліджено роль та місце органів політичної цензури в системі політичного нагляду радянської України в 1920 – 1930-х рр. Простежується вплив Головліту на організацію контролю за театральним життям та кіномистецтвом, українською культурою тієї доби в цілому [5].

Період з 1917 до 1922 рр. був часом пошуків оптимальної системи ідеологічного контролю над видовищами. На засіданні Другого Всеросійського з'їзду Рад 8 листопада 1917 р. поряд з іншими наркоматами створено Народний комісаріат освіти РСФРР (Наркомос, НКО). А вже 9 листопада 1917 р. всі російські театри було передано у відання Наркомосу.

Із самого початку Народний комісаріат освіти мав стати органом, покликаним вирішувати питання розвитку та управління культурними процесами та освітньою справою республіки, тому його структура була громіздкою та розгалуженою.

Відповідно до декрету ВЦВК та РНК РСФРР від 12 листопада 1917 р. Наркомос складався із галузевих та функціональних відділів, кожен з яких відповідав за реалізацію найбільш актуальних для того часу завдань культурної революції.

Суттєві зміни в структурі Наркомосу РСФРР відбулися за період з кінця 1918 до 1920 р. Протягом зазначеного періоду в складі НКО було створено Центральний Театральний відділ, завдання якого визначалися окремим положенням. Насамперед він мав управляти театальною справою в країні, очолити процес створення нового театру у зв'язку з “перебудовою державності на засадах соціалізму” [2, с. 64].

Декретом РНК РСФРР від 26 серпня 1919 р. цей відділ реорганізовано в Центральний театральний комітет (Центротеатр) у системі НКО РСФРР. Уже у листопаді 1920 р. Центротеатр було ліквідовано, а його функції розподілено між Управлінням Державних академічних театрів і Художнім підвідділом Головного політико-просвітницького комітету при НКО РСФРР (Там само, с. 64.).

Загалом можна зробити висновок про те, що розмаїття покладених на Народний комісаріат освіти РСФРР функцій зумовило складність і нестійкість

структури наркомату впродовж перших десяти років його існування. За цей час він пережив дві загальні реорганізації (1921 р., 1925 р.), внаслідок яких його структура стала ще більш складною.

Найголовнішим для себе видом мистецтва нова влада вважала кінематограф. Постанова “Про контроль у кінопідприємствах” від 4 березня 1918 р. зафіксувала підпорядкування приватного кінематографа місцевим радам [6].

Проте досягти компромісу між партійною ідеологією та кіномистецтвом виявилось складно. Адже фільми дореволюційного виробництва в більшості випадків були неприйнятними як з ідеологічних, так і з естетичних причин. Власне виробництво ускладнювалося через нестачу необхідних матеріалів та фахівців. У цих умовах виникла потреба ретельного відбору наявного в країні фонду кінокартин. Отже, одним з важливих напрямів діяльності влади стало встановлення кіноцензури.

18 вересня 1919 р. постановою Наркомосу РСФРР на основі декрету РНК РСФРР від 27 серпня 1919 р. було оформлено створення Всеросійського фото-кінематографічного відділу. Ця структура мала завдання організувати використання фото-кінопромисловості в агітаційно-пропагандистських та навчальних цілях, а також централізувати виробництво та розповсюдження технічних засобів і матеріалів кінопродукції [7, л. 110].

Для виконання покладених на нього завдань Всеросійський фото-кінематографічний відділ мав право: націоналізації як окремих підприємств, так і всієї фото-кінопромисловості; ревізії фото-кіно товарів; установа фіксованих цін на фото-кіно сировину; видання різного роду постанов, спрямованих на здійснення контролю за фото-кіно торгівлею, обов’язкових для всіх підприємств і приватних осіб [Там само, л. 110].

Управління кінематографом до 1922 р. здійснювали ті самі органи Наркомосу, що контролювали й театральний репертуар. Наприкінці 1922 р. Всеросійський фото-кіно відділ НКО РСФРР реорганізується в Центральне державне кіно-фото підприємство (Держкіно).

Після довготривалих конфліктів між різними відомствами за право монопольного керівництва інформаційними потоками для об’єднання всіх видів цензури при Наркоматі освіти РСФРР 6 червня 1922 р. було створено Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт РСФРР). Згідно з декретом Раднаркому від 19 грудня 1922 р. Головліт отримав право цензурувати кінофільми та сценарії.

Ураховуючи те, що виробництво кінокартин в радянській Росії тільки налагоджувалося, а до прокату потрапляли картини, зняті в дорадянський період або отримані із-за кордону, головним своїм завданням керівництво Головліту вважало “...вилучення з кінокартин найбільш шкідливі місця, а тому, що залишиться, через заміну написів і т. д. надати по можливості критичного висвітлення” [8, с. 429 – 430]. Виходячи з цього, навіть дозволені до показу картини на місцях мали вважати не рекомендованими, а лише такими, що можна демонструвати. Контролюючим органам слід було самим вирішувати питання про можливість демонстрації, враховуючи аудиторію, для якої відповідна стрічка буде демонструватися.

Практично не доходила до країни кінопродукція однієї з найстаріших кіностудій Йосипа Миколайовича Єрмольєва, яка була заснована 1915 р. в Москві. 1918 р. компанія відкрила філіал у Ялті, а з 1920 р. після еміграції Й. М. Єрмольєва продовжила діяльність у Франції. І хоча її фільми широко демонструвалися за кордоном, в СРСР навіть згадка про них була ледь не крамолою. Натомість у радянському кінематографі втілювалась ідея Л. Кулешова, який запропонував внаслідок відсутності плівки робити фільми з того, що “буржуї на знімали”. Таким чином, з’явилася революційна агітка “Позолочена гниль” – перемонтаж чудового фільму Ф. Ланга “Доктор Мабузо гравець” – зроблена С. Ейзенштейном [5, с. 195 – 196].

Заборонялися не тільки іноземні та емігрантські кінострічки. Протягом 1922 – 1923 рр. було заборонено фільми “Кров людини”, “Кров предків”, “Страйк Загуляйкіна”, “Графиня Валевська” та ін., зняті на вітчизняних кіностудіях “Держкіно”, “Кіно-Москва”, “Екран” [8, с. 431 – 432].

В Україні лише за період 1923 – 1925 рр. заборонили до зйомок 63 кіносценарії [5, с. 196].

Апарат, що займався цензуруванням кіноматеріалів, увесь час розростався. У вересні 1923 р. було створено комісію РНК у кіносправі, кінокомісію ЦК РКП(б) та художню раду в справах кіно при Головополітосвіті. Завдання останньої досить детально виклала у своєму листі заступник наркома освіти РСФРР В. Яковлева. Вона писала: “Одним із завдань художньої ради в справах кіно є художнє та ідеологічне керівництво роботою кіноорганізацій. Це завдання охоплює: а) розгляд, узгодження та затвердження виробничих планів кіноорганізацій у частині їхнього тематичного змісту; б) затвердження сценаріїв; в) художньо-ідеологічне керівництво постановками, що має реалізовуватися контролем над постановками картин та їхнім випуском тільки за сценарієм, попередньо затвердженим художньою радою” [8, с. 50].

У листі також пропонувалося ввести до художньої ради в справах кіно при Головополітосвіті представників від Головліту, без візи яких фільми не випускати [Там само, с. 51].

За статистичними даними станом на 1 жовтня 1925 р., через худраду пройшло 307 сценаріїв, постановку дозволено лише 147, тобто менше половини. З-поміж основних недоліків називалися надуманість сценаріїв, відсутність соціального обґрунтування теми, перенасичення матеріалу [9, с. 266].

Отже, кіноцензура мала на меті поставити цей вид мистецтва на службу правлячій партії через установа контролю за всіма етапами кінопроцесу. Ідеологічний контроль відводився Головліту, а ліквідація приватного кінематографа зробила процес створення фільмів повністю залежним від державного фінансування.

Вивчення об’єктів контролю Головліту дозволяє згадати про театральні постановки, естрадні виступи, концерти та інші видовища. З початком нової економічної політики театри було переведено на госпрозрахунок. Це, природно, позначилося на репертуарі. У нових умовах перевага надавалася виставам, що приносили касові збори, проте не завжди відповідали ідеологічним настановам влади. Така ситуація вимагала посилення цензурного контролю. На початку 1923 р. згідно з постанови РНК СРСР від 9 лютого при Головліті було організовано

сумновідомий в історії літератури та мистецтва Комітет з контролю за репертуаром (Головрепертком, ГРК). На нього покладалися такі функції: “Надання дозволу на постановку драматичних, музичних та кінематографічних творів, укладання та періодичне видання списків дозволених та заборонених до публічного виконання творів” [8, с. 39 – 40].

Відповідно до інструкції ГРК, як при затвердженні плану окремих театральних постановок, так і при видачі дозволу на окремі п'єси слід було враховувати середовище, у якому проходитиме показ. Увесь репертуар поділявся на три категорії: перша – дозволено для всіх театрів; друга – дозволені, але не для робітничо-селянської аудиторії; третя – заборонені [8, с. 266 – 266].

Шедевром бюрократичної творчості Головреперткому став тритомний “Репертуарний путівник”, який започаткував так звану літерацію театральних п'єс. Спочатку вони поділялися на дозволені (літ. А), умовно дозволені з урахуванням позиції місцевих контрольних органів (літ. Б) та заборонені [8, с. 280]. Згодом літерація зазнала таких змін: А – драматичні твори прийнятні за своєю ідеологічною спрямованістю, що можуть бути дозволені; Б – твори ідеологічно допустимі; В – п'єса ідеологічно не витримана, але не настільки, щоб її забороняти; Г – твори ідеологічно витримані, але примітивні, тому їх постановку слід приурочити до різних революційних дат, дозволяти в основному в робітничих районах [1, с. 133].

Для прикладу, до театрального репертуару категорично заборонялося включати п'єси О. Блока “Троянда і хрест”, О. Островського “Козьма Мінін”, Ф. Шиллера “Орлеанська діва” та інші драматичні твори [5, с. 193].

До списку заборонених потрапила написана в Києві п'єса М. Булгакова “Дні Турбіних”. Спроба поставити її Московським Художнім театром викликала велике незадоволення вищого партійно-державного керівництва. Не дозволили звернутися до неї й театру “Березіль”. 1929 р. питання щодо п'єси було повністю і безповоротно знято – її просто заборонили [Там само, с. 194].

Непросто склалися стосунки Головреперткому з академічними театрами. Право цензурувати їхній репертуар ГРК отримав лише 21 квітня 1925 р., коли було прийнято постанову ВЦВК “Про цензурування репертуару артистів академічних театрів”. Згідно з цією постановою від попередньої цензури звільнялися тільки виступи заслужених і народних артистів [10, л. 205].

Головрепертком пильно стежив і за музичним театром. Репертуар опер та балетів систематично очищували від “ідеологічно шкідливих творів”. Уже 1925 р. було вирішено обмежити його 40 класичними операми.

Досить чітко сформульовано новий підхід до оперного мистецтва в секретному циркулярі Головліту РСФРР від 14 травня 1925 р.: “Переважає більшість театральних репертуарів є неприйнятним з ідеологічних позицій. У той же час до цього переліку входить ряд опер, які не можна заборонити. Наприклад, опери “Снігуронька”, “Аїда”, “Демон” (демократично-монархічна тенденція в “Снігуронці”; імперіалістичне забарвлення “Аїди”; містична релігійність “Демона”). Проте, беручи до уваги, що в опері враження від ідейного аспекту слабше музичної сторони, ГРК не заперечує проти дозволу вказаних опер” [1, с. 134].

На початку 1926 р. в таємному циркулярі Головліту РСФРР щодо особливостей цензури оперети підкреслювалося, що оперетки, як завжди вульгарні, проте не містять явного контрреволюційного складника, й оскільки нової радянської оперети ще не існує, вони не підлягають забороні. У той же час відмічалось, що оперета є лише “допустимим жанром”, чим раніше він зникне в РСФРР, тим краще [11].

У звіті Головреперткому за три роки від 29 серпня 1926 р. знову-таки наголошувалося на відсутності у сфері опери та оперети радянських творів, тому доводилося допускати явно монархічні та феодальні опери. Саме цим пояснюється те, що в репертуарі до сих пір стоять “Фауст”, “Пікова дама”, “Декабристи” та інші. Відмічалось, що постановки оперні вистави являють собою все ж таки високе музичне мистецтво, а в оперетах доходять до порнографії... [8, с. 281].

Для виконання поставлених завдань Головрепертком мав право видавати інструкції щодо порядку здійснення згаданого контролю, уживати необхідних заходів та закривати установи в разі порушення ними постанов Головреперткому. У той же час за розгляд усіх матеріалів Головрепертком стягував певні кошти відповідно до згаданої постанови. Тим самим цензурний контроль, а також певною мірою утримання апарату Головреперткому здійснювалися за кошти тих, на кого поширювався цей контроль.

Для здійснення контролю за всіма установами, що займалися різного роду видовищами, мали відводити по одному постійному місцю, не далі 4 ряду, для представників Головреперткому та відділу політконтролю ОДПУ [6].

Отже, система контролю за видовищами не була цілісною. Безліч суміжних функцій виконували різні органи, з-поміж яких були й органи Наркомату освіти, і спеціально створені комісії при Раднаркомі та ЦК РКП(б) і спецслужби.

Іншим напрямом цензурної політики була музична інформація. 1924 р. при Головліті утворюється Колегія з контролю за грамофонним репертуаром. Вона уклала та видавала “Списки грамофонних платівок”, що підлягали вилученню з продажу. Заборонялися й вилучалися через органи політконтролю ДПУ платівки монархічного, імперіалістичного змісту, порнографічні, образливі для гідності жінок та ін. [1, с. 89].

Спеціальним таємним циркуляром Головліту було заборонено фокстрот як танець, що є імітацією різного роду збочень. У циркулярі, зокрема, зазначалося: “Останнім часом одним із найпоширеніших номерів естради, вечорів (навіть у клубах) є виконання нових або “ексцентричних”, як вони зазвичай подані на афіші, танців – фокстроту, шіммі, тустепу та ін. Будучи породженням західноєвропейського ресторану, означені танці, без сумніву, спрямовані на низькі інстинкти. У своїй нібито скупості й одноманітності рухів становлять імітацію статевого акту й різного роду фізіологічних збочень. Але в трудовій атмосфері радянських республік, що перебудовують життя та відкидають гниль міщанства, танець має бути іншим – бадьорим, радісним, світлим” [12, с. 80].

Подібні танці в жодному разі не повинні були дозволятися до виконання на танцювальних вечорах та в клубах. Узагалі рекомендувалося орієнтуватися на “Каталог грамофонних платівок”, що вироблялися фабрикою “5-річчя Жовтня”, все інше мало бути піддано попередній цензурі.

Ураховуючи матеріалістичні засади світогляду радянської влади, встановлювався контроль за цирковим жанром. Циркуляр Головреперткому від 15 липня 1924 р. приписував місцевим органам дозволяти виступи факірів, ясновидців і т. д. лише при дотриманні наступних вимог: 1) поміркований тон афішної реклами; 2) обов'язкове роз'яснення фокусів під час сеансу або після його завершення [6].

На основі рішення Головліту й Наркомату охорони здоров'я 13 вересня 1927 р. спеціальним циркуляром заборонялася публічна демонстрація гіпнотичних сеансів. Дозвіл на лекції про гіпноз могли видаватися місцевими цензурними органами тільки тим особам, які мали відповідну візу місцевого органу охорони здоров'я [6].

Таким чином, основні напрями радянської цензурної політики охоплювали кіносправу, театральний репертуар та іншого роду видовища, оцінюючи їх з позиції ідеологічної доцільності. Мистецтво було поставлено на службу партії. Цензурна практика здійснення контролю за різними видами інформації мала свою специфіку. Її реалізація покладалася на органи Головліту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А. В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929 гг. / Блюм А. В. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
2. Институты управления культурой в период становления. 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы / [науч. ред. Горяева Т. М.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
3. Бондарева Г. А. Советская цензура зрелищ в период новой экономической политики, 1921 – 1929 гг.: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Г. А. Бондарева. – М., 2003. – 27 с.
4. Суров А. В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – 1930-х гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Суров Александр Витальевич. – Ярославль, 2002. – 235 с.
5. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.
6. Суров А. Краткий обзор цензурной политики советского государства [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.memo.ru/about/bull/b20/19.htm>
7. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 1250. – Оп. 1. – Д. 57. – 134 л.
8. История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т. М. Горяева, Д. Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
9. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. / Жирков Г. В. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
10. ГАРФ – Ф. Р – 1235. – Оп. 41. – Д. 15. – 264 л.
11. Циркуляр Главлита об особенностях цензуры опереточного жанра от 1 февраля 1926 г. – [Электронный ресурс] // Электронное периодическое издание “Открытый текст”. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/org/grk/norm/?id=3391>
12. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.

УДК 94(477.74)“1921/1922“

**ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ДОПОМОГИ В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОГО
РАДЯНСЬКОГО ГОЛОДУ**

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Аналізується гуманітарна діяльність Американської адміністрації допомоги (АРА) в українському Причорномор'ї в часи першого радянського голоду.

Ключові слова: голод, АРА, допомога, Одеська губернія.

Анализируется гуманитарная деятельность Американской администрации помощи (АРА) в украинском Причерноморье во время первого советского голода.

Ключевые слова: голод, АРА, помощь, Одесская губерния.

Humanitarian activity of American Relief Administration (ARA) is analyzed in Ukrainian Prichepnomoryi in the days of the first soviet hunger.

Keywords: hunger, ARA, assistance, Odessa province.

У світі нагромаджено великий досвід надання гуманітарної допомоги населенню, потерпілому від економічних катастроф, стихійних лих, військових дій, терористичних актів. У цій роботі беруть участь громадські організації, державні інституції, мешканці різних країн планети. Традиції інтернаціонального благодійництва значною мірою склалися протягом ХХ ст., відомого своїми світовими війнами, соціальними, політичними, економічними катаклізмами. До останніх належить і голод на українських землях 1921 – 1923 рр. І хоча він не мав масштабу 1932 – 1933 рр., його перебіг і наслідки були трагічними. Це спонукає до аналізу обставин, що його спричинили, вивчення становища в зазначений голодний період радянської доби. Якщо особливістю голодомору 30-х років була ізоляція керівництвом СРСР потерпілих районів від можливості закордонної продовольчої допомоги, то за десять років до цього був нагромаджений досвід плідної благодійницької діяльності іноземних організацій у голодувальних губерніях радянських Росії та України.

В СРСР дослідження історії перших радянських років переважно акцентувалися на реальних чи уявних господарчих успіхах, зокрема, у галузі непу. Замовчуваною на регіональному рівні й маловідомою в масштабах республіки в наступні десятиріччя була проблема голоду 1921 – 1923 рр., як і 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр., й особливо змісту допомоги іноземних благодійних інституцій населенню УСРР. У тих же працях, де про це йшлося, переважав тенденційний,

ідеологічний підхід. Серед праць радянської доби привертає увагу монографія А. Макаренка [9]. У розділі з тенденційною назвою “Бойся данайцев, дары приносящих”, присвяченому діяльності міжнародних благодійних організацій у радянських республіках, про Американську адміністрацію допомоги (АРА) він пише як про шпигунську, контрреволюційну, антирадянську організацію, що брала участь у політичній грі “на російському голоді”. Висвітлюючи цю ж тему на прикладі Української СРР, він, не навівши жодного аргументу, звинуватив АРА в реалізації тут імперіалістичних планів “мирного закабалення”, “використання погроз і шантажу”, “здійсненні відкритого терору голодом” [8, с. 64–65]. У праці Ю. Полякова “1921: победа над голодом” [13] йдеться не лише про допомогу, яку невідкладно потребує населення, а й про спроби підриву радянської влади. Р. Ілюхіна вважала продовольчу допомогу іноземців таємною зброєю [6]. Д. Сташевський оцінював діяльність АРА як імперіалістичну, антирадянську інтервенцію [14]. Зазначимо, що така оцінка, свідомо чи ні, побічно слугує виправданню відмови сталінського керівництва від іноземної допомоги на поч. 30-х рр. Адже, виходило, що її надати могли знову ворожі СРСР сили. Усе ж названі дослідники віддавали і позитив конкретним справам зарубіжного благодійництва.

Нові дослідження з’явилися в добу незалежності України та роки, що передували цьому. О. Мовчан звернув увагу на причини й наслідки голоду, діяльність іноземних організацій [11]. Досліджувалося становище дітей у губерніях України, що голодували, та допомога їм з боку закордонної Європи [5]. У книзі “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)” [7] С. Кульчицький зупинився, зокрема, на причинах пізнішого приходу в УСРР благодійних закордонних організацій порівняно з РСФРР. Обставини репресій, пов’язаних із голодом, проаналізував М. Шитюк [16]. Більш доступними невідомі чи маловідомі документи про голод 1921 – 1923 рр. зробив вихід збірника з цієї проблематики [2]. В Торонто вийшов збірник публікацій української преси тих часів у Канаді про трагедію на далекій батьківщині [1]. Гадаємо, на фоні цих публікацій недостатнім є висвітлення регіональних аспектів надання допомоги тим, хто голодував, з боку міжнародних інституцій. Завданням пропонованої статті є дослідження масштабів, структури, часу діяльності АРА на Одещині, яка була серед найбільш потерпілих губерній України.

На початку 20-х рр. зернові райони Поволжя, Північного Кавказу та України охопив голод. Сильно постраждали Запорізька, Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська, частково – Харківська, Полтавська та Кременчуцька губернії. Було зібрано лише 45 млн. ц зерна, скоротилося на 25% поголів’я худоби порівняно до 1913 р. [12, с. 12]. Незважаючи на це, Одеська губернія, разом з іншими регіонами УСРР (формально незалежної до утворення СРСР), мусила постачати продовольство радянській Росії. Зокрема, тільки 04.07.1921 р. Одеській губернії було видано 28 нарядів (по УСРР це число склало 252, із яких виконано 85) для відправки хліба [2, с. 55]. 2 серпня 1921 р. при Одеському губвиконкомі створено комісію допомоги тим, хто голодував. Але головною її функцією була допомога не місцевому населенню, а мешканцям закордонного Поволжя. Комісія обкладала продовольчим податком “нетрудове” населення, вела облік та розподіл

добровольчих пожертв і відрахувань із зарплати та пайків робітників, службовців, червоноармійців, розміщувала й працевлаштовувала людей, які прибували із Росії, організовувала для дітей інтернати.

Особливістю цього голоду, порівняно з 30-ми і 40-ми рр., було те, що закордону була надана можливість допомагати постраждалим. Помітною була діяльність Американської адміністрації допомоги під керівництвом Гувера. Уже 20 серпня 1921 р. вона уклала у Ризі угоду з РСФРР, до якої розпочала постачання продуктів і медикаментів. Але на Україну її діяльність поширено не було. Концентрація єдиного партійного керівництва в Москві не сприяла роботі іноземних інституцій в УСРР. Лише взимку, коли ситуація особливо загострилася, зроблені перші кроки, щоб розв'язати цю проблему.

10 січня 1922 р. в Москві підписано угоду між АРА та УСРР про допомогу тим, хто голодував, в Україні. Українська влада погоджувалася на приїзд сюди американського персоналу, який мав би тут повну свободу й захист республіки. На роботу в АРА могли бути прийняті за погодженням з місцевою владою й американці, котрі перебували тут з 1917 р. Продукти мали прибувати морем до російських чи українських портів, зокрема Одеси, а звідти доставлятися до місць призначення українською стороною. УСРР же мала забезпечувати і їхнє зберігання та охорону. Місцеві органи влади мали можливість бути представленими в структурах АРА. Вони зобов'язувалися забезпечити приміщеннями, паливом, освітленням, водою, зв'язком організації АРА, вільний проїзд її працівникам. Влада УСРР повинна була інформувати населення про цілі й методи допомоги й сприяти інформуванню американського народу про роботу АРА. Зі свого боку АРА зобов'язувалася розподіляти свої продукти незалежно від національності, релігійного, політичного, соціального стану громадян, обмежувати роботу свого апарату тільки допомогою тим, хто голодував, не ввозити алкогольних виробів, допускати до митної перевірки свої вантажі [2, с. 68].

А тим часом ситуація в УСРР погіршувалася. На поч. 1922 р., нарешті, голодуючою було оголошено Одещину. Як ішлося в січневому повідомленні губернської комісії допомоги тим, хто голодував, “в Одесі й повіті зареєстровано багато випадків голодної смерті. Сумну участь голодівників Одеського п[овіту] розділяє і робітниче населення окраїни Одеси, головним чином Молдавки. Помирають цілі сім'ї, не вистачає грошей навіть на півфунта хліба. В Тираспольському п[овіті] ... постраждало від голоду ... 30% населення... 16 волостей... Від голови Вознесенського волвиконкому т. Миколенка отримана телеграма, у якій він повідомляє, що становище у волостях повіту загострюється щодня” [2, с. 88]. На поч. лютого, посилаючись на АРА, канадські “Українські Робітничі Вісті” писали про близько 2-х млн. голодуючих, в т. ч. 800 тис. дітей в п'яти південних губерніях УСРР і про тиф (до 200 захворювань в день) в Одесі, для боротьби з яким бракувало ліків. За два тижні “Канадський Ранок” повідомив про направлення заокеанською організацією у вказані губернії ліків та включення до своєї програми допомоги 100 тис. українських дітей [1, с. 176–177, 196]. Незважаючи на кризову ситуацію в Україні, московське керівництво робило спроби відтермінувати тут початок діяльності АРА. 9 березня радник повноважного представництва УСРР у Москві повідомив голову ЦК Допголу УСРР Г. Петровського, що ЦК РКП(б) і Пленум Допголу ВЦВК заборонили поширення

діяльності АРА за межі Поволжя [2, с. 102]. Це все затримало початок реальної роботи американців в УСРР.

Кризова ситуація з голодом, статус портового міста, через яке надходили благодійні вантажі, усе ж сприяли початку допомоги американців тим, хто голодував, у Причорномор'ї навесні 1922 р. В Одесі починає діяти районний уповноважений АРА. Серед його початкових кроків було створення харчувальних пунктів. Перша дитяча кухня під егідою АРА відкрилася 30 квітня по вул. Дальницькій, 1 на 2800 осіб. На 25 червня діяло 24 дитячі кухні, і протягом наступного тижня очікувалося відкриття ще чотирьох. У цілому ситуацію характеризує наведена таблиця [4, арк. 8]:

№	Адреса	Дата відкриття	Пропускна спроможність	Кількість дітей, що харчувалися
1	2	3	4	5
1.	Дальницька, 1	30 квітня	2800	2508
2.	Лісова, 9	7 травня	3700	3279
3.	Розумовська, 3	12 травня	2500	2489
4.	Новосельська, 31	11 травня	2200	2008
5.	Зовнішня, 32	12 травня	2000	1994
6.	Олексіївський майд., 13	15 травня	2400	2350
7.	Нерубайська, 44	19 травня	1350	1321
8.	Міська, 63	19 травня	950	960
9.	Ярмарковий майд., 183	19 травня	1700	1700
10.	Дерибасівська, 7	19 травня	2400	1950
11.	В. Арнаутська, 100	24 травня	2300	2309
12.	Судовий пр., 2	25 травня	2200	2222
13.	Кондратенка, 16	30 травня	2800	2493
14.	Млинарська, 32	31 травня	700	691
15.	Крива балка	5 червня	800	740
16.	Застава, 1	5 червня	1000	426
17.	Смирновська, 7	21 червня	1500	900
18.	Петропавлівська, 35	25 червня	1500	1524
19.	Ринкова, 35	25 червня	2100	1530
20.	Сер. фонтанна	мала відкритися 29 червня	2000	–
21.	Колонтаєвська, 7	– " –	1500	–
22.	Отрадна, 15	мала відкритися 30 червня	1500	–
23.	Вел. фонтанна, 16 ст.	4 червня	800	729
24.	Серед. фонтанна, 8 ст.	10 червня	1000	760
25.	Куяльницький лиман	21 травня	600	359
26.	Хаджибейський лиман	18 червня	400	165
27.	Преображ.	18 червня	300	262

28.	Кондратенка, 37	мала відкритися 2 липня	2000	–
-----	-----------------	-------------------------------	------	---

Із відкриттям усіх цих кухонь кількість дітей, яких харчувала АРА, зросла майже до 43 тис., для яких планувалося видати з 1 липня по 15 серпня близько 1935 тис. раціонів. Крім кухонь, АРА харчувала в червні ще 8346 дітей у 149 інтернатах, пунктах губернського допголу, лікувальних та інших закритих закладах. Їм було видано 377139 раціонів. Особливістю дитячого харчування було те, що воно видавалося тільки в гарячому вигляді. Діти обідали незалежно від того, чи отримували вони інші види допомоги. Крім цього, 2 кухні АРА харчували одеських студентів при політехнічному й медичному інститутах. Тут харчувалися в обід 1714 осіб, які отримали на 28 квітня 47078 раціонів. При цьому студентський раціон складав 2,2 дитячого [4, арк. 10].

Це було помітною допомогою голодівникам за ситуації, коли розмір державних надходжень не перевищував 7,5% потреб. При цьому на початок літа масштаби лиха збільшилися. Якщо на рубежі 1921 – 1922 рр. офіційно голодуючими у регіоні визнали Тираспільський і половину Одеського повітів, то до 1 травня голодували, за інформацією, направленою Москві головою ВУЦВК Г. Петровським, Одеський, Тираспільський та Вознесенський повіти Одеської губернії. При цьому Україна на цей час з початку голоду відправила РСФРР 960 вагонів продовольства, а своїм районам, які голодували, – лише 232 вагони [2, с. 118].

Видачу в Одесі сухих пайків дорослому населенню АРА розпочала 22 червня. Першими двотижневий пайок отримали 1759 осіб із розрахунку по 1 ф. продуктів на день. Крім цього, було заплановано збільшити кількість тих, хто отримує сухі пайки, до 25 тис. осіб із 1 по 15 липня і до 70 тис. осіб до 15 серпня. На це все американці виділили 2475 тис. фунтів крупи [4, арк. 10].

Утім, не все в наданні допомоги залежало від американців. Існували проблеми чіткого обліку голодівників в одеських інституціях. 14 липня в конторі АРА відбулася нарада за участю місцевих представників. При розгляді питання допомоги голодівникам секретар допголу Білевич наполегливо вказував на необхідність надання насамперед продуктів харчування 8 тис. зареєстрованим безробітним. АРА погодилась одразу виділити таку кількість пайків за новими списками цих громадян із зазначенням їхніх адрес. При цьому не вимагалось посвідчень будкомів про медичний огляд, які мали представляти інші громадяни. Але тільки 29 липня АРА отримала від Одеської біржі праці перший список лише на 1100 безробітних і без зазначення повних імен, по батькові, прізвищ та адрес. Районний представник заокеанської адміністрації в Одесі Дж. Г. Хайнес повідомив 31 липня уповноваженому представнику УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодівникам К. Артамонову, що без цих даних неможливо виділити безробітним пайки [4, арк. 16].

АРА виявила турботу і про безпритульних дітей, яких у цей період в Одесі була велика кількість. Їхні батьки в більшості випадків померли від голоду та епідемій. Безпритульні жили в антисанітарних умовах і були поширювачами заразних хвороб. Вони харчувалися на пунктах АРА з кількома тисячами дітей, які

приходили з дому, шкіл і дитсадків. У зв'язку з цим американці довели свою стурбованість до президії губвиконкому, вважаючи за потрібне розмістити безпритульних в уже наявних, або нових інтернатах для харчування, санітарного догляду, виховання. Хоча ця проблема й не стосувалася завдань АРА, усе ж районний уповноважений, керуючись гуманними принципами, висловив готовність сприяти місцевій владі в її вирішенні. При цьому президія губвиконкому мала зробити:

“1) Надати АРА приміщення на 500 – 600 дітей (будинок з окремими кімнатами: Новоселівська, 84 або Шуваловський притулок – кол. конц. табір, кол. лікарню Дрознеса – Сер. фонтанний шл., № 12). 2) Надати необхідне обладнання за доданим кошторисом за рахунок губвиконкому. 3) Узяти на себе щомісячні витрати з опалення, доставки води, освітлення, утримання приміщень і транспорту приблизно на мільярд карбованців. 4) Оплату праці службовців. 5) Надати належні гарантії виконання перерахованих вище зобов'язань”.

Зі свого боку АРА брала на себе всі витрати з ремонту й приведення до належного стану відведених приміщень, забезпечення дітей повним харчуванням, білизною та одягом [4, арк. 42].

Улітку в Одесі діяв і пункт передачі посилок з Америки [2, с. 159]. Їх на пожертви американців АРА закупувала в Європі, а потім передавала голодівникам. Продовольство надходило через порт. Для більш швидкого розвантаження місцева АРА співпрацювала із Одеським губтрансом. Зокрема, у грудні очікувався пароплав “Стайвесант”. Американці просили 5 пар вагонів, щоб можна було посилено розвантажувати пароплав й одночасно завантажувати вагони [4, арк. 55]. Звідси вони йшли в губернії, де голодували.

1922 р. під егідою АРА в Україні надавалася допомога голодівникам і з боку Єврейського об'єднаного розподільчого комітету в Америці (“Джойнт”). Ще наприкінці 1921 р. він обнародував відозву до земляцтв, де говорилося, що згідно з домовленістю з АРА кожне земляцтво може послати до рідного міста продукти. “Джойнт” брав на себе закупівлю й відправку посилок. Земляцтво при передачі грошей мусило надати список осіб, визначених ним для розподілу продуктів [3, арк. 168]. 1923 р. “Джойнт” вийшов із системи АРА і діяв самостійно. Зокрема, на Одещині працювали його трактори.

1923 р. уряд радянської України випустив марки серії “Допомога голодівникам”. Виготовлялися вони в рейхсдрукарні в Берліні. Але, оскільки на випуск союзне міністерство пошти й зв'язку дозволу не дало, ці марки були в обігу короткий термін і лише в деяких містах. А серія марок із 7 номіналів “Допомога голодівникам Одеси” взагалі не потрапила до обігу [15, с. 154; 1, с. 686].

Навесні 1923 р. були підбиті попередні підсумки роботи іноземних організацій допомоги голодівникам в УСРР. Вона переважно концентрувалась у 7 губерніях. Першою в березні 1922 р. діяльність розпочала АРА. Вона набагато перевищила допомогу інших закордонних благодійницьких інституцій. Усього по УСРР за 1922 р. АРА видала 135 869 880 пайків, а за перші кілька місяців 1923 р. – 44 951 010 пайків. З початку кампанії по березень 1923 р. АРА надала медикаментів окремим амбулаторіям, лікарням і дитячим будинкам на 4 млн. крб. золотом [2, с. 191]. Улітку 1923 р. інституції АРА в УСРР припинили свою роботу.

Діючи в непростих умовах на радянській території, АРА та інші міжнародні організації подали суттєву допомогу населенню УСРР. Вона була можливою до створення СРСР та в часи, коли лише виникали союзні інститути. Допущення в республіку цих організацій, хоча й пізніше, ніж до Росії, стало можливим і завдяки більшій наполегливості (якої не буде в 30-х) керівництва УСРР. Активною була позиція громадських діячів Москви (Горького та ін.), які зверталися по допомогу до закордону. Важливу роль відігравали зарубіжні громадські діячі, політики, такі, зокрема, як Нансен, Гувер та ін. Закордонна допомога сприяла подоланню голоду та його наслідків, певній стабілізації на селі. У подальшому, гадаємо, перспективними є дослідження діяльності в губерніях України організацій системи місії Нансена.

Не вичерпано, вважаємо, і потенціал порівняння вивчення закордонних оцінок ситуації в українському селі у 20-х і 30-х рр. З одного боку, на зміну елементам колегіальності в керівництві більшовицької партії, котрі мали місце в досоюзні часи, прийде період особистої диктатури Сталіна, яка спиралася на жорстоку систему каральних органів. Суворо централізованою, практично унітарною державою постав СРСР. Отже, у керівництва УРСР, яке до того ж часто перемішувалося із неукраїнськими, присланими елементами, практично не було шансів добитися, ефективної допомоги хоча б з боку Москви, не кажучи вже про закордон, для зв'язку з яким воно не мало навіть відповідних повноважень у 1930-х рр. Закритість Радянського Союзу, обмеженість в'їзду й пересування по країні іноземців суттєво обмежували або й позбавляли можливостей останніх отримувати тут об'єктивну інформацію, спостерігати за реальними процесами на селі. До того ж, постійний експорт хліба за кордон, навіть і в голодні роки, високі темпи екстенсивної індустріалізації країни сприяли ідеологічному замовчуванню трагедії. У зв'язку з цим із недовір'ям сприймалися реальні свідчення деяких іноземних журналістів, дипломатів про голод-голодомор 1930-х. До цього ж ряд провідних найбагатших держав світу в цей час мали свої економічні чи політичні проблеми. А безпосередні ж звернення нерадянських українців, зокрема, Українського Центрального комітету з надання допомоги у Львові (тоді в складі Польщі) до посольства СРСР результатів не давали [10, с. 123].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1921 – 1923 і українська преса в Канаді / Упор. і ред. Р. Сербин. – Торонто: Українсько-Канадський Дослідничо-Документальний центр, 1995. – 700 с.
2. Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
3. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р-1074. – Оп. 1. – Спр. 12.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-87. – Оп. 1. – Спр. 16.
5. Диптан И. И. Дети и голод на Украине в 1921 – 1923 гг. // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 1. – С.101–111.
6. Илюхина Р. М. Лига Наций. 1919 – 1939. – М.: Наука, 1982. – 357 с.
7. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Тетра, 1996. – 201 с.
8. Макаренченко О. Животворча сила пролетарської солідарності (Про допомогу трудящих зарубіжних країн Радянській Україні в 1921– 1923 рр.). – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1963. – 88 с.

9. Макаренко А. А. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921 – 1925 гг.). – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.
10. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 – 1933 годов. Итоговый отчет 1990 год (Пер. с английского). – К.: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЭНДИСИ, 1992. – 191 с.
11. Мовчан О. М. Голод 1921 – 1923 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–45, № 12. – С. 30–35.
12. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття / Українське село: поступ, сподівання, тривоги. – К.: ІСДО, 1995. – 231 с.
13. Поляков Ю. А. 1921: победа над голодом. – М.: Политиздат, 1975. – 112 с.
14. Сташевский Д. Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917 – 1933. – К.: Наук. думка, 1963. – 216 с.
15. Цімерл Р. Україна і марки (Пер. з німецької) // Золоті ворота. – 1993. – № 5. – С. 146–161.
16. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20 – 50-ті рр. ХХ ст. – К.: Тетра, 2000. – 550 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: міжнародні зв'язки України, регіональна історія ХХ ст.

УДК 94 (73).091.1/.8

КОМІТЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ США В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ Ф. Д. РУЗВЕЛЬТА

Лариса ШИНКАРЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена діяльності Комітету економічної безпеки США, його ролі в розробці та прийнятті соціального законодавства адміністрації Ф. Д. Рузвельта.

Ключові слова: Комітет економічної безпеки США, Новий курс, соціальні програми, Закон з економічної безпеки, Закон про соціальне забезпечення.

Статья посвящена деятельности Комитета экономической безопасности США, его роли в разработке и принятии социального законодательства администрации Ф. Д. Рузвельта.

Ключевые слова: Комитет экономической безопасности США, Новый курс, социальные программы, Закон экономической безопасности, Закон Социального обеспечения.

The article is devoted to the Committee on Economic Security of the USA, its role in the development and adoption of social legislation of F. D. Roosevelt

Keywords: Committee on Economic Security, New Deal, social programs, Economic Security Act, Social Security Act.

Важливою складовою в новітній історії США є політика соціально-економічних реформ та ідейно-політичних змін, що були здійснені адміністрацією тридцять другого президента США Ф. Д. Рузвельта, й отримала назву Нового курсу. Прошло майже вісімдесят років від початку цього періоду, але й дотепер реформи, проведені президентом Ф. Д. Рузвельтом у різних сферах суспільного життя, залишаються актуальними для дослідників з погляду ефективного подолання наслідків світової кризи в країні зі збереженням демократичних інститутів. Актуальною та малодослідженою стороною залишається процес створення та введення в дію соціального законодавства, зокрема Закону про соціальне забезпечення 1935р.(SSA), та ролі Комітету з економічної безпеки (CES) у цьому процесі.

Своєрідним звітом діяльності Комітету стали документи й матеріали, які було видано 1937 року під назвою “Соціальний захист в США”[13]. Збірник був підготовлений підрозділами Комітету. Найбільш повне дослідження діяльності Комітету з розробки та прийняття соціального законодавства, на думку автора, зробив американський історик, професор університетів Канзаського державного та штату Канзас, автор багатьох історичних досліджень періоду Нового курсу Ф. Д. Рузвельта Кеннет С. Девіс. У монографії “ФДР, роки Нового курсу, 1933 – 1937” він розкрив причини створення CES, дав загальну характеристику напрямків його діяльності щодо підготовки законопроекту з економічної безпеки.[1].

У працях радянських та російських істориків – американістів Малькова В. Л. [4;5], Язькова Є. Ф. [8], Согріна В. В. [7], Сивачева М. В. [6], Кошкіної М. Н. [2], Кредера А. А. [3] та ін. тільки констатується факт створення такого інституту. Невисвітленими у науковій літературі залишаються завдання Комітету, основні напрямки його роботи, роль у формуванні соціального законодавства та соціальної політики уряду Ф. Д. Рузвельта. Українськими вченими-економістами інформація про Комітет з економічної безпеки подається побіжно, у контексті введення в обіг терміну “економічна безпека”[9].

Світова економічна криза кінця 20 – поч.30-х років негативно вплинула на соціально-економічний розвиток у США, і перед новообраним Президентом країни постало серйозне завдання – реанімувати економіку держави, провівши низку реформ, які отримали назву Нового курсу. Основним його завданням на початку стало відродження економіки й сільського господарства після наслідків Великої депресії. Проблеми соціального характеру розв’язувалися фрагментарно.

1934 року діяльність адміністрації Ф. Рузвельта спрямовувалася на проведення корінних змін в соціальній політиці й знайшла закріплення в прийнятті низки законів, що врегульовували питання соціального спрямування, а саме Національного акта про трудові відносини (the Wagner Act) та Закону про соціальне забезпечення (SSA). Головною відмінною рисою цього періоду було те, що уряд Рузвельта відмовився від політики балансування, почав ураховувати інтереси трудового населення міст і ферм. Весною і влітку 1935року проведена нова серія надзвичайно важливих ліберальних реформ. На перший план в політиці федерального уряду став все більш висуватися соціальний аспект. Незважаючи на низку перетворень в економічній і частково в соціальній сферах, що відбулися в США у період з 1933 – 1934рр., нагальним залишилося питання формування федеральної системи пенсійного забезпечення держави, а не окремих штатів.

Значну роль у вирішенні цього питання й розробці соціального законодавства відігравав Комітет економічної безпеки при Президентові США (CES). Цей комітет був сформований 28.06.1934 року наказом № 6757 [13, 92]. Основним завданням Комітету було “напрацювання рекомендацій, які, на його [Комітету] думку, забезпечать поліпшення системи соціального забезпечення”. За два тижні до цього в промові перед Конгресом Президент Ф. Рузвельт висловив свої побажання Комітету й очікування від його діяльності: “Мені потрібні раціональні заходи, які я можу запропонувати вжити задля досягнення соціальної безпеки у відношенні таких бентежних факторів у житті людини як, безробіття і похилий вік”[12].

Комітет економічної безпеки складався з чотирьох компонентів: провідної виконавчої групи (яку, власне, і називали Комітетом з економічної безпеки [CES]), консультативної ради, технічної ради (або бюро) і виконавчого директора.

Виконавча група була вищим органом Комітету, на яку покладалося прийняття рішень. До його складу входило п’ять членів уряду Ф. Рузвельта: міністр праці Френсіс Перкінс (перша жінка, що посіла такий важливий пост в адміністрації Ф. Рузвельта), яку було призначено головою Комітету, міністр фінансів Генрі Моргентау молодший, Генеральний прокурор Гомер С. Каммінгс, міністр сільського господарства Генрі Уоллес та Гаррі Гопкінс – один з найдовіреніших радників Президента, голова Федерального управління з надання надзвичайної допомоги.

Посаду виконавчого директора доручили професору Вісконсінського університету, учню видатного економіста Джона Коммонса (1862 – 1945) Едвіну Вітте, який уважався одним із найавторитетніших експертів із соціального страхування в США і був активним членом Американської асоціації з упорядкування трудового законодавства (American Association for Labor Legislation, AALL).

До себе в штат Вітте взяв молодого випускника свого рідного Вісконсінського університету Вілбура Коена, у майбутньому чи не першого члена ради із соціального захисту (Social Security Board), що працюватиме в її складі протягом п’ятдесяти років, а також нетривалий час обійматиме посаду міністра охорони здоров’я, освіти і соціального забезпечення.

Консультативна рада складалася з 23 провідних громадських діячів, які не входили до складу кабінету Рузвельта, але виявляли інтерес до роботи із удосконалення законодавчої бази із соціальних питань. Троє членів ради в подальшому відіграли значну роль у розвитку сфери соціального захисту. Меріон Фолсом стане міністром охорони здоров’я, освіти й соціального забезпечення в уряді Ейзенхауера, а Джон Вайнант і Мері Дьусон продовжуватимуть роботу в раді із соціального захисту[13].

До складу технічної ради входив 21 представник різних державних управлінь нижчого рівня. Роботу всіх складників CES забезпечували найняті працівники. Максимальна кількість співробітників Комітету сягала 100 осіб.

Найважливішою особою в складі технічної ради був її голова Артур Альтмайер, заступник міністра праці, член першої ради із соціального захисту й перший голова Управління соціального захисту (SSA).

Для якісної організації роботи Комітету Вітте й Альтмайер визначили чотири робочі групи з розробки законопроектів зі: страхування із безробіття, державного

працевлаштування й виплат допомоги, охорони здоров'я та пенсійного страхування за віком.

Дослідивши історію пенсійного забезпечення та соціального страхування в США, вивчивши досвід з цього питання багатьох країн світу, Комітет з економічної безпеки розробив Закон з економічної безпеки, у якому запропонував такі рекомендації щодо формування федеральної системи соціального захисту літніх людей у США:

1. Ефективна система соціального захисту людей похилого віку повинна полягати не у виборі між виплатами й страхуванням, а бути поєднанням обох. Тільки програма соціальних виплат може розв'язати проблему, що стосується мільйонів людей, які невдовзі досягнуть пенсійного віку й потребуватимуть підтримки. Програма страхування, що буде запущена через кілька років, найближчим часом не зможе запропонувати розв'язання проблеми похилих людей. Регулярні відрахування у фонд страхування молодими людьми, що формують свій захист у майбутньому, однозначно, мають перевагу перед виплатами.

2. Програма соціального страхування після досягнення пенсійного віку повинна складатися із трьох окремих схем:

- федеральної програми дотування штатів, що мають закони про соціальний захист літніх людей;

- федеральної системи щорічних виплат після досягнення пенсійного віку, котра охоплює працездатних людей які підходять для цієї програми за всіма критеріями;

- системи добровільних щорічних виплат по досягненню пенсійного віку для людей із низькими і середніми доходами, які не підходять для попередньої програми за критеріями.

Жодних пропозицій, що стосувались би закладів, які могли б доглядати за літніми людьми, зроблено не було. Рекомендації містили пропозицію зі створення спеціального органу, який би здійснював особливий нагляд за богадільнями з перспективою укладання конструктивної програми із реформування подібних закладів [13, 191].

Головними факторами, що вплинули на внесення рекомендацій до Закону з економічної безпеки стали [13]:

- надання допомоги в розширенні методики розрахунку й надання соціальної допомоги за віком як в окремих штатах, так і менших адміністративно-територіальних утвореннях із диспозитивними законами; умова надання грантів стала ефективним засобом стимулювання законодавства окремих штатів;

- необхідність упорядкування фінансування програм штатів. Невідповідність виплат у більшості штатів соціальним програмам свідчило про нагальну потребу залучення додаткових коштів;

- поліпшення стандартів управління, мінімальних виплат і широти охоплення соціальними програмами окремих штатів;

- охоплення соціальними програмами всієї території штату, їх підпорядкування власне штату або місцевому самоврядуванню;

- надання права звернення до влади штату, що забезпечить стандарт адміністративної ефективності в межах штату;

– ефективне звітування перед федеральним органом відповідно до розпоряджень цієї установи;

– упевненість у тому, що мінімальна допомога штату відповідатиме рівню життя, необхідність установа мінімальної межі відповідно до рівня цін у регіоні. Надання федеральних грантів надає можливість підвищувати нижню межу виплат. Встановлення нижнього мінімуму стане перешкодою розпорошення коштів;

– охоплення ширших верств населення через скасування обов'язкового мінімального часу від набуття громадянства, скорочення необхідного сторку проживання в штаті, підвищення межі забезпеченості, пониження вікового цензу;

– застосування перевірки на відповідність доходів людини рівню життя, а не доходам інших людей, які могли б доглядати за літньою особою.

Комітетом було сформовано умови й порядок дотування штатів, згідно з яким федеральний уряд дотує ті штати й території, які надають соціальну допомогу незаможним людям, що досягли пенсійного віку, відповідно до програм, схвалених урядовим органом. Ці програми повинні містити рекомендації адміністративного характеру, оцінку адміністративних видатків і методику підбору кадрів.

Дотації мають становити половину від суми витрат, разом з видатками на адміністрування та соціальну допомогу для людей пенсійного віку, що не перебувають на утриманні жодних установ, яку надає штат або територія відповідно до програми, затвердженої федеральним органом за умови, що при розрахунку обсягів названих вище дотацій федеральні асигнування на допомогу людині пенсійного віку на території штату чи території становитимуть не більше 15 доларів, або 5 % від загальних витрат на допомогу котрі стосується адміністрування.

Штати й території мають право визначати критерії для надання соціальної допомоги незаможним людям пенсійного віку, проте Конгресом повинно бути обумовлено, що задля умов дотування програма буде схвалена федеральним органом тільки в разі якщо: програма соціальної підтримки поширюється на всю територію адміністративної одиниці рівня штату й обов'язкова для всіх адміністративно-територіальних одиниць, що входять до її складу. Для виконання програми в межах штату передбачено створення спеціального органу соціального захисту, підзвітного федеральному уряду й відповідального за відповідні місцеві органи управління; надано право будь-якому претенденту на соціальну допомогу звернутися у відповідний орган штату; забезпечено форму звітності перед федеральним органом повною мірою відповідно до розпоряджень і постанов останнього; гарантування надання мінімальної допомоги, що відповідатиме прожитковому мінімуму. За наявності доходів у претендента на допомогу із соціальних виплат може бути вирахувана сума, відповідна за обсягом величині вищеназваних доходів. Соціальна допомога виплачуватиметься будь-якій особі, котра відповідає таким критеріям: є громадянином США; мешкає на території штату 5 років і більше протягом 10-річного періоду, що передує поданню заявки на допомогу; не перебуває на утриманні жодного закладу; має доходи, що не відповідають прожитковому мінімуму; не має рухомого чи нерухомого майна або має рухоме чи нерухоме майно вартістю не більше 5 000 дол.; досягла 70-річного віку за умови що із 01.01.1940 допомога буде гарантована особам, які досягли 65-річного віку й відповідають усім іншим переліченим вище критеріям; за умови, що

принаймні та складова обсягу суми соціальної допомоги, яка виплачується із федерального бюджету, у разі смерті людини, котрій призначена допомога, буде утримана штатом, а її сума повідомлена федеральному органу.[13, 195 – 196].

Проект закону “Про економічний захист”, що містив ці рекомендації, було подано на обговорення Конгресу 17.01.1935. У Сенаті його презентував сенатор Вагнер [10,S. 1130], у Палаті представників – конгресмени Даутон [10,H. R. 4120] і Льюїс [10,H. R. 4142]. Після слухань у бюджетному комітеті законопроект було повернуто на доопрацювання. Замість нього запропонували проект закону “Про соціальний захист” [10,H. R. 7260], який прийнято 14.08.1935р. зі змінами й доповненнями:

1. Конгресом відкинуто умову про необхідність додавання соціальної допомоги до доходів особи пенсійного віку згідно з програмою штату задля відповідності допомоги прожитковому мінімуму.

2. Було відкинуто пропозицію обмежити перевірку відповідності умовам надання соціальної допомоги згідно з програмою штату, визначенням доходів особи пенсійного віку і її дружини / чоловіка.

3. Що стосується критеріїв претендентів на соціальну допомогу, відповідно до закону, ухваленого Конгресом, штат, котрий бажає отримувати федеральні дотації, має право встановлювати будь-які критерії, крім таких, як: збільшення періоду проживання на території штату понад 5 років за період останніх 9 років, що передують поданню заяви на соціальну допомогу, пенсійний вік понад 65 років (70 років до 01.01.1940)

4. Стосовно коштів на утримання адміністративних органів соціального захисту: 5 % федеральної дотації, яка виплачується штату для організації роботи з громадянами, спрямовуються безпосередньо штату. Штат має право використати ці кошти тільки на адміністративні видатки або на допомогу окремим громадянам, або на те й на те [10].

Робота Комітету була визначною як за своєю масштабністю, так і за оперативною тривалістю. Менш ніж за півроку CES запропонував перший ґрунтовний проект федеральної програми соціального страхування за весь час існування США. CES розробив всеохопну систему страхування, яка містила такі компоненти: компенсаційне страхування робітників; страхування здоров'я; страхування від втрати працездатності; страхування із безробіття; пенсійні виплати за віком; виплати у зв'язку із утратою годувальника й різноманітні виплати з догляду за дитиною.

Три фундаментальні принципи, що були закладені в цьому законі й дотепер становлять основу системи пенсійного забезпечення в США: оподаткування роботодавців і працівників; соціальна достатність; індивідуальна справедливість. Практично це означає: працедавці повинні підтримувати своїх колишніх працівників, що пенсійна шкала обернено пропорційна заробітку, і розмір пенсії напряму залежить від сумарного внеску в пенсійний фонд.

Закон про соціальне забезпечення, який було прийнято 1935 року, врахував ще одну, дуже важливу обставину, характерну для правової системи США, а саме – підтвердження суверенітету штатів. Тільки пенсійний фонд і розмір податку були в юрисдикції федерального уряду, все інше – кому, як і скільки платити залишалось безпосередньо у віданні штатів.

Основний текст первинного звіту CES, який Комітет надав Президенту, був уміщений на 50 друкованих сторінках із Додатком, у якому зазначався перелік усіх членів Комітету, і 19 додаткових таблиць із даними. Повна робота CES містилася в 10 великих томах звітів і досліджень, які так і не були надрукованими. 1937 року нова рада із соціального захисту оприлюднила стислий огляд роботи Комітету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Davis, Kenneth S. FDR, the New Deal years, 1933 – 1937.-
2. Кошкіна М. Н. Ф. Рузвельт и социальное законодательство США. //Вопросы истории.- 2009-№12.
3. Кредер А. А. "Американская буржуазия и "Новый курс", 1933- 1940. – Саратов, 1988.
4. Мальков В. Л. „Новый курс” в США. Социальные движения и социальная политика”. М., 1973.
5. Мальков В. Л. Социальная политика Ф. Рузвельта: размышления об истоках и уроках. Материалы научной конференции „Новый курс Ф. Д. Рузвельта: значение для США и России” М.,1996
6. Сивачев Н. В. „Новый курс” Рузвельта”//Вопросы истории. –1981–№9. – С. –45–63.
7. Согрин В. В. „Три ключевые проблемы исследования истории Нового курса Ф.Д.Рузвельта” // Новая и новейшая история. – 2007– №5. – С.3 –24.
8. Язьков Е. Ф. Новый курс Ф. Рузвельта и его место в истории США.-/ Материалы научной конференции „Новый курс Ф. Д. Рузвельта: значение для США и России” М.,1996.
9. П. В.Мекшун. Економічна безпека як основа збереження суверенітету України// Науковий вісник ЧДІЕУ.- 2011.- №2(10). – С.67-72.
10. Hearings before the Committee on Ways and Means, 74th,cong., 1st sess.(1935) on H.R. 4120,p.17 et seq. <http://www.socialsecurity.gov/history/35house.html>.
11. President Roosevelt’s message to congress transmitting the report of the committee on economic security. January17,1935 <http://www.socialsecurity.gov/history/reports/ces/cesbasic.html>.
12. Letter of transmittal, (January 15, 1935) <http://www.socialsecurity.gov/history/reports/ces/ces2.html>.
13. Social Security in America .- 1937 <http://www.ssa.gov/history/reports/ces.html>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шинкаренко Лариса Омелянівна – магістр права, викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: новітня історія США, соціальні програми Нового курсу Ф. Д. Рузвельта, соціальне законодавство України та США.

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.1 (477–25)

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР І НАУКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ “КИЇВСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЛІСТСЬКОЇ ШКОЛИ” В СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

Досліджується вплив ідейно-політичного фактора на формування “Київської історичної школи” в східнослов’янській історіографії XIX століття.

Ключові слова: історіографія, історія України, наукова школа.

Исследуется влияние идейно-политического фактора на формирование “Киевской исторической школы” в восточнославянской историографии XIX столетия.

Ключевые слова: историография, история Украины, историческая школа.

The influence of ideological and political factors on the process of forming of “Kyiv historical school” in East Slavonic historiography of XIX-th century are researched.

Keywords: historiography, History of Ukraine, scientific school.

“Київська історична школа” є досить складним, багатогранним історіографічним феноменом, який демонструє специфіку розвитку історичної науки на українських теренах у період епохи Національного Відродження. Це пояснюється тим, що історична наука як складова частка розвитку духовного життя українського народу в умовах політичної несвободи, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тягlosti, етнічної та територіальної розпорошеності українського етносу була занадто сполітизована та зідеологізована. Відповідно не лише історичні теорії й концепції, що вийшли з-під пера дослідників національної історії, мали громадсько-політичний контекст, а й форми співпраці, організації, видавництва, які з ними були пов’язані [1, с. 240]. Політична платформа історичного легітимізму й автономізму, котрі власне й визначила характер еволюції історичної думки в Україні, не могла бути опрацьована навіть геніальними вченими (як показав досвід М. Костомарова), вона вимагала колективістських зусиль. Створення національного історичного гранднарративу, яким опікувалися в XIX столітті практично всі європейські народи, з огляду на маргінальність характеру української історіографії (як ознаки свідомості бездержавних народів) мало здійснюватися лише на засадах історіографічного континуїтету. Науково-дослідна практика підштовхувала українських культурницьких діячів до створення

історичних товариств, університетських центрів, теоретичних напрямів, наукових шкіл. На думку І. Колесник, “На відміну від інших національних історіографій, українська історіографія мала свої специфічні форми організаційного буття та самовизначення. Спорідненість із процесами національного відродження зумовила схожі форми існування української історіографії у вигляді літературно-наукових гуртків, студентських громад, професорських корпорацій, наукових шкіл” [2, с. 248]. Таким чином, є досить очевидним, що поява київської історичної школи насамперед обумовлена надзвичайною ідеологізацією праці історика, заангажованості історичної науки суспільно-політичною думкою, підневільним становищем дослідника в інонаціональній державі.

Таким чином, говорячи про підстави зародження київської історичної школи в східнослов'янській історіографії, не варто забувати те політичне тло, на фоні якого здійснювався процес її організації. Якщо відкинути провіденціалістичну сентенцію академіка О. Прицака “про руку Провидіння”, усе-таки видається надзвичайно унікальним збіг політичних обставин, які посприяли зародженню інституції [3, с. 78]. Вхідження українських західних земель, що раніше належали Польщі, до складу російської імперії вимагало історико-політичного обґрунтування. Збройне повстання 1831 року усунуло російських конкурентів на Правобережній Україні – поляків, але потрібно було завершити справу й національно-ідеологічно. За розгромом фізичним польської інсургенції пішов розгром культурний, що виявило себе в ліквідації Віленського універсалу й Кременецького ліцею, де формувалися кадри національної інтелігенції і відкриття Київського університету. Устами миколаївського міністра народної освіти графа С. Уварова було проголошено, що його поява обумовлена потребою імперії “створити розумову фортецю поблизу фортеці військової” та “придушити дух окремішності польської національності” [4, с. 67].

Отже, замість фізичних репресій пропонувалася неприхована русифікаторська програма. На службу офіційній політиці мобілізувалася наука, зокрема історіографія, що мала завданням історично виправдати перетворення Польщі в провінцію Росії та витіснити з українських земель польську шляхетську інтелігенцію, що конкурувала з російським дворянством [5, с. 69, 71]. Платформа цієї “наукової праці” була збудована на давній дипломатичній зброї московської політики, твердженні, що захоплені землі є та сама Русь, що й московська держава. Тому з позицій “правдивої” історії повернути цю Русь під скіпетр династії Романових є цілком справедливою справою.

Таке політичне спрямування “науки” історії Росії довелося формулювати не рядовому професору “нової інтелектуальної фортеці” – Київського університету, а офіційному “історіографу” Г. Устрялову. Саме Устрялов був першим, хто 1838 року обґрунтував політичну потребу вивчати історію “Западної Руси”. У програмній статті, якій він дав промовисту назву “Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское”, констатується, що “мысль о единстве Руси никогда не исчезала” [6, с. 14]. Звідси виникало завдання для російської історіографії “Видеть, какая сделалась Русь под Ярмом польским, как боролась она со своими гонителями, как изнемогала, падала, изобразить все бедствия наших единоплеменников ... показать злосчастную долю единовенной, единоплеменной нам Руси Западной. Этого требует полнота исторической науки,

иначе воззрение наше на судьбу русского народа будет одностороннее, следовательно, неправильное” [6, с. 38]. У наведеній устряловській цитаті подається співвідношення “західно-руської” й “загальноруської” історії. Першу потрібно досліджувати тільки для того, щоб показати, як “южнорусский” народ намагався повернутися до лона “общей матери”. З моменту з’єднання обох половин руського народу західноруська історія “сморкаєт” і починається єдина російська історія. Ці тези було покладено в основу всієї пізнішої роботи російської історіографії в галузі так званої “Історії Західної Русі” та “Історії Західно-Руського права” [7, с. 105, 144].

Хоч цю програму історичного виправдання колонізаційної політики російського уряду виголошено в столиці імперії, практична реалізація мала здійснюватися на теренах України. За ідеологічний осередок повинна була стати корпорація київських істориків, для діяльності яких були створені всі превентивні умови й навіть формування кафедр “отечественной” історії, наукових товариств, відкриття архівів, історичних часописів. Таким чином, виходячи із своїх політичних інтересів, російський уряд створив першу й, можливо, найбільш принципову основу для зародження “Київської історичної школи”, відкривши шлях не лише до розробки історії українського народу, але й легалізувавши сам науковий процес [8, с. 187–189].

Другим важливим фактором зародження київської історичної школи став інтенсивний розвиток історичної науки. Розширюється тематика з вітчизняної історії, публікуються й використовуються в наукових працях документальні матеріали, виникають наукові товариства, які перетворюються на координуючі центри розвитку науки, поступово формуються перші неформальні академічні об’єднання, що ідентифікуються як історико-наукові школи. Поява подібного роду інституцій у східнослов’янській історіографії, безперечно, пов’язана із стажуванням більшості відомих російських учених у німецьких університетах [9, с. 70–80]. Схильна до уніфікації, німецька академічна наука зусиллями насамперед школи історії права (Ф. Савін’ї, Ф. Ейнгорн та ін.) розробила доскональну для свого часу систему підготовки національних кадрів для німецької вищої школи “Wissenschaft” і “Bildung” (“Вищу школу” з “наукою”) [9, с. 78]. Зусиллями Л. фон Ранке та його учнів, які визначали обличчя національної історіографії в Німеччині, в університетах утвердився лекційно-семінарський метод викладання при традиційному демократизмі щодо самостійного вибору студентами лекцій професорів. Особлива увага зверталася на самостійну науково-дослідну роботу студентів, на оволодіння ними методами наукової творчості. Започаткований учнем Л. фон Ранке Й. Дройзенем у Берлінському університеті теоретичний курс “Енциклопедія і методологія історії”, зайняв важливе місце в навчальних проектах. При найбільших університетах створювалися наукові комісії, які публікували архівні матеріали, наукові товариства, історичні часописи та ін. [9, с. 75].

Розроблені Ф. Савін’ї та вдосконалені іншим класиком німецької національної історичної науки Л. фон Ранке принципи історичних досліджень у межах академічних інституцій, що отримали назву “історико-наукових шкіл” з додатком імені їхнього засновника, були сприйняті в російських університетах, які традиційно орієнтовані на німецький досвід. У 40-х роках ХІХ століття російський учень Ф. Савін’ї і Л. фон Ранке Микола Іванишев переніс вироблені берлінськими істориками організаційні положення щодо такого виду інституцій у Київський

університет. Хоч у працях Іванишева відсутнє уніфіковане визначення спектра поняття “наукова історична школа”, але сам характер його викладацької діяльності як в університеті Св. Володимира, так і в межах Київської археографічної комісії досить чітко засвідчує, що він розумів його переважно в контексті вироблення методики історичних досліджень на засадах спільної джерельної основи їхнього написання [10, с. 298].

Головною організаційно-академічною формою реалізації проекту став історичний семінар. Потрібно зауважити, що ця форма навчання лише починала пробивати собі дорогу в системі університетського навчання тогочасної Росії. Іванишев, який відвідував заняття Л. фон Ранке, ініціатора семінарської системи, очевидно, прекрасно засвоїв їхню ефективність [11, с. 75].

У силу своєї фахової підготовки саме М. Іванишев став, за його власним висловом, “коноводом” київських істориків, приступивши до практичної реалізації розробленої його вчителем й ідейним наставником М. Устряловим “науково-дослідної” програми. Першим її кроком стало заснування 1843 року київської “Временной комиссии для разбора древних актов”, яка повинна була документально спростувати польські історичні аспірації щодо Правобережної України. Чисто урядовий характер комісії, становище історичної науки в ролі рушія національної боротьби під контролем влади, звичайно, дуже мало відповідало вимогам вільного, об’єктивного історичного дослідження. Але з її появою в київських істориків з’явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу зорганізувати свої дослідницькі зусилля й поступово перейти від спорадичних, аматорських досліджень до комплексної розробки історії України. Як уважав Д. Дорошенко, “ситуацію поліпшувала та обставина, що справа опинилась від початку фактично в руках людей, котрі в своїй діяльності керувалися або виключно інтересами науковими, або ж своїм українським патріотизмом, котрий сходився з намірами уряду хіба лише щодо ослаблення польського елемента в краї” [12, с. 118]. Одним із такого роду керманичів київської Археографічної комісії з початку її існування став саме Іванишев, що поряд з М. Максимовичем та В. Домбровським обіймав посаду редактора видань, визначивши головні напрями її діяльності. Лідерства Іванишева в київському науковому осередку обумовлено було й тією обставиною, що він був одним з небагатьох її працівників, котрі мали відповідну фахову підготовку й були знайомі з досягненнями європейської археографії [13, с. 82–85].

Історія Київської археографічної комісії пов’язана з науковою роботою й апробацією методів дослідження, яка закінчилася в середині 50-х років XIX століття, може розцінюватися як превентивний етап організаційного оформлення Київського наукового осередку. Важливим кроком у продовженні процесу було відкриття в Києві (1852 р.) Центрального історичного архіву, який у подальшому став джерельною базою історичних студій adeptів “Київської історичної школи” як показала практика функціонування наукових шкіл у західноєвропейській історіографії, більшість з них розпочинали внутрішню історико-дослідницьку консолідацію, об’єднуючись навколо певного академічного часопису. Достатньо вказати на роль “*Monumenta Germaniae Historica*” для школи “історії права” Ф. Савін’ї та школи “політичної історії” Л. фон Ранке в німецькій історіографії. Виходячи з цього організаційного досвіду, Іванишев запропонував київським

історикам аналогічний публікаторський проект, якому дав назву “Архив Юго-Западной России”. Загальна схема видання, що мала складатися із семи частин, була вперше оприлюднена на сторінках слов’янофільського журналу “Русская беседа” (№3 за 1957 р.) і деталізована Іванишевим 24 квітня 1858 року на засіданні Київської археографічної комісії, під час якої її остаточно затверджено й рекомендовано до виконання [10, с. 214].

В ідеологічному ракурсі структура “АЮЗР” підігнали під офіційну тріаду – “православие, самодержавие, народ” (“православию” – першій ознаці “русской народности”, відведена перша частина видання і т. д.). Зате в суто науковому плані прототипом “АЮЗР” послугував досвід видання найкраще поставленого в тогочасній європейській історичній науці “Monumenta Germaniae Historica”, що з 1824 року в п’яти частинах виходив у Пруссії під егідою Товариства для вивчення давньої німецької історії. Але якщо це німецьке видання під загальною редакцією Бомера концентрувало переважно увагу на політичній історії, то Іванишев урахував специфіку наявного в розпорядженні Київської археографічної комісії матеріалу й спрямував видавничу діяльність київського наукового осередку переважно на соціальну історію. Таке рішення Іванишева мало визначальну роль для тематичної спрямованості в подальшій історії київської документалістської школи з усіма позитивними й негативними наслідками. На цю обставину вказував ще М. Драгоманов, який констатував, що широке використання київськими документалістами актового матеріалу стало в подальшому методичною візією їхніх наукових праць. “Действующие лица этих актов, – констатує Драгоманов, – большей частью казаки, помещики, крестьяне, – словом, тот простой люд, который собственно “исполняет” историю, иначе сам народ. Оттого исследования киевских историков, составленные вдали от государственных центров по таким источникам, не отличаются громоздкостью, но зато показывают самые реальные стороны народного характера” [14, арк. 47].

Таким чином, Драгоманов досить влучно підмітив одну з ключових теоретико-дослідницьких ліній київської історичної школи, започаткованої Іванишевим, – нахил до документалізму й соціальної проблематики.

Відомо, що протягом 35 років київські історики керувалися іванишевським планом, уносячи лише невеликі зміни стосовно розміщення осібних частин і вводячи в “АЮЗР” нові відділи, що не могли бути передбачені при його складанні, як, наприклад, відділ актів з історії населення України XV – XVI ст. На думку М. Грушевського, який теж причетний до його реалізації, “план комісії безперечно мав багато корисного: групування матеріалу в окремі томи за спеціальними справами примушувало, не задовольняючись збиранням того, що само під руку йшло, до глибоких розвідок, часом дуже важких, по різних відділах Центрального архіву...” [15, с. 216]. Іванишев став тим істориком-архівістом, “руководство которого вносило в труды сотрудников известное единство целей и приёмов”, – констатує ще один активний діяч київського наукового осередку О. Левицький [16, с. 98].

Водночас відсутність належним чином підготовлених фахівців для роботи в Археографічній комісії змусило Іванишева займатися пошуками молодих, перспективних науковців. Очевидно, саме для цього він запросив до участі в роботі “АЮЗР” В. Антоновича, маловідомого тоді ще викладача історії Київського

кадетського корпусу [17, с. 87]. Спілкування з лідером київського наукового осередку, знайомство з його поглядами на історичний процес, завдання й перспективи дослідження історії “Юго-Западной России” справили сильне враження на Антоновича й визначили його подальшу наукову діяльність. За свідченнями А. Верзилова, одного з учнів Антоновича, “значительное место в его воспоминаниях занимал историк Иванишев, с которым он, очевидно, был близок” [18, с. 103]. Потрібно віддати належне педагогічній інтуїції Іванишева, що власне є одним з ключових показників організатора наукової школи, при підборі кадрів для Археографічної комісії, оскільки практично кожний, хто потрапляв у поле його зору, ставав згодом відомим дослідником (В. Антонович, О. Котяківський, М. Владимирський-Буданов, О. Леонтович та ін.). Підсумовуючи діяльність Іванишева з розбудови неформальної організації, яка відповідає статусу наукової школи, варто зазначити, що застосовані ним при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклавши міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією “Київської історичної школи” другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцева З.І. Український науковий рух. Інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: КНЗУ, 2006. – 368 с.
2. Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
3. Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембридж – Нью-Йорк, 1973. – 107 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Киевский университет св. Владимира при императоре Николае I. – К., 1896. – 382 с.
5. Земський Ю. Польська, російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. – Хмельницький, 2011. – 350 с.
6. Устрялов Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. – Спб., 1838. – 59 с.
7. Борисенко С. Російське великодержавництво в концепції “Історії західно-руського права” (Київська “школа” професора М. Ф. Владимирського-Буданова). Історіографічний нарис // Україна. – 1932. – Кн. 2. – С. 105–144.
8. Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 187–217.
9. Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
10. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. – Спб., 1876. – 372 с.
11. Історіографічні дослідження в Україні. Михайло Максимович і українська історична наука. – Вип. 16. – К., 2005. – 469 с.
12. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
13. Журба О. І. Роль М. Д. Іванишева у формування археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 82–85.

14. Драгоманов М. П. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі – ЦНБУВ ІР). – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 1–137 зв.
15. Грушевський М. Наукова хроніка: П'ятдесятиліття київ. археограф. Комісії // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 211–221.
16. Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). – К., 1893. – 189 с.
17. Кіян О. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С. 84–100.
18. Верзилов А. Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Труды Черниговской губернии Ученой комиссии. – Вып. VI. – Чернигов, 1908. – С. 86–105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

УДК 398

ІСТОРІОГРАФІЯ 20-х РОКІВ XX ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Людмила ІВАННІКОВА (Київ)

У статті висвітлено внесок науковців 20-х років, зокрема В. Біднова та А. Шамрая, у вивчення історії фольклористики Півдня України, увага зосереджена навколо перших записів фольклору цього регіону.

Ключові слова: історія фольклористики, фальсифікація фольклору, усні оповідання, “Запорозька старина”.

Статья освещает вклад ученых 20-х годов XX ст., в частности В. Беднова и А. Шамрая, в изучение истории фольклористики в Южной Украине, внимание сосредоточено вокруг первых записей фольклора этого региона.

Ключевые слова: история фольклористики, фальсификация фольклора, устное повествование, “Запорозьская старина”.

The present paper shows the contribution of the scholars of XX centuries' 20th, V. Bednov and A. Shamray in particular, in the study of the folklore history in South Ukraine. The accent is given to the first folklore record from this region.

Key words: folklore history, folklore fake, narration, “Zaporozh'e old times”.

Південна Україна, доля якої нерозривно пов'язана з долею Запорозької Січі, завжди була привабливою для істориків, археологів, письменників, етнографів і фольклористів. Досить назвати імена І. Срезневського, М. Максимовича, О. Стороженка, А. Скальковського, архієпископів Гавриїла (Розанова) та Феодосія

(Макаревського), Я. Надхіна, П. Куліша, М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського, А. Новицького, Д. Яворницького, М. Грушевського, А. Кащенко та багатьох інших. Саме вони й розпочали фольклористичні дослідження краю. До певного часу історія Степової України була репрезентована фольклорними джерелами та подорожними нотатками мандрівників XVII – початку XIX ст. Іноді вони містили й фольклорні джерела. Фольклор також був складовою частиною історичних праць вищезгаданих учених, етнографічних і статистичних описів, краєзнавчих досліджень. Представники та послідовники культурно-історичної школи у фольклористиці в першій половині XIX ст. власне створили й науково-тематичну базу для фольклористичних студій, виробивши методику польових записів та едиційні принципи, здійснивши перші спроби систематизації та класифікації фольклору, оцінку його наукового значення тощо. Період комплексного фундаментального дослідження фольклору Степової України припадає на кінець XIX – початок XX ст. і пов'язаний з такими яскравими постатями, як І. Манжура, Я. Новицький, В. Ястребов, Д. Яворницький, О. Маркевич, А. Конощенко, Л. Василевська (Дніпрова Чайка), С. Тобілевич та ін.

На початок 60-х років XIX ст. припадають і перші історіографічні замітки, що стосуються фольклористики Півдня України. Це поряд з публікаціями польових записів, рецензії та відгуки в журналі “Основа”, в “Катеринославських губернських відомостях”, а з кінця 80-х років – численні статті й замітки в українських та російських періодичних виданнях – “Киевская старина”, “Этнографическое обозрение”, “Живая старина”, у “Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка” та в “Літературно-науковому віснику”. Численні матеріали до історії фольклористики Півдня України знаходимо в періодичних виданнях 20-х років XX ст. зокрема, у різних часописах ВУАН – журналах “Україна”, “Етнографічний вісник”, у “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” тощо. Це не тільки рецензії на фольклорні збірники І. Манжури, Я. Новицького, В. Ястребова, М. Комарова, Д. Яворницького, А. Кащенко, А. Скальковського, В. Гошкевича, а й біо-бібліографічні огляди, короткі життєписи, листування, некрологи, історіографічні студії. Авторами цих цінних публікацій були видатні українські та російські вчені – О. Пипін, М. Сумцов, Д. Зеленін, П. Шейн, В. Гнанюк, І. Франко, Ф. Колесса, М. Янчук, М. Харузін, М. Комаров, В. Ястребов, В. Данилов, В. Каллаш, Б. Грінченко, І. Каманін, В. Білий, П. Єфремов, А. Кримський, Д. Дорошенко, В. Біднов, М. Грушевський, Г. Житецький, Х. Ящуржинський, І. Абрамов, Є. Ляцький та ін. До процесу вивчення історії фольклористики цього регіону долучилися й місцеві краєзнавці – В. Степовий (В. Біднов), М. Биков, О. Єгоров, А. Синявський, М. Мочульський, І. Степанів, М. Мізко, Д. Чернявський, П. Сочинський, Н. Бракер, О. Рябінін-Скляревський, К. Копержинський, П. Тиховський, Т. Романченко, В. Лукич, В. Юргевич, В. Машуков, П. Новополін, О. Майдачевський та ін. Відомі їхні статті й замітки, присвячені Г. Залюбовському, І. Манжурі, Я. Новицькому, В. Ястребову, М. Комарову, Д. Сигаревичу, О. Маркевичу, П. Рябкову, а також діяльності окремих наукових центрів і товариств, оглядові місцевих періодичних видань тощо.

Важливим етапом дослідження історії фольклористики Півдня України стали 20-і роки XX ст., коли українська наука переживала свій найбільший розквіт. На той час припадають фундаментальні історіографічні дослідження, в яких не лише

давалася характеристика окремих постатей південноукраїнських етнографів та фольклористів, а й здійснювалася переоцінка доробку цих учених з погляду нових наукових концепцій, які сповідували члени Етнографічної комісії та історико-філологічного відділу УАН. Це був новий етап ще й тому, що, на відміну від своїх, учені 20-х років звернулися до архівних документів, які були зосереджені в різних комісіях ВУАН, зокрема, до спогадів, листування, неопублікованих рукописів фольклористичних студій, Українська Академія наук та Всенародна Бібліотека України (тепер НБУВ) оголосили збір матеріалів (зокрема, біографій) усіх культурних діячів України, у тому числі й науковців. Таким чином до ВУАН надходили цінні рукописи – спогади, біографії, статті – про всіх українських учених, письменників, митців [1]. Крім того, Історична секція ВУАН та інші її структури з 1925 р. кинулися збирати архіви різних учених, тож джерельна база історії української фольклористики значно розширилася. Характерною рисою цих публікацій було також і те, що діяльність окремих постатей південноукраїнських фольклористів висвітлювалась у контексті наукового та громадсько-політичного життя кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Як уже зазначалося, провідна роль в організації таких досліджень належала УАН та її періодичним виданням – журналові “Україна”, органів Історичної секції (спочатку – тримісячник Наукового товариства в Києві), який видавався з перервами протягом 1908–1930 рр., та “Запискам історично-філологічного відділу ВУАН” (1919–1929) – обидва під загальною редакцією М. Грушевського. Там публікувалися ґрунтовні дослідження О. Рябініна-Скляревського, Ф. Савченка, М. Слабченка, А. Шамрая, Г. Житецького, А. Синявського, Н. Бракер, В. Данилова, В. Білого, М. Мочульського, І. Степаніва, Д. Чернявського, В. Біднова, В. Срезневського, А. Кримського, І. Каманіна, М. Грушевського, В. Дорошенка та ін., присвячені діяльності Південно-Західного відділу російського географічного товариства в Києві, Київської та Одеської Громад, історії видання збірників М. Максимовича, І. Срезневського, М. Драгоманова, історії журналу “Киевская Старина” тощо. Крім того, публікувались архівні матеріали-спогади, епістолярії, життєписи, бібліографічні огляди, рецензії та некрологи. Правда, ці публікації не стосуються безпосередньо історії фольклористики Півдня України, однак із них черпаємо цікаві й важливі факти про її діячів – І. Срезневського, О. Маркевича, В. Ястребова, М. Комарова, П. Рябкова, Д. Сигаревича, О. Волошина, Л. Василевської, факти, які висвітлюють і їхню фольклористичну діяльність. Адже збиранням та дослідженням фольклору займалися тут кращі представники того часу поруч з іншою громадсько-просвітницькою та культурологічною працею, бо ж професійних фольклористів на той час на Півдні України не було. Ці дослідження мають для нас цінність першоджерела, бо писалися вони нерідко за спогадами сучасників або й самих діячів науки, за архівними документами, які нині ще недоступні з різних причин.

Безперечно, заявлена нами тема заслуговує окремого монографічного дослідження. Однак у цій статті ми зосередимо увагу лише на тих матеріалах, які наближені до тематики цього збірника. Це, насамперед, праці Василя Біднова, Володимира Білого, Михайла Мочульського, Агапія Шамрая та Наталії Бракер, які мають монографічний характер. Дві з них стосуються початку фольклористичних досліджень Півдня України – “Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа” та

його походження і значення. В. Біднова, що вийшла 1925 р. окремою брошуркою в Празі, та “До початків романтизму” А. Шамрая, опублікована в “Україні” (Кн. 5, 1929 р.).

Першими записами фольклору Південної України по праву вважаються записи усних спогадів колишнього запорожця, мешканця села Михайлівки Катеринославського повіту й губернії Микити Леонтійовича Коржа, здійснені між 1828–1831 рр. архієпископом Катеринославським, Херсонським і Таврійським Гавриїлом (Розановим), який уперше опублікував їх за власним рукописом в Одесі 1842 р. [2]. Саме цим оповіданням Коржа й присвячена праця В. О. Біднова. Автор досліджує їх як історичну пам’ятку, але при цьому подає дуже цінні історіографічні відомості, що розкривають історію цього тексту до публікації та його літературне життя.

Передусім В. Біднов уперше подає докладну біографію архієпископа Гавриїла, акцентуючи увагу на його дослідженнях Південної України, називає його історико-краєзнавчі праці.

Як відомо, 20-і роки XIX ст. – це час широкого зацікавлення історією Степової України та народною поетичною творчістю. Запорожжя, про яке в народі ходило багато легенд, особливо приваблювало до себе любителів старовини. Серед них був й архієпископ Гавриїл. В. Біднов розкриває методику збору матеріалу, якої дотримувався Гавриїл – це бесіди з місцевою людністю: “Поруч з архівними матеріалами він зібрав і народні перекази, користаючися для цього всякою нагодою (особливо під час одвідувань парахвій своєї єпархії)” [3, с. 5].

У примітці В. Біднов зазначає, що “Старий протоієрей Фортунат Пухальський в 1897 році розповідав мені, що Гавриїл під час об’їзду єпархії розпитував про минуле старих селян; такий випадок він знає відносно містечка Широкої Херсонського повіту, де о. Пухальський був священником в сорокових роках XIX ст.; оповідач називав і ім’я тих селян, з якими вів розмови Гавриїл” [3, с.5].

В. Біднов спростовує поширену думку про те, що з Коржем арх. Гавриїла познайомив О. Стороженко [4; 5], як цілком безпідставну: “Поїздки по єпархії давали йому можливість за допомогою місцевого духовенства вишукати таку цікаву для цього людину, як Корж і без вказівок Олекси Стороженка”. Здійснивши ж текстологічний аналіз оповідання О. Стороженка “Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа”, де розповідь столітнього діда-запорожця повторюється з усіма подробицями й навіть фактичними помилками. В. Біднов остаточно стверджує, що О. Стороженко не знав особисто ні М. Коржа, ні навіть арх. Гавриїла, натомість наголошує, що оповідання Коржеві Гавриїл записував спільно з ректором Катеринославської семінарії архімандритом Яковом Вечерковим [3, с. 6].

В. Біднов дуже детально переповідає біографію М. Л. Коржа, розкриває його взаємини з арх. Гавриїлом за спогадами сучасників: 1912 р. вчений виявив у Катеринославі рукопис “Устного повествования”, що являв собою остаточно його редакцію, завершену 1831 р. і подаровану 1835 р. графу М. С. Воронцову, тодішньому генерал-губернаторові. На основі цього рукопису він і встановив дату запису оповідань від 1828 по 1831 рр., коли архієпископ очолював Катеринославську кафедру.

Автор не лише описує історію публікації цього першого запису, а й здійснює його текстологічний аналіз, насамперед звертаючи увагу на мову твору. Хоч у передмові сказано, що арх. Гавриїл та архім. Яків записували “слово в слово” розповідь Коржа, проте В. Біднов зауважує, що насправді “записувачі-москалі не могли справитися з українською мовою Коржа, а перекладали її на мову московську, й тільки зрідка деінде зберігають правдиву мову оповідача. Через те оповідання Коржеві стилем своїм нагадують інші історичні праці архієпископа Гавриїла [...] з тією лише різницею, що в останніх помічається вплив мови архівних документів, а в оповіданнях Коржа чувається сильна українська стихія” [3, с. 8–9]. Здійснюючи текстологічний та мовно-стилістичний аналіз твору, В. Біднов підсумовує, що перед нами – “переклад, а може й вільна передача оповідання Коржевого”. І що “записувачі часто передавали слова оповідача зовсім не так, як говорив Корж”. Автор виявив навіть вплив популярної і на той час “Енеїди” Котляревського на мову “Усного оповідання” [3, с. 9].

В. Біднов розкрив також історію публікації рукопису Гавриїла, виявивши й проаналізувавши всі наявні редакції, передруки й переспіви розкрив єдині принципи кожного з видавців. Першим з них був А. О. Скальковський, якому сам Гавриїл 1835 р. передав свій рукопис, – видатний історик щедро використовував його у своїх працях, що стосуються історії Запорожжя та Степової України. Уперше він опублікував уривки з рукопису 1838 р. в статті “Изустные предания о Новороссийском крае” [6]. Згодом, аж в 1860-х роках, узявся за них письменник О. П. Стороженко. Здійснивши порівняльно-текстологічний аналіз усіх основних публікацій, В. О. Біднов довів, що численні передруки А. О. Скальковського є не що інше, як довільний переказ тексту, записаного Гавриїлом: “Він змінював його стиль, а нерідко й самий зміст його. В такому виді з своїми змінами та поправками, він наводить оповідання Коржа великими уривками і в своїй “Истории Новой Сечи”, не підозріваючи того, що тим самим зменшує вартість своєї праці” [3, с.15]. Саме це стало причиною того, що Гавриїл (Розанов) 1842 р. в Одесі за підтримки М. Мурзакевича змушений був “издать Коржевы предания в оригинальном тоне”.

Що ж стосується редакції О. П. Стороженка, то на основі порівняння її з текстом Гавриїла В. Біднов довів, що його “Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа” неавтентичні, не записані ним самим, а що це літературна переробка з авторськими домислами, введенням популярних прислів’їв, пісень, виражена у формі уявної мандрівки руїнами Січі. “Завдяки цьому, – пише В. Біднов, – “Устное повествование” перетворюється в белетристичний твір, з усіма ознаками чисто літературного оповідання. Зрозуміло, що вважати її науково-історичною працею ніяк не можливо” [3, с. 28].

Довівши, що публікація арх. Гавриїла є насправді єдиною і автентичною, яка відображає рукопис і що тільки її можна вважати за першоджерело, В. О. Біднов свою основну увагу зосереджує саме на ній. Як історик, він передусім досліджує історичну основу оповідань М. Л. Коржа та їхню фактичну правдивість, порівнюючи з архівними документами, і в цьому плані виявляє ряд неточностей, зокрема, у хронології подій, в адміністративному поділі території, у наведених даних про кількість козацьких куренів та їхні назви, про кількість запорозьких сіл та церков, навіть про клімат і природу Степової України. Усе це було необхідно авторові ще й для того, щоб дійти висновку, що більшість оповідань М. Л. Коржа –

це “продукти народної творчості”. Цей висновок В. О. Біднова дуже важливий для нас, бо він у своєму дослідженні чітко розмежовує фольклор та усну історію, хоч і не акцентує на цьому, показує процес фольклоризації індивідуальних спогадів, які, переходячи від покоління до покоління (Корж запам’ятав і передавав спогади свого прадіда, діда і батька), поступово фольклоризуються, захоплюючи у своє лоно риси усної традиції даного регіону, і самі стають частиною цієї традиції, розкриваючи народний світогляд, носієм якого був Корж, “Корж ставився з великим пієтизмом та любов’ю до пам’яті Запоріжжя. Запорозці для нього окремих якийсь народ, його “предки”, а передачу відомостей про них на пам’ять грядучим поколінням, шляхом запису його власних оповідань, вважав своїм обов’язком”, – пише В. О. Біднов у примітці до с. 12. Він (Корж) вірив, що не помре, поки не розповість комусь про запорожців.

У зв’язку з цим В. Біднов оцінив оповідання М. Коржа дуже високо – і як фольклорну пам’ятку, і як історичне джерело. “Низку таких неважних хиб можна б було іще продовжити, але ж всі вони дрібниці в порівнянні з тими коштовними відомостями, що містять в собі оповідання Микити Коржа: для дослідувача минувшини Степової України вони виявляють надзвичайну вартість. Оповідач виявляється видатною людиною серед колишньої народної маси. Цікавився всім і до всього ставився уважно, а тому й оповідання його мають такі подробиці й риси, яких не знайдемо ні в яких архівних матеріалах й які надзвичайно яскраво оживляють перед нами минуле: їх захоплення та цікавості не може ослабити навіть та чужа, ненародна мова, в якій записано Коржеві оповідання. Тому й не дивно, що всі прихильники старовини багато уділяють уваги “Устному повествованню”, й повною пригорщено, як воду з чистої криниці, черпають з нього відомости” [3, с.12–13].

В. Біднов наводить оцінку й інших істориків, зокрема М. Мурзакевича та П. Куліша, указує на факти використання цих оповідань у працях П. Куліша, Д. Яворницького, А. Кащенко. Отже, праця В. О. Біднова має надзвичайну історіографічну цінність – це перше і єдине монографічне дослідження цієї теми.

Інше фундаментальне дослідження, – А. Шамрая “До початків романтизму” – присвячене І. Срезневському та його “Запорожской Старине”. З усіх відомих нам публікацій, присвячених цій темі (а їх є, може, не один десяток, та ще й всі вони суперечаться між собою, доводячи переважно цілком протилежне), вона здається нам найоригінальнішою у своїх цілком аргументованих висновках. Автор обрав такий метод дослідження, який призвів його до дуже легкого розв’язання проблеми: А. Шамрай розглядає “Запорозкую Старину” не як фольклорний збірник, а як літературний альманах, що був створений у добу романтизму та відповідав усім її канонам і нормам.

Автор зазначав, що в його завдання “не входить оцінювати методи і способи фольклорних студій харківського гуртка [...], мені важливо означити тут форми літературного інтересу до українського фольклору, як одного з чинників в побутуванні романтичного стилю і романтичних тем в українському письменстві”, – і з цим завданням він успішно впорався.

А. Шамрай доводить, що гурток І. Срезневського в складі І. Розковшенка братів Федора та Ореста Євських, О. Шпигоцького та ін. поклав початок українському романтизмові, що їхнє захоплення фольклором було епізодичним

(ніхто з них, крім О. Шпигоцького, не цікавився українознавством), нав'яне європейською школою, нововиявленими козацькими літописами, зокрема, “Історією Русів” та першими фольклорними збірниками М. Цертелева та М. Максимовича, і що це захоплення мало тільки літературний інтерес, було всього-на-всього одним з етапів літературного зростання. Тож це захоплення відразу реалізувалося в ряді літературних творів, “у дусі Вальтера Скотта”, які, на думку автора, можуть бути ключем для виявлення фальшивих дум у “Запорожской Старине” [7, с. 37, 36, 38]. Фальсифікати з усіма їхніми літературними тенденціями та стилістичними особливостями автор розглядає як факт літературний, як типове явище в розвитку романтичної школи з її особливими тенденціями й психоідеологією [7, с. 41].

А. Шамрай ґрунтовно висвітлює всю історію літературного та наукового життя “Запорожской Старини” від початку її створення (30-і роки ХІХ ст.) до 20-х років ХХ ст. У статті йдеться про те, як, коли, ким і де збиралися зразки фольклору, яку сенсацію викликало це видання, наводиться оцінка альманаху різними вченими, письменниками в різні часи, як змінювалися їхні погляди разом зі зміною літературних течій та наукових критеріїв. Також ми бачимо кардинально протилежні оцінки М. Гоголя, М. Максимовича, М. Костомарова, А. Метлинського, О. Пипіна, В. Антоновича і М. Драгоманова, К. Грушевської. Щойно минула доба романтизму (50 – 60-і роки ХІХ ст.) – одразу ж з’явилися скептицизм і недовір’я до автентичності дум і пісень, вміщених у збірниках Срезневського. Крапка була поставлена в “Исторических песнях малорусского народа” М. Драгомановим, а згодом і М. Костомаровим. “В наш час погляд цей не змінився, – зауважує М. Шамрай, – і дослідниця козацьких дум К. Грушевська в своїй [...] розвідці уважає за можливе цілі випуски “Запорожской Старини” визнати за одну и “грандіозну містифікацію”.

Критерії визначення фальсифікатів – відсутність варіантів репрезентованих тут текстів, близька подібність їх до “Історії Русів”, наявність контамінованих текстів дум, значні стилістичні розбіжності з фольклорними текстами.

А. Шамрай, удаючись до методу історико-літературного дослідження, розглядає ці фальсифікати не як фольклорні, а як невдалі літературні спроби, автори яких намагалися “підтягнути” зразки народної творчості до своєї літературної теорії, – і таким чином розставляє всі крапки над “і”. Автор спочатку зупиняється на принципових питаннях, пов’язаних із фальшуванням народної творчості, як, безперечно, типовим фактом не лише в загальноукраїнському, а й у світовому масштабах. З цього приводу він зазначає, що “факти фальсифікації пісень і взагалі народної творчості були явищем органічним в розвитку всесвітньої літератури наприкінці ХVІІ і на початку ХІХ століття” [7, с. 42]. Це викликало справжню революцію в літературі, спричинило перехід від псевдокласицизму до живого романтизму, звуження до реального народного життя, його історії, тобто до націоналізації літератур. Такі твори викликали загальне захоплення, далеко сильніше, ніж сам фольклор, а от викриття їх, виявлення фальсифікату, на думку А. Шамрая, розпочалося головним чином тоді, як ці збірки виконали свою роль, – “запліднили літературу новими темами і стилістичними елементами, коли вони уже вичерпали себе до кінця”. Тож і “Запорожская Старина” відіграла свою позитивну роль у пошуку нового літературного змісту, і її історико-літературна доля дуже

типова, майже однакова з долею всіх подібних збірників. А. Шамрай виявляє спорідненість альманаху Срезневського не лише з “Історією Русів”, романтичним літописом кінця XVIII ст., а й з польськими літературними збірниками, доводить історичну зумовленість виникнення таких фальсифікатів, заражених ідеєю народності, як типових літературних явищ свого часу, і виразний вплив цих пам’яток на оригінальну літературу. Цікаво мотивує він виникнення цих псевдонародних і водночас псевдолітературних творів: “З листування членів гуртка можна виразно бачити, що ентузіазм молодих романтиків від свіжо записаної думи чи від прочитання невідомого ще уривка з “Истории Руссов” створював інший тон, ніж інтерес ученого-етнографа, коли знаходилися нові пам’ятки усної народної творчості. Захоплення це мало, безперечно, естетично-літературний характер, впливало перш за все на фантазію поета і поривало його до нової творчості, до нових тем” [7, с. 43]. Поети-романтики, на думку А. Шамрая, сприймали народну творчість передовсім, як невичерпне джерело для власної творчості – звідси в їхніх перших літературних творах і стилізований народний колорит, і сильна ідеалізація народних співців-кобзарів та лірників, і створення романтичної фігури кобзаря чи бандуриста, що не має нічого спільного з етнографічно правдивим кобзарем. У них це – символічно – велична постать давнього співця. Ці образи-символи характерні як для української, так і для польської поезії 20-х – 30-х років XIX ст. (Шевченка, Куліша, Метлинського, Руданського, Щоголіва). На тлі цієї ідеалізації історії та й самого народу фольклорні твори не задовольняли потреби їхньої уяви. Срезневського розчаровували відомості, здобуті від реальних кобзарів, особливо відсутність спогадів про найпоетичнішу добу козацтва – до Хмельницького, про найдавніші часи Запорозької Січі. Прагнучи сенсації і не знаходячи її, молоді романтики самі створювали героїчний епос за змістом “Історії Русів”. Ця потреба героїчного й романтичного, на думку А. Шамрая, очевидно, спонукала авторів і до фальсифікації народних дум, які не мають аналогії в усній традиції. Поети-романтики прагнули творчістю заповнити ті білі плями в усній традиції, реставрувати твори, яких не було або які вона не донесла до нас.

Ось головні аргументи статті А. Шамрая, які важко назвати безпідставними, невиваженими. Його праця важлива тим, що він, не торкаючись автентичних фольклорних творів і віддаючи їх для дослідження фольклористам як літературознавець, відокремлює у сферу своїх досліджень твори літературні, т. зв. фальсифікати, з цього погляду аналізує дуже детально їхню поетику, стилістичні трафарети, улюблені та ефектні символи, різноманітні стилістичні прикраси, епітети й образи, що мають героїчну символіку, поетичні формули, композицію цих творів, тобто все, що відрізняє їх від реальних історичних пісень. Еклектичність і строкатість стилю – ось основна прикмета цих літературних творів. А. Шамрай зупиняється навіть на особливостях синтаксичної побудови речень, однією з яких була тавтологія, котра виконувала емоційне навантаження, невинуваті русизми. Усі вони, на думку автора, не мають естетичної функції, а є наслідком невідповідності фальсифікаторів [7, с. 49].

Отже, виходячи з дослідження А. Шамрая, можна підсумувати, що навмисне історичні пісні та думи ніхто не фальсифікував, що ці твори були “нав’язані духом часу” і посилення на бандуриста є не що інше, як літературний прийом [7, с. 53]. Автор залишає за фольклористами дослідження фольклорної основи фальсифікатів

Не дивно, що ця стаття А. Шамрая, як і студії К. Грушевської, та й усі інші історіографічні праці 20-х років свідомо ігнорувалися радянською історіографією, котра доводила правдивість й автентичність перших записів фольклору Степової України. Прийняти концепцію А. Шамрая й визнати псевдофольклорність уміщених там творів для них означало визнати фальсифікати й весь радянський фольклор, який активно продукувався й популяризувався протягом 30 – 80-х років ХХ ст. Тому, доводячи (без аргументів), що всі пісні та думи, вміщені в альманаху, – це фольклор, вони тим самим намагалися виправдати свої грандіозні фальсифікації. Однак, той час минув, і ми знову повертаємося до наукової спадщини 20-х років і визнаємо її актуальність, теоретичну обґрунтованість та наукову достовірність, а разом з тим і неперервність традиції, закладеної нашими видатними попередниками, у сучасній українській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ІРНБУВ. – Ф. 202, №179.
2. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
3. В. О. Біднов. “Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа” та його походження і значення. – Прага: Видання українського історично-філологічного товариства в Празі, 1925. – 28 с.
4. Н. Петров. Очерки по истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – 457 с.
5. Поездка в Южную Россию // Основа. – 1862. – №1, січень. – С.44–45.
6. Скальковский А. О. Изустные предания о Новороссийском крае // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 18. – С. 487–515.
7. Агапій Шамрай. До початків романтизму // Україна. – 1929. – Кн. 5. – С. 30–53.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Наукові інтереси: історія фольклористики Півдня України.

УДК [930.1(477–25)]

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Здійснено аналіз наукової спадщини Володимира Антоновича в царині історичної географії. Визначено роль історико-географічного фактору в інтерпретації вченим історії України.

Ключові слова: історична географія, історико-географічний фактор, історія України, історіографія.

В статтє осуцествлєн анализ научного наследия Владимира Антоновича в области исторической географии. Определена роль историко-географического фактора в интерпретации учёным истории Украины.

Ключевые слова: историческая география, историко-географический фактор, история Украины, историография.

Analysis of Volodimir Antonovich's scientific heredity in the branches of historical geography is carried out. The part of historio-geographical factor in interpretation of the scientists of History of Ukraine is determined.

Keywords: historical geography, historio-geographical factor, History of Ukraine, historiography.

В історії розвитку національної культури ХІХ століття Володимир Антонович посідає особливе місце. Широкому загалу читачів він більш відомий як громадський діяч та вчений, автор численних праць з історії України. Тим часом наукова спадщина Антоновича є більш багатогранним явищем й обіймає не лише традиційно історію, але й ряд інших, споріднених з нею дисциплін, у розвиток яких він зробив помітний внесок, підвівши науково-методологічну основу та накресливши контури їхнього подальшого існування.

У числі такого роду наукових галузей особливу вагу має історична географія, що становила предмет особливого зацікавлення Антоновича. Саме в царині історичної географії йому належить понад тридцять наукових праць, які поряд з лекційними курсами, читаними в університеті та Вищих жіночих курсах, роблять ученого основоположником цієї науки в Україні. Незважаючи на суттєвий науковий доробок, місце Антоновича в розбудові історичної географії окреслено тільки прелімінарно. Тому мета цієї статті полягає в намірі охарактеризувати весь спектр історико-географічних напрацювань ученого та з'ясувати, яку роль він відводив історико-географічному фактору в українському історичному процесі.

Потяг до географії виявився в Антоновича ще в роки навчання в Другій Одеській гімназії, а згодом – у Київському університеті. В останньому географія як наукова дисципліна не викладалась, але це не завадило йому самотужки добре опанувати її зміст. Не випадково, що тема кандидатського твору мала історико-географічний характер і досить оригінальну назву “Про торгівлю неграми” [1, арк. 1–52].

Уже зі студентської лави Антонович виніс тверде переконання, що відомий афоризм класика європейської історіографії Августа Шльоцера: “поганий той історик, який не мандрує”, відповідає потребам його світосприймання і є обов'язковим атрибутом становлення будь-якого професійного історика, тим паче дослідника національної історії. Його мандри в часи студентських вакацій по Україні не лише відкрили перед ним світ народного життя, але й дали багатий матеріал для написання в подальшому низки праць історико-географічного змісту.

У 60-х роках ХІХ століття, коли Антонович приступив до розробки української історії, історична географія ще не складала в завершальному вигляді окремої спеціальної дисципліни і вважалася компонентом історичної науки. Хоч у працях англійського історика Г. Т. Бокля роль географічного фактора в житті європейських народів була доведена незаперечно і всі нові дослідження з національних історій розпочинались неодмінно з історико-географічного огляду, проблема відокремлення історичної географії остаточно ще не була розв'язана й інтенсивно обговорювалась у тогочасній європейській науковій літературі [2].

Тому в плані використання праць своїх попередників для розробки історичної географії України Антонович міг запозичити небагато. У російській науці він міг послатися на спорадичні дослідження переважно аматорів, “ценителей древности”: Берлінського, Ширяєва, митрополита Євгенія (Болховітінова), Лохвицького, Фундукля [3, 456–489]. Трохи більшою мірою слугували краще науково поставлені праці польських авторів: Балінського, Вільда, Грабовського, Немцевича, а згодом Радзимінського, Руліковського, Ходаковського, Яблонівського, учасників “Geograficzny Słownik Galicji”, співробітників ґрунтового варшавського історико-географічного “Słownika” [4, с. 125].

З безпосередніх попередників Антоновича на ниві української історичної географії на особливу увагу заслуговував тільки М. О. Максимович, до якого він ставився з особливим пієтетом, цілком слушно вважаючи за “Нестора української історичної науки” [5, с. 46–47]. Тому не випадково, коли в жовтні 1875 року Антонович обіймав посаду голови “Юго-Западного отдела императорского русского географического общества”, він запропонував перевидати праці М. О. Максимовича і, редагуючи “Собрание сочинений”, увів у другий том поряд з археологічними та історико-географічними та історико-топографічний розділ, у який увійшли розвідки Максимовича з питань української історичної географії [6, с. 314–392]. Праці ці (особливо з історичної географії Києва) Антонович уважав азбукою для науковця, тому передрук давав можливість підбити підсумки української історичної географії в працях її засновника та визначити перспективи й завдання подальших досліджень, оскільки недооцінка ролі географічного фактора суттєво, на його думку, впливає на науковий рівень навіть кращих студій з історії України. У цьому контексті він виказує критичні зауваження на працю М. І. Костомарова “Богдан Хмельницький”: “В труде столь капитальном, занимающем несомненно положение весьма авторитетное в историографии южно-русского края, не везде обращено было тщательное внимание на географию края” [7, с. 318].

Зважаючи на стан розвитку тогочасної історичної географії, Антонович обирає два можливі напрями подальшої роботи. Перший з них безпосередньо пов’язаний з тематичним дослідженням і створенням передумов для подальших синтезуючих праць з історичної географії України, а другий – тісно переплітався з діяльністю науково-популяризаторського характеру. Уже 1870 року, коли Антонович лише розпочав свою академічну кар’єру, з’являється перша праця суто історико-географічного змісту “Местечко Ходоров. Исторический очерк”, цікава у плані використання зібраних матеріальних свідчень [8]. Практично в той же час, Антонович за дорученням Археологічної комісії проводить копітку роботи зі збирання матеріалу для стародавньої топографії Києва та його околиць. Підсумком цієї праці був вихід напередодні Київського археологічного з’їзду 1874 року “Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”. Публікація ставила за мету доповнення відповідних томів “Архива Юго-Западной России” матеріалом історико-географічного змісту.

Уважне студіювання історичних джерел та добре особисте знайомство з місцевістю дають Антоновичу можливість у другій половині 70-х років виступити з оригінальними й досить жваво виконаними історико-географічними розвідками “О

летописном древнем Киевском Звенигороде” [9, с. 41–46] та “О валах, находящихся на территории Киевского княжения” [10, с. 9–12]. Остання праця має особливу вагу для історичної географії Центральної України. У ній дослідник безпосередньо підходить до місця і назви цих споруд, описує кілька ліній на Київщині, знайомить з давніми звітками про їхнє призначення. Дуже важливо, що названі праці Антоновича мають ескізний характер й окреслюють можливі способи дослідження проблеми. Не випадково, що в подальшому ця тема була детально розроблена його учнями В. Ляскоронським, Л. Падалкою, Л. Добровольським [11, с. 2].

Предмет особливого зацікавлення Антоновича на терені історичної географії складала Правобережна Україна, знавцем місцевості якої він був неперевершеним. Тому переважна більшість його подальших студій пов’язані з Поділлям, Волиню і Правобережною Київщиною [12, с. 761–765]. У цьому контексті особливої уваги вартий один з кращих у літературно-науковій спадщині вченого історико-географічний етюд, присвячений історії Поділля “Грановщина. Епизод из истории Брацлавской Украины” [13, с. 75–93]. Леонід Добровольський кваліфікує це дослідження як “жваво виконану і закінчену працю, що висвітлює важливість історичного чинника (не сприйнятого тогочасною історіографією) про суперечку стану селян-хліборобів і дворян-землевласників на широкому фоні життя краю” [14, арк. 12].

Значним внеском Антоновича в розвиток української історичної географії є його участь у “Древностях Украины”, виданих Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам’яток української художньої старовини. Антонович склав до його першого випуску (за редакцією Г. Г. Павлуцького) історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва й ґрунтовні історико-географічні коментарі.

Про те, наскільки історична географія цікавила Антоновича як науковця, свідчить і той факт, що практично жодна праця в цій галузі не проходила повз його увагу та викликала ґрунтовні рецензії на сторінках “Киевской старины”, “Чтения общества истории Нестора Летописца”, “Киевском слове” та інших періодичних виданнях [15]. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад окремих концепцій Антоновича історико-географічного порядку. Особливо принциповим був його виступ проти відродження квазінаукової погодинської теорії “обезлюднення українського простору” в часи монгольського наїзду 1240 року російським філологом О. Соболевським [16, с. 217]. Критикуючи ті положення погодинської теорії, що збудовані на засадах історико-географічного змісту, Антонович постійно наголошує, що хоча євразійський стиль географічного фактора завдав багато шкоди матеріальній культурі й людності під час примусових племінно-етнічних флуктацій, спрямованих у більш безпечні місця – у бік Карпатських гір і північної лісової смуги, але він усе-таки ніколи не приводив до повного залишення своєї території українським етносом [16, с. 275].

На схилі наукової діяльності Антонович виявляє в галузі історичної географії нахил до систематизації проведених ним досліджень. Результатом такого стану є поява “Археологической карты Киевской и Волынской губерний”, видрукованих відповідно 1895 та 1899 роках. “Ніхто, крім фахівців археологів чи істориків, – оцінюючи їхню наукову вартість, – пише український археолог Микола Макаренко,

– не уявить собі, що таке визначна археологічна карта. Скупчити матеріал для такої роботи потрібно довгі роки, ретельно проштудіювати необхідно всю відповідну літературу, систематизувати всі розкопки, окремі знахідки, освітити їх певним науковим дослідом. Цілком зрозуміла поява цих карт наприкінці життя Володимира Боніфатійовича. Вони з'являються останнім акордом всієї попередньої рясної і корисної для української науки діяльності” [17, арк. 18]. Про значення цих синтезуючих праць свідчить і той факт, що вони дали імпульс для створення аналогічних видань з історичної географії Поділля, Харківщини, Ковенської губернії та Чернігівщини [18, с. 8].

Завершити наукову працю у сфері історичної географії Антонович планував грандіозним історико-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. Роботу із його складання він розпочав ще в другій половині 70-х років й особливо інтенсивно продовжив у 90-ті роки, залучивши до цієї справи О. Андрієвського, В. Вовка-Карачевського, І. Каманіна, Є. Ківлицького, Н. Молчановського, І. Щербину та ін. За аналога видання мав бути науково добре поставлений багатотомний історико-географічний словник Польщі, що за редакцією Хлебовського, Кимвадського й Сулимерського видавався з 1880 року у Варшаві [19]. На жаль, цей проект Антоновичу не вдалося реалізувати, хоч величезна кількість зібраних матеріалів була почасти систематизована й розподілена по відповідних районах України [20, арк. 1–1 зв.]. Щоб полегшити їхнє використання вдова Антоновича, Катерина Мельник-Антонович 1910 року навіть видрукувала на правах рукопису “Список материалов для составления историко-географического словаря”, а згодом Українська академія наук у Києві, 1919 року, створила спеціальну комісію для його видання, але так і не встигла довести справу до кінця.

Поряд з історико-географічними працями Антоновича не менш важливе значення для розвитку української історичної географії мали також лекційні курси. Саме в них Антонович найповнішою мірою розкриває своє розуміння ролі географічного фактора в історичному процесі. На його думку, “нет сомнений, что внешние деятели природы имеют большое влияние на человека и на судьбу целой страны” [21, арк. 6]. Цю тезу Антонович розвиває у вступному історико-географічному огляді до історії Галицької Русі, де підкреслює, що “географическое положение Галичины имело сильное влияние на судьбу народа. Окруженная с трех сторон, в виде длинного полуострова иноплеменным элементом, Галицкая Русь, не смотря на все усилия не потеряла совершенно своей национальной самобытности. Эта стойкость народных начал в Галицкой Руси опиралась в значительной степени на географические условия местности. Везде этнографические особенности удобнее сохраняются в горной местности, где горные кряжи более уединяют жителей и предохраняют от иноземного влияния” [21, арк. 5 зв.].

Говорячи про вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. В одній із своїх лекцій він навіть виказує гіпотетичне припущення, що “если бы допустить совершенное исчезновение нынешнего южнорусского народа и колонизации занятой им территории великороссами, то под влиянием географических и климатических условий через несколько столетий поселившиеся не юге великороссы образовали бы отличную от оставшихся на севере родичей этнографическую особь, подобную тому,

как переселившиеся на север в X – XII столетиях южнороссы выделились в тип нынешнего великорусса” [21, арк. 6].

Але, віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, Антонович ніколи не впадає в крайнощі й не скочується до позицій географічного детермінізму. У цьому контексті цікаві його критичні зауваження на історико-географічний вступ до “Истории России с древнейших времен” С. М. Соловйова. “Соловьев, – пишет Антонович, – начиная свою историю, целую главу посвящает на рассмотрение влияния природы местности, занимаемой русскими племенами, на политическую судьбу последнего. Но тут он впадает в крайность. Прежде всего климат не может иметь фатального значения для народа, вышедшего из дикого состояния, поднявшегося в умственном развитии, могущего, следовательно, принять меры к ограждению себя от неблагоприятных климатических условий. Ошибочно его мнение, что суровая природа закаляла натуру русского человека, сделал его энергичным и предприимчивым, чем и объясняет распространение пределов государства. Мы видим, что и на юге были обширные монархии. Обширность русского государства он объясняет равнинностью страны и доказывает невозможность существования подобного государства в Западной Европе, упустив из виду хотя бы пределы монархии Карла Великого. Рекам Соловьев тоже придает фатальное значение. Так, например, вспоминая о значении Владимира на Клязьме, он говорит, что хотя Владимир и был некоторое время центральным городом, но он должен был уступить свое значение Москве потому, что Клязьма впадает в Оку, восточнее чем Москва. Бесспорно, что реки имеют большое значение как естественные пути для колонизации, но не такое, как им придает Соловьев” [21, арк. 6–6 зв.].

Зважене ставлення Антоновича до ролі географічного фактора в історичному процесі досить помітне в дослідженнях представників Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а по окремих, визначених природними місцевостями, властивостях та відмінностях у житті населення краю. Усі вони також у наукових дослідженнях відштовхувалися від тези Антоновича, що Східно-Європейська площина, не маючи гостро визначених (крім показаних обрисами басейнів місцевих річок та їхніх водорозділів) природних розмежувань території, може досліджуватися тільки в історико-обласному аспекті [22, с. 17].

Так з’являються праці, які виникли з ініціативи Антоновича і взаємно доповнювали одна одну: Д. Багалія “История Северской земли до половины XIV в.” (1881), Н. Молчановського “Очерк известия о Подольской земле до 1484 года” (1883), О. Андріяшева “Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.” (1887), В. Данилевича “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.” (1896), О. Грушевського “Пинское Полесье” та ін. Характерно, що історико-географічна проблематика відбита також і в численних дисертаціях вихованців Антоновича. Досить згадати тему наукового дослідження Д. Багалія “Очерк истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1889), П. Голубовського “Печенеги, токи, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв.” (1883), Іванова П. “Историческая судьба

Волынской земли с древнейших времен до конца XV столетия” (1896), В. Ляскоронського “История переяславской земли с древнейших времен до начала XIII ст.” (1897). Вплив школи Антоновича в контексті зазначення географічного фактору в історичному процесі помітний також в працях М. Дашкевича, Ф. Ніколайчика, А. Стороженка, Л. Падалки, І. Павловського, В. Щербини та навіть передався їх вихованцям. Але найбільш класичним зразком реалізації положень Антоновича щодо ролі історико-географічного фактору в житті українського народу є вступний огляд М. Грушевського, найталановитішого учня і послідовника Антоновича в царині української історіографії, до першого тому фундаментальної “Історії України-Руси”. Грушевський синтезує тут всі надбання Київської історичної школи і переконливо показує, що в етноцентричній системі історизму географічний вимір займає одне з провідних місць [23, с. 103–110].

Поряд з працями науково-академічного гатунку, які склали візію Антоновича як вченого в цій науковій сфері, не варто забувати і ту величезну роль, яку він відіграв популяризуючи історичну географію серед широкої громадськості. Значний резонанс серед киян мали, зокрема, його “Публичные лекции по геологии и истории Киева”, прочитані у березні 1896 року спільно з професором-геологом П. Армашевським [27, с. 6–27]. Подібне значення мала також інтенсивна публікаторська діяльність його учнів, що здійснювалась під безпосереднім керівництвом Антоновича, який не лише підбирав тематику, але і допомагав їх обробити, переводити з іноземних мов та давав рекомендації до друку. За приклад може служити епізод з публікацією дуже цінних для історичної географії Південної України матеріалів першого університетського учня Антоновича А. Татарчевського “Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г.” [25, с. 1–24], а також при його активній участі С.Щербина друкує “Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Ново-Сербию” [26, с. 135–198].

Меншою мірою відомо, що вже на початку 80-х років Антонович уперше серед університетських викладачів тогочасної Росії виступає з ідеєю вилучення з історії географії і перетворення її в самостійну дисципліну, як археологія та історіографія [27, арк. 3–4]. З цією метою він розробляє лекційний курс з історичної географії Південної Росії (власне України) під загальною назвою “Историко-топографический очерк Южной Руси”. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України [28, с. 57:22, 22].

Назва курсу “Историко-топографический очерк Южной Руси” обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах від Закарпатської русі й Галичини з Буковиною аж до Кубанського краю, а від Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя.

Незважаючи на популяризаторський характер нарису, у ньому багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, досить незвичним для суто академічного стилю наукових праць Антоновича. Компонування змісту досить просте й зручне для запам’ятовування. Після попередньої характеристики природних властивостей краю йшов огляд найбільш цікавих в історико-географічному плані населених пунктів. Загальні огляди,

зазвичай, спиралися на зміст превентивних курсів як суто географічного змісту (наприклад, “Гідрографія України”) [29, арк. 1–42 зв.], так й економічно-географічного характеру (“История землевладения в Южной Руси”) [30, арк. 1–14 зв.].

Говорячи про нарис, потрібно мати на увазі обставини й час його написання. Уже один факт, що в ньому територіально окреслювався український етнос на терені Європи, унеможлилював публікацію праці в тогочасній російській імперії [31, с. 121–156]. Цю обставину добре розумів й Антонович, який, незважаючи на неодноразові прохання слухачів, так і не підготував курс до друку. Ідея опублікувати працю з’явилася лише у 20-х роках, коли рішенням ВУАН було створено комісію для видання 9-томного зібрання творів Антоновича. Комісія при активній участі М. Грушевського розробила план видання, згідно з яким до п’ятого тому, укомплектованого працями історико-географічного змісту, як додаток мав увійти й “Историко-топографический очерк Южной Руси”. Видання творів Антоновича розпочалося 1929 року, але, як відомо, обмежилось тільки першим томом, зредагованим Катериною Мельник-Антонович. Уже наступного 1930 року комісія припинила свою діяльність, а згодом після нищівної критики змісту першого тому комуністичною владою навіть розмова про подальше продовження видання сприймалась як страшна ересь [37].

Таким чином, “Историко-топографический очерк Южной Руси” Володимира Антоновича так і не був оприлюднений, хоч і є першим синтезом з історичної географії України. Написаний більш ніж століття тому назад, він, звичайно, не може претендувати на роль наукового історико-географічного довідника, оскільки автор ніколи на ставив перед ним таких завдань. У своїй основі нарис несе зміст популяризаторського гатунку, у доступній формі розповідає про надбання матеріальної культури та історичне минуле не лише українського, але й народів, що коли-небудь мешкали на території України, спонукає істориків-аматорів до вивчення краюї минувшини.

Отже, підсумовуючи внесок Антоновича в розвиток історичної географії, варто констатувати, що він складає кілька вимірів: популяризаторський, академічний і функціонально-теоретичний. Кожний з них презентований численними працями з історичної географії регіонів, осібних місцевостей і населених пунктів, гідрографії та картографії містять узагальнення, котрі не тільки створюють уявлення про характер розвитку історичної географії як науки в Україні, але й розширюють інструментарій сучасного дослідника національної історії на основі впровадження тих геоінформаційних принципів, що стали аксіомою творчості видатного вченого. Творче переосмислення і залучення наукової спадщини Антоновича в царині історичної географії поглиблює перспективу аналізу положень щодо української етнічної ідентичності в східноєвропейському історичному просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна наукова бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР), Ф. І. спр. 7912, арк. 1–52. Про історію написання і зміст цього дослідження докладніше див.: Василь Ульяновський. Невідома перша історична праця В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996.

– С. 72–81.

2. Відособленню історичної географії в самостійну науку передували дослідження Карла Ріттера і Олександра Гумбольта в галузі порівняльної географії та дослідження Франца Ратцеля і Елізе Реклю в сфері антропогеографії.

3. Сумцов М. Ф. Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. – 1886. – VII. – С. 456–489.

4. Більшість названих польських дослідників належали до так званої “української школи” в польському письменстві, мешкали в Україні, проявляли територіальний патріотизм на польській кшталт і намагалися своїми працями історико-географічного змісту нейтралізувати, принаймні науково, російські претензії на “історичне право” володіти українськими землями. Про це див.: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 125; а також: Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліківський, знавець Київщини (1825–1900) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII.

5. Речь В. Б. Антоновича на юбилее М. Максимовича // Юбилей Михаила Александровича Максимовича. – К., 1871. – С. 46–47; Значение исторических трудов М. А. Максимовича // НБУ ІР. – Ф. 1, спр. 7920.

6. Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2.

7. Киевская старина. – 1884. – Май. – С. 318.

8. Киевские губернские ведомости. – 1870. – №№ 46, 51, 53 (Нарис не закінчений).

9. Древности, издаваемые Московским археографическим обществом. – М., 1876. – Т. VI. – С. 41–46, а також Чтения в Обществе Нестора Летописца. – К., 1879. – Кн. I. – С. 37–43.

10. Труды Казанского археологического съезда. – М., 1877.

11. Див.: Ляскоронский В. Городища, курганы и зимние валы в бассейне р. Сулы // Труды XI Археологического Съезда. – М., 1901. – Т. XI. – С. 2.; О змиевых валах в пределах Южной Руси // Труды XIII Археологического Съезда. – М., 1907. – С. 4.; Падалка Л. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой Археологической комиссии. – Полтава, 1905.; Добровольський Л. Змиевы валы вблизи Киева // Чтения ИОНЛ. – XXI. – С. 2.; К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – Т. I. – С. 5–17.

12. Из археологических экскурсий. Село Кальник и его памятники старины // Киевская старина. – 1887. – VIII. – С. 761–765; Забытый город. Из археологических экскурсий // Киевское слово. – 1888. – № 344. Передруковано в “Киевской старине”. – 1888. – IV. – С. 24–27; Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – X. – С. 108–116; О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды Археологического съезда в Киеве. 1899 // Москва. – 1901. – Т. 1. – С. 148–151.

13. Киевская старина. – 1888. – №№ 1–3. – С. 75–93.

14. Добровольський Леонід. В. Б. Антонович для історичної географії України / Доповідь читана 8.IV.1928 року на засіданні ВУАН присвяченого 20-ти річчю смерті Антоновичу // НБУ ІР., Ф. X., спр. 6568, арк. 1–12.

15. Дренякин. Белгород с уездом. Историко-статистический очерк. – Харьков, – 1882 // Киевская старина. – 1883. – № 1. – С. 179–180; Leopold Hauser. Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl. – 1883 // Киевская старина. – 1883. – III. – С. 647–649; Isydor Szaraniewicz. Wycieczka do Zalukwi, Halicza i na Krylos. Lwow. – 1882 // Киевская старина. – 1883. – IV. – С. 876–878.

16. Антонович В. Несколько данных о населении Киевской земли в XVI в. / ЧОНЛ. – 1888. – II. – С. 217, 275–276.

17. НБУ ІР., Ф. X, спр. 6597, арк. 18.

18. Див.: Археологічні карти О. Сіцинського і Д. Багалія в “Трудах XI и XII съездов”. – Харьков, 1905. – Т. I. – С. 8; а також П.В.Голубовського “Историческая карта Черниговской губернии”. – Там само.

19. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich / Wydany pod redakcyą Sulimierskiego, Chlebowskiego, Walewskiego. – Warszawa, 1880.

20. Зібрані Антоновичем та іншими дослідниками (часто під час особистих поїздок до досліджуваних місцевостей і населених пунктів) матеріали до історико-географічного словника зберігаються в НБУ ІР. Певну інформацію про історію складання “Історико-географічного словника України” дає лист К.Мельник-Антонович в Російське географічне товариство // ЦДІАУ в Києві. Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1–1 зв.

21. НБУ ІР, Ф. I., спр. 8104, арк. 1–14.

22. Добровольський Л. Праця В. Б.Антоновича на ниві історичної географії. – Бм. І р. – С. 17.

23. Олександр Домбровський. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі “Історії України-Руси” Михайла Грушевського // Український історик. – 1984. – 1–4. – С. 103–110.

24. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в Историческом обществе Нестора Летописца в марте 1896 года. – К., 1897.

25. Университетские известия. – 1873. – Т. X. – С. 1–24.

26. Киевская старина. – 1883. – Ч. 9–10. – С. 135–198.

27. У Росії перша спроба виділити історичну географію була зроблена Н. І. Барсовим в “Очерке русской исторической географии”, виданому 1885 року у Варшаві. А читання курсу історичної географії в університетах розпочалося лише 1897 року. Щодо відособлення історичної географії в окрему наукову галузь, то воно було здійснене лише на початку ХХ століття, після публікації “Русской исторической географии” Кузнецова (1910) та “Исторической географии” Середоніна (1916). Докладніше див: Данилевич В. Е. Русская историческая география (конспект лекций 1908–1909 гг.) // НБУ ІР. – Ф. ХХІХ. – Спр. 123. – Арк. 3–4.

28. Щодо часу й місця читання “Историко-топографического очерка Южной Руси” спостерігаються певні розбіжності в літературі про Антоновича. Як свідчить Антін Синявський, уперше курс було читано 1883 року студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс Антонович читав у невеликому гуртку, переважно із студентів університету 1886 року, а також 1888 року. Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі Антоновича. Див.: В. Б. Антонович як географ України // Антін Синявський. Вибрані твори. – К., 1993. – С. 52–61. У свою чергу Леонід Добровольський вважає, що читання проводилися двічі (без зазначення дати) не в стінах університету і не на жіночих курсах, а в приватних приміщеннях. Добровольський Л. Праця Антоновича В.Б на ниві історичної географії. – С. 22.

29. НБУ ІР, – Ф. I. – Спр. 8091. – Арк. 1–42 зв.

30. НБУ ІР, – Ф. I. – Спр. 8013. – Арк. 1–14 зв.

31. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича // Записки археографічного інституту. – К., 1934. – Т. I. – С. 121–156.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії, методи історичних досліджень.

УДК 341(091)

ПРО ЕМЕРДЖЕНТНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО МЕТОДУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Олександр КУЛЬТЕНКО (Кіровоград)

У публікації розглянуто проблемні питання історичного методу наукового дослідження в міжнародному праві. Запропоновано при застосуванні діалектичного підходу до набуття історичних знань їхнього тлумачення з використанням таблично-графічного методу. Висвітлені принципи подальших розвідок для досягнення емерджентності міжнародного права.

Ключові слова: історичний метод, діалектичний підхід, міжнародне право, наукове дослідження, об'єктивні та спеціальні закони.

В публикации рассмотрены проблемные вопросы исторического метода научного исследования в международном праве. Предложено при применении диалектического подхода к получению исторических знаний их истолкование с использованием таблично-графического метода. Раскрыты принципы дальнейших исследований с целью достижения эмерджентности международного права.

Ключевые слова: исторический метод, диалектический подход, международное право, научное исследование, объективные и специальные законы.

The publication deals with problems of historical method of scientific research in international law. The author suggests using a dialectical approach to historical facts and their synthesis in tables and graphs. Lighted principles for further research in order to achieve perfect results in international law.

Keywords: historical method, the dialectical approach, international law, scientific research, objective and special laws.

Становлення держави України супроводжується тлумаченням її позиції у світі. Отже, однією з головних ланок лобювання національних інтересів є професійне використання можливостей міжнародного права, підґрунтям цьому слугують теоретичні знання, здобуті за допомогою історичного методу. Зокрема, застосовуючи діалектичний підхід у тлумаченні здобутих історичних знань, можна протидіяти негативному впливу міжнародного права на внутрішнє.

Проблемні питання методології наукових досліджень вивчалися такими фахівцями, як В. Ковальчук, О. Крушельницька, Л. Моїсєєв, І. П'ятницька-Позднякова, Ю. Сурмін, Г. Цехмістрова та ін. Необхідно вказати, що залишаються суперечності в застосуванні методів пізнання до різних галузей науки, у нашому випадку на межі історії та права.

Голова Верховної ради України В. Литвин проаналізував сучасний рівень розвитку методів пізнання права й держави як в Україні, так і в пострадянських республіках, зазначивши, що тут є повна або часткова відмова від марксистської

методології пізнання державно-правових явищ. Натомість, він нагадав, що західноєвропейські дослідники висловлюють протилежні погляди на роль марксизму в сучасних суспільних науках. На думку В. Литвина, “ми зупинилися в розвитку методів пізнання держави й права на рівні 80-х років”. “У цьому твердженні мається на увазі й метод історичного пізнання сутності держави й права, який і досі не можемо з’ясувати, як назвати й застосувати”, сказав він і наголосив, що “невміння застосувати метод історичного пізнання природи української держави й права періоду незалежності вже сьогодні відбивається на появі деяких проблем, яких могли б уникнути: з’явилася тенденція розглядати українську державність і право останніх двадцять років у відриві або без наступництва з радянською державністю України”.

У цьому контексті В. Литвин також звернув увагу на проблеми законотворчої діяльності, зазначивши, зокрема, що недооцінка історичного методу дослідження держави й права призводить до ухвалення численних змін до законодавчих актів. “За двадцять років незалежності ми майже не підійшли до дослідження факторів еволюції і наступництва в нашому праві й державності” – наголосив він.

Двадцятиріччя незалежності України, зазначив Голова Верховної Ради, висвітлює перед юридичною наукою і ряд інших проблем, для розв’язання яких замало тільки історичного методу дослідження: природа еволюції права в часі; право як продукт історії; історико-соціальна детермінованість права; фактор запозичення іноземного законодавства і його відповідність історичному розвитку національної правової системи; фактор часу в правотворчості й правозастосуванні; випадки зворотної сили закону; питання відсутності строку давності в застосуванні закону та ін. [1].

На нашу думку, В. Литвин є представником позиції послідовників етатичного мислення, які вважають, що воля держави сильніша у внутрішньодержавному праві порівняно з міжнародним. Таке твердження є сумнівним, бо ґрунтується лише на тому, що держава є основним правотворцем у внутрішньодержавному праві. Більш того, імперативним здобутком учених (фахівців у галузі міжнародного права) з цього питання є встановлення того факту, що юридична обов’язковість норм міжнародного права є головною особливістю, завдяки якій воно відрізняється від інших норм соціальних систем, які функціонують у міждержавній сфері [3, с. 276].

Оскільки для дослідження складних об’єктів, які до того ж перебувають у розвитку, необхідно застосовувати теоретичні знання, поза сумнівом залишається необхідним використання історичного методу. Інакше об’єктом дослідження стає сама історія чи її сторони, явища, процеси. Необхідно додати, що принцип історизму вимагає розглядати кожне питання з погляду того, як відоме явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з погляду його розвитку висвітлювати, чим даний предмет дослідження став тепер.

Для усвідомлення суті історичного методу треба проводити аналіз об’єкта в усій його багатогранності з урахуванням усіх стрибків та випадковостей. Коли нас цікавить об’єктивне вивчення місця події, дія окремих фізичних осіб, їхні зв’язки, характер, тоді історичний метод незамінний [2, с.126]. Наприклад, досліджуючи коротку історію Інтерполу (див. таб.1), запропонуємо абстрагуватися від великої кількості викладених окремих фактів які її складають (див. рис.1), а проаналізувавши періоди керівництва генеральних секретарів і президентів цієї

міжнародної організації (див. таб.2) [4], отримаємо емпіричні дані про правову природу поняття “МОКП“, зміну її правового статусу та корегування засад діяльності в різні періоди протидії міжнародній злочинності.

Прихильники наукових спільнот природного права, без сумніву, запитують, чи має право дослідник на суб’єктивне тлумачення реконструйованої історії об’єкта? У відповідь скажемо – так, у разі логічного відтворення історії. Висвітлена емпірична історія має в загальному і конкретному відповідати дійсності, тобто відповідати принципу діалектичної єдності історичного й логічного. Цей принцип вимагає, щоб логіка думки йшла за історичним процесом. Логічно відтворюючи людське мислення, аналізуємо саму суть історичного процесу. Важливим є тільки те, що відбулося у відповідно до об’єктивних законів [2, с.127]. Безперечно, при застосуванні діалектичного підходу серед трьох груп законів основним структурним елементом підсистеми юридичних досліджень є спеціальні закони, принципи та категорії такої галузі знань, як історія. На підтвердження цієї тези вважаємо необхідним повідомити про сучасні археологічні та етнографічні дані, які свідчать про наявність традицій, ритуалів, правил поведінки в період понад 60 тисяч років тому (дослідження неандертальських поховань). Навіть якщо вірити прихильникам концепцій державницького походження права (а саме вони раніше від усіх започатковують появу держави), то держави виникли не раніше, як 5 тисяч років тому. Отже, більш як 55 тисяч років людство творило правила своїх стосунків без участі держави [3, с.60].

Оскільки серед прихильників позитивної теорії головною метою міжнародного права є досягнення “всесвітньо-правового порядку“(Weltrechtsordnung), а природної – всебічне щастя людини та всього людства [5, с. 243], перспективи розвідок і застосування історичного методу наукового пізнання в міжнародному праві не мають меж. У висновку також додамо, що можна стверджувати про емерджентність названого вище дослідження тільки в разі застосування його результатів практично та позбавлення можливості ідеологічного тлумачення (досягнення відсутності емоційного забарвлення).

Таблиця 1.

Коротка історія Інтерполу

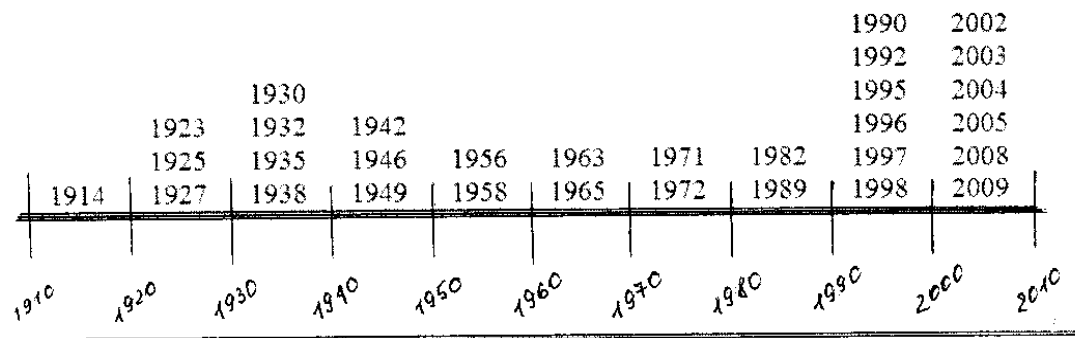
1914	Проведення Міжнародного конгресу кримінальної поліції в Монако. Поліцейські, адвокати й судді з 14 країн зустрічаються для обговорення процедур арешту, методів ідентифікації, централізації міжнародних кримінальних записів та уніфікації процедури екстрадиції.
1923	Утворення МККП зі штабом у Відні (Австрія) за ініціативи доктора Йоганна Шобера, президента поліції Відня. Звернемо також увагу на початок видання першого друкованого органу, журналу “Міжнародна громадська безпека“.
1925	Генеральна Асамблея, проведена в Берліні, пропонує, щоб кожна країна встановила центральну точку в межах своєї поліцейської структури для контактування: попередника Національного Центрального Бюро.
1927	Рішення, щоб закумулювати встановлені Національні Центральні Бюро.
1930	Заснування спеціалізованих відділів, щоб мати справу з підробками валюти, кримінальними записами та фальшивими паспортами.

1932	Після смерті доктора Шобера були внесені зміни до статуту, якими було створено пост ГС, першим з яких став спеціальний уповноважений, австрійський поліцейський Оскар Дреслер.
1935	Запущена міжнародна радіомережа Інтерполу.
1938	Нацисти приймають контроль після усунення від управління ГС Оскара Дреслера. Більшість країн перестає взаємодіяти, і МККП перестає ефективно непрацює як міжнародна організація.
1942	МККП повністю під німецьким управлінням та переміщений до Берліна.
1946	Після закінчення Другої світової війни Бельгія веде поновлення організації. Нова штаб-квартира була встановлена в Парижі, а термін "INTERPOL" став використовуватися, як телеграфна адреса організації. Щоб обирати президента й призначати виконавчий комітет використовують демократичний процес. Презентована закодована кольорова система повідомлень Інтерполу та розпочато введення перших "червоних" повідомлень на осіб, які потребують міжнародного розшуку.
1949	ООН надає Інтерполу консультативний статус, як неурядовій організації.
1956	Рухаючись за прийняттям модернізованого статуту МККП стає МОКП, скорочено Інтерпол, чи тільки Інтерпол. Організація стає автономною, роблячи збір з країн членів і опираючись на інвестиції як головні кошти підтримки.
1958	Збір держав переглянуто та прийняті фінансові інструкції.
1963	Проведена в Морівії (Ліберія) перша регіональна конференція.
1965	Генеральна Асамблея декларує принципи роботи НЦБ.
1971	ООН визнає Інтерпол як міжурядову організацію.
1972	Угода з Францією стосовно штаб-квартири Інтерполу як міжнародної організації.
1982	Незалежний орган був утворений для перевірки реалізації виконання внутрішніх правил Інтерполу, які стосуються захисту даних. Він стане Комісією з контролю за файлами Інтерполу в 2003.
1989	Інтерпол переміщує свій Секретаріат в Ліон (Франція).
1990	Розпочата система комунікації X 400 дає змогу НЦБ надсилати електронні повідомлення один одному та ГС опосередковано.
1992	Уведено автоматизований засіб пошуку для дистанційних досліджень баз даних Інтерполу.
1995	Як частину програми розшарування на області, Генеральна Асамблея приймає керівні принципи для заснування і дій субрегіональних бюро.
1996	Задіяна база даних ASF-SMV.
1997	Запущено перший вебсайт Інтерполу.

1998	Утворена база даних Інтерполу Кримінальна Інформаційна Система (ICIS).
2002	Значно поліпшено доступ НЦБ до баз даних Інтерполу та послуг на основі системи комунікації, що ґрунтується на зв'язку веб бази I-24/7. Канада є першою країною, яка під'єднується до системи. Запущена база даних викрадених та втрачених документів.
2003	Утворений Командний і центр Координації в ГС, уможливають дозволяють організації обслуговувати 24 години в день, сім днів на тиждень.
2004	Відкрито офіс зв'язку Інтерполу в ООН у Нью-Йорку та призначений перший Спеціальний представник.
2005	Видана перша спеціальна резолюція Інтерполу – ООН про введення санкцій проти Аль Каїди та Галібана, знаходити/заперечувати.
2008	Призначений Спеціальний представник Інтерполу в Євросоюзі в Брюсселі.
2009	Африканська конференція Інтерполу проведена, щоб підвищити здатність регіону протидіяти міжнаціональним злочинам.

Рис. 1.

Коротка історія Інтерполу

Таблиця 2.

Періоди керівництва Генеральних секретарів та президентів Інтерполу
Генеральні секретарі

Період	Країна	Ім'я та прізвище
1932 – 1946	Австрія	Оскар Дресслер*
1946 – 1951	Франція	Луї Дуклоукс
1951 – 1963	Франція	Марсель Сікот
1963 – 1978	Франція	Жан Непоте
1978 – 1985	Франція	Андре Боссард
1985 – 2000	Велика Британія	Раймонд Кендалл

* Оскар Дресслер був спочатку призначений секретарем Міжнародного поліцейського конгресу 1923 року. Він продовжував працювати до призначення на нову посаду Генерального секретаря, створену в рамках переглянутої п'ятої статті Статуту 1932 року.

Президенти Інтерполу

1923 – 1932	Австрія	Йохан Шобер
1932 – 1934	Австрія	Франц Брендл
1934 – 1935	Австрія	Євген Сейдел
1935 – 1938	Австрія	Майкл Скубл
1938 – 1940	Австрія	Отто Стейнхаусл
1940 – 1942	Німеччина	Рейнхард Гейдрих
1942 – 1943	Німеччина	Артур Небе
1943 – 1945	Австрія	Ернст Кальтенбруннер
1946 – 1956	Бельгія	Флоран Лоувадж
1956 – 1960	Португалія	Агостіньо Луренсу
1960 – 1963	Велика Британія	Сер Річард Л. Джексон
1963 – 1964	Фінляндія	Фжала Ярва
1964 – 1968	Бельгія	Фірман Франсен
1968 – 1972	ФРН	Поль Діскопф
1972 – 1976	Канада	Вільям Леонар Хігіт
1976 – 1980	Швеція	Карл. Г. Перссон
1980 – 1984	Філіппіни	Джоллі А. Бугарін
1984 – 1988	США	Джон Р. Сімпсон
1988 – 1992	Франція	Іван Барбот
1992 – 1994	Канада	Норман Д. Інкстер
1994 – 1996	Швеція	Бжорн Еріксон
1996 – 2000	Японія	Тошінорі Канемото
2000 – 2004	Іспанія	Хесуса Еспігарес-Міра
2004 – 2008	ПАР	Джекі Селебі

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу - 20 років незалежності Української держави і 15-та річниця її Конституції - це серйозний привід для осмислення, якою повинна бути українська держава - В. Литвин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.center.gov.ua/rizne/20-rokiv-nezalezhnosti-ukrayinskoji-derzhavi-i-15ta-richnicya-yiyi-konstituciyi-ce-seriyozniy-privid-dlya-osmislennya-yakouu-povinna-buti-ukrayinska-derzhava-v.litvin.html>

2. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: Учебное пособие. – 2-е изд.испр. – К. МАУП, 2004 – 216 с.

3. Бункевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основні теорії: Підручник/ За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.

4. INTERPOL [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.interpol.int/About-INTERPOL/Overview>. Перевірено; 06.12.2011

5. Антологія української юридичної думки. В 10 т./ Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том. 8: Міжнародне право/ Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп.редактор В. Н. Денисов. – К.: Видавничий Дім “Юридична книга“, 2004. – 568 с.

6. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Методика та організація наукових досліджень із психології: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008–360 с.

7. Стеценко Д. М., Чмир О. С. Методология наукових досліджень: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 317 с.

8. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В. Н. Денисова. – К.: Юстиніан, 2006. – 672 с.

9. Brownlie Ian. The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations – Oxford: Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 242 pp.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Культенко Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження галузей міжнародного права, юридичної психології та законодавчої діяльності.

УДК 930.1(477) Т 51

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В. ДОМАНИЦЬКОГО

Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті висвітлюються громадсько-політичні позиції В. Доманицького та його участь у провідних періодичних виданнях України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: громадсько-політичні погляди, В. Доманицький, періодичні видання.

В статье рассматривается общественно-политическая позиция В. Доманицького и его работа в передовых периодических изданиях Украины.

Ключевые слова: общественно-политическая позиция, В. Доманицький, периодические издания.

In this article is analyzed the work of V. Domanuzkiy in the periodicals at the end of XIX – the beginning of XX centuries and his social positions and political preferences.

Keywords: social positions and political preferences, V. Domanuzkiy, periodicals.

Межа XIX – XX ст. ознаменувалася значним піднесенням громадського руху в Україні, велику роль у якому відіграла інтелігенція. Серед провідних громадських діячів цього періоду помітне місце належить Василю Миколайовичу Доманицькому (1877 – 1910) – історику, етнографу, літературознавцю, журналісту, редактору.

Історіографія досліджуваної проблеми подана як працями науковців кінця XIX – початку XX ст. (С. Єфремов [1], О. Лотоцький та Є. Білоусенко [2]), так і дослідників радянської (П. Мохор, П. Пожарський, М. Мандрика [3]) й пострадянської доби (І. Фареній, Ф. Ленченко та Е. Палій, А. Болаболеченко [4]). Однак, аналізуючи громадську діяльність В. Доманицького, більшість дослідників основну увагу приділили характеристиці його практичного доробку у сфері української кооперації. У цій статті висвітлено інші аспекти громадської діяльності науковця, а саме – його участь у провідних періодичних виданнях України, роботу у видавництві “Вік”, а також зроблена спроба визначити політичні позиції громадського діяча.

Громадська діяльність В. Доманицького почалася рано. Ще гімназистом та студентом у Києві він брав діяльну участь в українському гуртку разом із Д. В. Антоновичем, П. І. Холодним, К. А. Мацієвичем, І. М. Руденком та іншими студентами. Ще тоді почали яскраво виявлятися дві характерні риси вдачі В. Доманицького – глибокий інтерес до науки й разом з тим потужна громадська активність. Близький друг молодого вченого О. Лотоцький згадував з цього приводу: “...Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, – бо завжди він когось загітовував до української справи...” [2, с. 4].

Активна громадська позиція В. Доманицького виразно виявилася під час його роботи в редакції журналу “Киевская старина”. Значний вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справили погляди редактора “Киевской старины” і старшого товариша В. Науменка. Характерною особливістю публікацій “Киевской старины” в період редакторства В. Науменка була їхня українофільська спрямованість. Через упереджене ставлення царського уряду до будь-яких видань націоналістичного спрямування випуск українознавчого часопису був нелегкою справою. Знаючи, що особливих першкод з боку цензури зазнавали матеріали, пов’язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів України – М. Драгоманова, Хв. Вовка, І. Франка – В. Доманицький завзято популяризував їхні праці у своїх рецензіях [5].

У кінці 1890-х рр. “Киевская старина” стала своєрідним центром шевченкознавства в Наддніпрянській Україні, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря й друкуючи джерела до його біографії. Саме на сторінках журналу вперше було надруковано фундаментальне дослідження В. Доманицького “Критичний розслід над текстом “Кобзаря”, а також численну кількість наукових статей і заміток, присвячених видатному українському поетові [6]. Долучення молодого дослідника до популяризації творів Т. Шевченка засвідчило його справжній патріотизм і сприяло поширенню української національної ідеї серед широких верств українського суспільства.

Усвідомлюючи нагальні громадські потреби українського народу й глибоко ними переймаючись, з 1899 р. В. Доманицький, перебуваючи на посаді секретаря редакції, заснував і поступово розширив у “Киевской старине” відділ “текущих известий и заметок”, у якому містилися всі новини українського життя. Відкриття цього відділу коштувало йому дуже дорого – не лише через те, що воно вимагало багато часу й праці, а й через погляди керівників редакції, які часто відмовлялися публікувати інформацію, що виходила за межі археологічних, історичних та етнографічних новин. О. Лотоцький з цього приводу писав: “Живий жаль було дивитись на убиту постать Василя Миколайовича, коли він, бувало, прийде з того редакційного аутодафе і розгорне свій рукопис, немилосердно пошкальований рукою своїх власних цензорів. Але такі невдачі не могли спинити хоч і надзвичайно м’яку та делікатну, але непохитну натуру В. М.” [2, с. 6]. І своєю твердістю і наполегливістю йому врешті-решт удалося схилити на свій бік провідників “Киевской старины”, і відділ української хроніки поступово посів важливе місце в журналі, сіючи зерна української національної свідомості.

Під контролем цензури перебували не тільки матеріали часопису, але й зв'язки редакції із закордонними виданнями й товариствами. Окремим циркуляром заборонялася передплата, розповсюдження і реклама галицьких часописів [7, с. 68]. В. Доманицький, незважаючи на заборони, не лише продовжував знайомити читачів “Киевской старины” із західноукраїнськими виданнями та роботою наукових товариств і спілок Галичини, а й брав активну участь у їхній діяльності.

Так, В. Доманицький тісно співпрацював з редакцією однієї з провідних наукових установ цього періоду – заснованим у Львові М. Грушевським Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Саме на сторінках друкованого органу товариства – Записках НТШ – публікувалися україномовні дослідження В. Доманицького з історії, етнографії, літературознавства та інших галузей української науки [8]. Крім того, для ознайомлення читачів східноукраїнського регіону з науковими доробками дослідників західної України В. Доманицький писав рецензії на чергові збірники ЗНТШ, які регулярно публікувалися на сторінках “Киевской старины” [9]. Така робота дослідника, безперечно, сприяла поживленню взаємозв'язків між науковими громадами західного і східного регіонів України.

Принагідно відзначимо, що після революції 1905 р. у сфері української видавничої справи та книгодрукування сталися істотні позитивні зміни. Внаслідок царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та наступних указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. українській народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. Вже в жовтні 1906 р. на теренах Російської імперії діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 українських видань [10, с. 85]. Статті й дослідження В. Доманицького регулярно з'являлися майже у всіх українських періодичних виданнях – “Україні”, “Літературно-науковому віснику”, “Новій громаді” тощо.

Великий вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справив визначний діяч українського соціал-національного руху Є. Чикаленко. Підтримуючи й поділяючи його погляди, В. Доманицький брав активну участь у видавництві його газет “Громадська думка” та “Рада”.

Загалом самовіддана праця В. Доманицького в провідних українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. сприяла формуванню в молодого вченого системи прогресивних політичних поглядів і свідчила про його глибоку переконаність у необхідності політичних змін.

Щире бажання реформувати життя країни виявилось під час опосередкованої участі В. Доманицького в роботі Першої і Другої Державних дум Російської імперії. Незважаючи на те, що він не був обраним членом Державної думи, В. Доманицький разом з М. Грушевським, П. Чижевським та І. Шрагом розгорнув активні дії, спрямовані на консолідацію українських депутатів. Для цього була створена українська думська фракція під назвою Українська парламентська громада, яка започаткувала свій часопис “Український вісник”, до роботи в якому одразу запросили В. Доманицького. Він переїхав до Петербурга й саме завдяки його зусиллям загальноросійська спільнота знайомилася з українськими національними вимогами.

Але найбільш яскраво громадський темперамент В. Доманицького виявився під час його роботи в друкованому органі української парламентської фракції у Другій Державній думі, якій мав назву “Рідна справа – Думські вісті”. Керівники

фракції на чолі з М. Рубісом запросили В. Доманицького на місце редактора, і він виконав цей обов'язок блискуче: "Рідна справа" була справжнім голосом української думської фракції, здобула собі популярність в Україні й великий вплив на маси. Гострі політичні статті, вдало підібрані та професійно опрацьовані редактором, сприяли формуванню політичної культури українського народу, викликали інтерес до політичної долі своєї країни не лише в освіченої інтелігенції, а й у широкого загалу.

Незважаючи на таку активну участь у політичному житті України, погляди В. Доманицького в цій сфері окреслити з точністю досить важко. Відомо, що він брав участь у київських гуртках молоді, які відігравали важливу роль у політичній боротьбі. Представники влади вважали В. Доманицького соціал-демократом або членом "Украинской национально-демократической партии, члены которой в общежитии именуют себя украинофилами" [11, арк. 119]. А у зв'язку з тим, що під час обшуку членів "Української спілки" (революційної організації, яку начебто заснував у Колодистому В. Доманицький) вилучили друковану продукцію партії соціал-революціонерів, у довідці зі справи Київського охоронного відділення зазначалося, що саме В. Доманицький був головним поширювачем серед селян Колодистого антиурядових ідей [11, арк. 121]. Крім того, відомо, що В. Доманицький разом з Б. Грінченком, С. Єфремовим та іншими громадськими діячами розробив програму Української радикальної партії [1, с. 59], яка напередодні революції 1905 – 1907 рр. презентувала український ліберально-демократичний рух. Безперечно, що, спілкуючись з провідними українськими політичними діячами І. Шрагом, М. Левицьким, Є. Чикаленком, Д. Чижевським, П. Стебницьким та іншими, В. Доманицький не міг залишатись осторонь проблем політичних.

Політичні погляди В. Доманицького були розкриті в його праці "Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)". Він виступав за встановлення демократичного ладу, скасування станової соціальної системи; за вільне пересування по країні й вільне місцепроживання; пропагував свободу слова й друку; наголошував на необхідності введення презумпції невинності; наданні українській мові статусу державної; введенні восьмигодинного робочого дня; запровадженні системи соціального захисту й передачі землі селянам, які на ній працюють, а фабрик і заводів – робітникам [12, с. 37 – 38].

Стосовно самої суті політичної влади він зазначав: "Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними відповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили" [12, с. 38].

Щодо державного статусу України, то В. Доманицький ідеальним варіантом уважав автономію в складі Росії, яка б "мала осібно народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народну раду України..." [12, с. 38].

Таким чином, можна стверджувати, що В. Доманицький симпатизував національно-соціалістичному руху й підтримував ліберально-демократичні ідеї. Однак, конкретних відомостей про належність громадського діяча до певної політичної партії автором не виявлено. Ймовірніше, політичний момент у нього, як і в багатьох науковців і просвітителів, був на другому плані.

Головну проблему українського народу В. Доманицький вбачав не в політичній інертності, а в низькому рівні освіти й у глобальній русифікації українського населення. Усвідомлюючи необхідність розповсюдження масової україномовної книжки для послідовної боротьби з русифікацією, В. Доманицький енергійно взявся за справу українського книговидання. Ця ідея набула чітких рис ще під час його навчання в університеті 1897 р., коли серед членів студентського університетського гуртка виникла думка заснувати українське видавництво. З ініціативи В. Доманицького було вирішено, що кожен з членів видавничого гуртка здаватиме по 20 коп. щомісяця на потреби видавництва, а щоб мати й більше грошей і більше людей для роботи, до гуртка запросили декого із семінарської академічної громади та “й з людей “сторонніх” [13, с. 427]. Так було покладено початок відомому в Києві видавництву “Вік”, діяльність якого в контексті українського книговидавничого руху можна розглядати як один з чинників, що сприяв виробленню національних форм книгодрукування, започаткуванню й подальшому розвитку книговидавничих принципів і традицій [14, с. 10].

В. Доманицький, працюючи у “Віку” з перших днів його заснування, поступово сформував навколо себе міцний осередок колективу, до якого входили В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович та багато інших представників прогресивної української молоді.

У 1890-х рр. українська громадськість збиралася відзначити 100-річчя нової української літератури, яка бере початок від першого видання “Енеїди” І. Котляревського. Тоді ж у “віковців” при найактивнішій участі В. Доманицького виникла думка випустити антологію нової української прози і поезії за сто років їхньої історії. Ця антологія була видана в 1900 – 1902 рр., мала три великі томи й називалася “Вік”. Головна мета укладачів “Віку” полягала не лише в ознайомленні пересічного читача з надбаннями української літератури, а і в тому, щоб ретельним відбором творів показати оригінальність кожного автора.

Фактично, цю роботу виконував саме В. Доманицький. О. Лотоцький з цього приводу зазначав: “Крім тих функцій, що були у його (В. Доманицького – авт.) спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в “Київській старовині” і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожну вільну хвилину: і ждучи трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи” [2, с. 9]. Таким чином, можна цілком справедливо стверджувати, що саме В. Доманицький був головним упорядником антології “Вік”.

До першого тому антології, присвяченого українській поезії, увійшли відібрані В. Доманицьким твори Т. Шевченка, І. Морачевського, М. Щоголева, М. Манжури, П. Руданського, О. Забіли, М. Шашкевича, М. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, І. Головацького, Б. Глебова, О. Кониського, Д. Федьковича та багатьох

інших вітчизняних митців. Саме завдяки вдало підібраним редактором творів це видання мало надзвичайний попит – більша його частина розійшлася за передплатою, а вже через півроку в книгарнях та в книжкових крамницях не можна було знайти жодного примірника [15, с. 567].

Перший том антології “Вік” отримав схвальні відгуки сучасників [16]. Але Доманицький не зупинявся на досягнутому і, працюючи над виданням другого й третього томів, намагався ще більше їх удосконалити. Так, редактор вирішив внести до наступного видання деякі супровідні матеріали, які пояснювали б принцип відбору творів, що увійшли до антології. До того ж, В. Доманицький уважав за необхідне виділити в окрему частину твори західноукраїнських письменників, значно збільшивши їхню кількість, оскільки читачі східних і центральних регіонів України були з ними малознайомі.

Отже, завдяки наполегливій праці редактора наступні два томи антології містили, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував тоді в політичному засланні в Сибіру (зокрема, Павло Грабовський). На сторінках цього видання поряд з творами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки містилися оповідання й уривки з повістей М. Шашкевича, Ю. Федьковича, В. Стефаника, І. Франка.

В. Доманицький розумів, що робота видавництва має спрямовуватися не лише на прогресивну національну інтелігенцію, а й на широкі народні маси, рівень освіченості яких був набагато нижчим. Тому з урахуванням специфіки такої різної читацької аудиторії він підтримував принцип серійності випусків видавництва, який став однією з характерних рис українського книговидавництва кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Головну увагу, на думку В. Доманицького, необхідно було приділити серії “Селянська бібліотека”. Він завжди переймався потребами українського села, тому головну мету “Селянської бібліотеки” вбачав у тому, щоб “допомогти освічуватися тим людям, що їм не пощастило вчитися по великих школах”, і тому “як чоловік попрочитує оці книги, що тут заведено, то тоді легше вже йому буде братися й до трудніших наукових книг” [17, с. 4]. За переконанням В. Доманицького, залучення простого українського народу до українського літературного слова, прищеплення йому любові до знань було головною умовою формування національного світогляду. Тому, формуючи черговий випуск цієї серії, редактор намагався відібрати нескладні, доступні оповідання, казки, вірші (“У тісної баби” О. Кониського, “Без праці” та “Абу-Каземові капці” І. Франка та ін.).

Принципово іншу читацьку адресу мала серія “Українська бібліотека”, яка призначалася для більш підготовленого читача, в основному – для поміркованої інтелігенції. Ураховуючи її інтереси й потреби, В. Доманицький залучав до цієї серії більш складні речі, як-то: “Писання” Б. Грінченка, “Оповідання” М. Грушевського, “Твори” І. Котляревського, “Історія українського письменства” С. Єфремова.

Для високоосвічених і компетентних читачів 1908 року була започаткована ще одна серія видань під назвою “Наші справи”, більшість випусків якої являли собою передруки статей з періодичних видань, переважно з “Ради”, “Літературно-наукового вісника” та “Киевской старины”. У видавництві цієї серії

В. Доманицький безпосередньої участі не брав, оскільки з 1907 р., рятуючись від заслання, перебував за кордоном. Але навіть, будучи далеко від України, він не припиняв працювати у видавництві, неодноразово звертався до С. Єфремова та інших працівників “Віку” з вимогою вислати йому тексти для редагування [2, с. 9].

Отже, підсумовуючи діяльність В. Доманицького у видавництві “Вік”, варто відзначити, що найактивніший період роботи видавництва припадав на 1898 – 1905 рр., коли Василь Миколайович виконував обов’язки головного редактора. За цей період було видано 91 книжку, зокрема “Енеїду” І. Котляревського, “Народні оповідання” Марка Вовчка, “Оповідання” М. Коцюбинського, альманах “На вічну пам’ять Котляревському” та багато інших. Працюючи у “Віку”, В. Доманицький також став одним із фундаторів становлення його власної концепції книговидання, а саме – розподілу книжок на три серії, що уможливило якнайповніше врахувати потреби строкатої читацької аудиторії.

Долучення В. Доманицького до українського книговидання стало виявом його активної громадської позиції й безумовно сприяло піднесенню загальноосвітнього рівня широкого читацького загалу та поширенню провідних демократичних ідей і переконань серед різних верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С. Єфремов. – К., 1912;
2. Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925;
3. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924; Мандрыка Н. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине // Муравейник. – 1916. – № 38 – 39; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919;
4. Болабольченко А. А. Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості. – К., 2003; Доманицький Василь Миколайович / О. Палій (ред.), Ф. Ленченко (упоряд.). – К., 2000; Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003; Фареній І. А. Кооперативна діяльність В. Доманицького // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004; Фареній І. А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. // Українській селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 153 – 157;
5. Доманицький В. Дорошенко Д. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания” и ясборник отзывов библиотечной комиссии Киевского Общества Грамотности о книгах для народного чтения “Народная литература. Выпуск второй // КС. – 1904. – Т. 87. – № 12. – Отд. 2. – С. 184 – 186; Доманицький В. Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко // КС. – 1904. – Т. 85. – № 5. – Отд. 2. – С. 79 – 90; Доманицький В. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т. I. // КС. – 1900. – Т. 68. – № 3. – Отд. 2. – С. 169 – 172; Доманицький В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 1 // КС. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 2. – С. 67 – 69;
6. Доманицький В. Некоторые данные для биографии Т. Г. Шевченка // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 65 – 68; Доманицький В. Как читается Шевченко // КС. – 1904. – Т. 86. – № 7-8. – Отд. 2. – С. 18 – 19; Доманицький В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка // КС. – 1906. – Т. 94. – № 9. – Отд. 2. – С. 5 – 10;
7. Палієнко М. “Київська старовина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Видавництво “Темпора”, 2005;

8. Доманицький В. Равита-Гавронский Ф. Droga do niewoli. Ustep z dziejow kozacko-polskich zatargow // ЗНТШ. – Т.LXXXII. – 1908. – С.223 – 228; Доманицький В. Признания Н.И.Костомарова в III Отделении (По неизданным данным) // ЗНТШ. – Т.LXXXV. – 1908. – С.225 – 229; Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаківський) // ЗНТШ. – 1905. – Т.LXV. – С.1-43; Доманицький В. Невідомі вірші еромонаха Климентія: З початку XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т.LXXXI. – С.51-126; Доманицький В. Авторство Марка Вовчка // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Кн.1. – С.111-171;
9. Доманицький В. Записки наукового Товариства имени Шевченка // КС. – 1900. – Т.71. – № 10. – Отд.2. – С.34 – 43; № 11. – Отд.2. – С.83 – 87; № 12. – Отд.2. – С.165 – 171; Т.72. – № 2. – Отд.2. – С.92 – 97; Т.74. – № 7-8. – Отд.2. – С.54 – 57; КС. – 1902. – Т.78. – № 9. – Отд.2. – С.156 – 159; КС. – 1903. – Т.80. – № 3. – Отд.2. – С.179 – 185; Т.82. – № 9. – Отд.2. – С.134 – 139; КС. – 1904. – Т.84. – № 3. – Отд.2. – С.135 – 141;
10. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX – XX ст. Друге видання. – К., 2002;
11. ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25;
12. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К, 1906;
13. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. – К.: Заповіт, 1997;
14. Хоню В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавництв кінця XIX – початку XX ст. (На прикладі київського видавництва “Вік”). – К., 2000;
15. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995;
16. Науменко В. Вик (1798 – 1898) // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – № 1. – Отд.2. – С.40 – 46;
17. Каталог книжок для народного читання. 3-є вид. – К.: Вик, 1910.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: українська біографістика та історіографія кінця XIX – початку XX ст.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.65)“1764/1789“

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПІКІНЕРСЬКИЙ ПОЛК

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Досліджено історію Єлисаветградського пікінерського полку в контексті колонізації території Центральної України, а також історії Російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Ключові слова: Центральна Україна, Новоросійська губернія, Єлисаветградський пікінерський полк, російсько-турецька війна, колонізація.

Исследовано историю Єлисаветградского пікінерского полка в контексте колонизации территории Центральной Украины, а также истории Русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг.

Ключевые слова: Центральная Украина, Новороссийская губерния, Єлисаветградский пікінерский полк русско-турецкая война, колонизация.

History of Elisavetgradskiy of pikinerskiy regiment is investigated in the context of colonization of territory of Central Ukraine, and also history of Russian-Turkish war 1768 – 1774

Keywords: Central Ukraine, Novorossiyska province, Elisavetgradskiy of pikinerskiy regiment Russian-Turkish war, colonization.

Історія Центральної України містить у собі чимало нерозкритих чи недостатньо висвітлених питань, які ще потребують вирішення. Особливо це стосується XVIII століття, коли відбувалося заселення та господарське освоєння території нинішньої Кіровоградщини. У цих процесах особлива роль відводилася військово-поселенським формуванням, серед яких вагоме місце посідає Єлисаветградський пікінерський полк.

На відміну від своїх історичних попередників, Нової Сербії та Новослобідського козачого полку, Єлисаветградський пікінерський полк не став предметом спеціального наукового дослідження. Це й не дивно, оскільки, за словами Н. Д. Полонської-Василенко, період від 1764 до 1775 років залишався на середину XX ст. (напевне, залишається і на сьогодні) найменш вивченим порівняно з іншими періодами історії Південної та Центральної України [1, с. 3]. Упродовж усього XIX століття лише нарис Д. Міллера [2] можемо вважати спробою висвітлення історії Єлисаветградського пікінерського полку. Найбільш ґрунтовно заснування та устрій полку досліджено в праці С. І. Шамрая [3] та в другому томі фундаментальної праці Н. Д. Полонської-Василенко [1]. Окремі апеляції до історії Єлисаветградського пікінерського полку можна віднайти в працях, присвячених історії Нової Січі [4; 5], або ж у дослідженнях з колонізації та заселення краю [6; 7].

У цій публікації ми зосередимося на адміністративній та військово-політичній історії полку, залишивши соціальну та господарську складові, а також стосунки із запорожцями, для наступних публікацій.

Як відомо, початок іррегулярним військово-поселенським формуванням на території Центральної України було покладено заснуванням на початку 50-х років XVIII століття Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. Їхня історія була нетривалою. Уже 1764 рік став часом запровадження територіальної реформи, яка вирішила долю Нової Сербії та Новослобідського полку. 22 березня цього року Катерина II затвердила доповідь двох сенаторів – таємного радника Микити Івановича Паніна та генерала Петра Івановича Паніна “О именовании Новосербского поселения Новороссийскою губерниею, о поселении в оной полков двух гусарских и пикинерного, о плане раздачи земель к их заселению”. Окрім Нової Сербії, 11 червня 1764 року до території нової губернії були включені Українська лінія, Слов’яносербія, Бахмутський полк, а пізніше (1769 р.) виведено на поселення Молдавський полк. До її складу ввійшли також 15 сотень Гетьманщини та запорозькі землі по річці Інгул, тобто частина Бугогардівської паланки [8].

Утворення Новоросійської губернії виходило з позиції уряду Російської імперії зміцнити свої позиції у Причорномор’ї й уніфікувати управління країною в інтересах феодально-кріпосницької держави. Загалом же уніфікація адміністративно-територіальної системи, тобто штучне перенесення на периферію адміністративного поділу, притаманного метрополії, є одним із складових атрибутів функціонування будь-яких імперських утворень. Саме із запровадженням губернського поділу можна говорити про політичне поглинення України імперією Романових.

Прикордонний характер губернії визначив особливість управління нею. Протягом усього часу існування губернії (1764 – 1775) її адміністрація зберігала напіввійськовий характер. На чолі губернії було поставлено Головного командира, якому підпорядковувалися губернатор та канцелярія. Остання поділялася на два департаменти: військовий (підпорядковувався Військовій колегії) та земський (підлягав відповідним департаментам Сенату) [1, с. 8]. Уся повнота військової та цивільної влади зосереджувалася в руках Головного командира. Посаду цю займали: з початку – генерал-поручник Олексій Петрович Мельгунов; з вересня 1765 р. – генерал-майор Яків фон-Брандт; з січня 1767 – генерал-поручник Михайло Іванович Леонтьєв; з липня 1767 р. – генерал-аншеф Федір Матвійович Воєйков і від 1774 року – Григорій Олександрович Потьомкін [1, с. 16].

Губернія в адміністративному плані у 1765 році була поділена на дві провінції, управління якими очолювали воєводи та провінційні канцелярії. На правому березі Дніпра утворювалася Єлисаветградська (Єлисаветинська) провінція, що охопила землі колишніх Нової Сербії та Новослобідського полку, а також трикутник між річкою Інгул та містечком Орел. Воєводою Єлисаветградської провінції був секунд-майор Миколай Черніков, колишній ад’ютант Хорвата. На лівому березі було утворено Катеринославську провінцію, яка ввібрала землі Слов’яносербії та Української лінії, а також територію Бахмутського повіту. Воєводою Катеринославської провінції призначено було секунд-майора Олексія Алімова [1, с. 20].

У Єлисаветградській провінції створювалося два гусарських полки: Чорний (на території Хорватового гусарського полку) та Жовтий (на території пандурського полку). Таким чином, колишні вояки сербських полків автоматично ставали гусарами. Усе ж козацьке населення провінції (у тому числі й новослобідців) перетворили на пікінерів.

Єлисаветградський пікінерський полк ставав, таким чином, правонаступником Новослобідського козачого полку. Територія полку займала південну частину Єлисаветградської провінції. Усі сотні Новослобідського полку стали тепер ротами новоутвореного Єлисаветградського пікінерського полку. Так, у першому переліку рот полку їх нараховується 18, а саме: 1) Мурзинка, 2) Вершино-Кам'янка, 3) Верблюжка, 4) Зелена, 5) Омельник, 6) Домоткань, 7) Бородаївка, 8) Кам'янка, 9) Боянськ, 10) Мишурин-Ріг, 11) Грузька, 12) Виска, 13) Плетеноташлик, 14) Дриська, 15) Новоархангельськ, 16) Добрянкa, 17) Орлянка, 18) Попельнаста. Штаб-квартира полку містилася в Єлисаветграді, звідки її згодом перенесли у Петриківку (Мурзинку). Пізніше, у 1769 році, частину землі, яка раніше була призначена для Єлисаветградського пікінерського полку (слободи Виску, Добрянку, Грузьку і Плетений Ташлик) вивели зі складу Єлисаветградського пікінерського і введено до складу Молдавського гусарського полку [1, с. 9]. На чолі Єлисаветградського пікінерського полку поставили колишнього командира Новослобідського козачого полку Миколу Адабаша, якому на той час було 72 роки (перебував на цій посаді до 1769 року). Серед інших представників козацької старшини Новослобідського полку ми бачимо підполковника Михалчу (колишнього обозного), майора Бутовича (колишнього суддю). Сотники тепер стали ротмістрами. Так, серед ротмістрів на початку 1770-х років ми натрапляємо на людей, які були на сотницьких посадах у Новослобідському полку (ротмістри Дик (Мурзинка), Устимович (Мишурин-Ріг), Лисаневич (Виска)) [3, с. 282].

Новослобідські козаки тепер ставали пікінерами. На рік утворення пікінерського полку в його штаті налічувалося 4960 осіб нижчих чинів (при 898 конях), нижчого та середнього командного складу – 414 і вищого – 275. Якщо говорити про загальну кількість населення Єлисаветградського пікінерського полку, то на червень 1765 року в ротах проживало 11586 душ чоловічої статі й 11922 жінки. Окрім цього, числилося 160 осіб духовництва та розсильних. Таким чином, на території полку проживало 23668 осіб. Ядро населення полку склали пікінери – “военнослужащие”. Їх через рік після реорганізації полку вже було 9463 осіб [3, с. 283].

Згідно з пунктом 13 Указу від 22 березня 1764 року рядовий склад новостворених полків урівнювався у званні з рядовими російської регулярної армії, вищі ж чини отримували чини на два ранги нижчі: “...чтобы Уланскому полку¹ рядовым оставить свое во всем равенство считать со всеми армейскими рядовыми, а другим их классам положить чины иметь противу армейских двумя ниже” [8, с. 661]. Багато уваги приділялося військовим характеристикам особового складу полків. Так, при кожній роті пікінерського полку мало бути 50 піших стрільків, “коих со тщанием научать: 1) целко из своего карабина стрелять; 2) в рядах в двух только шеренгах пальбу производит и взводами по команде всюду обращаться;

¹ Пікінерський полк у тексті Указу йменується Уланським.

3) по знаку или по команде растраиваясь из своего фрунта, каждому одиночную пальбу производит, а по другому подобному знаку в прежний строй с поспешностью становится...” [8, с. 662].

Указ декларував цілу низку переваг та пільг, які поширювалися на пікінерів, серед яких вирізнялися положення, пов’язані із земельною власністю. Рядовий пікінер та поселянин отримували наділи в 26 (з лісом) та 30 (без лісу) десятин землі й ставали, таким чином, заможними землевласниками. Показово, що цим самим Катерина II чи не вперше в історії Російської імперії поступилася монопольним правом дворян на володіння землею в інтересах колонізації краю. Усі землі відводилися у “вечнопотомственное владение”, оголошувалося, що “земля военных людей – никакого платежа давать не будет” (тобто не оподатковуватиметься – О. К.). Значні переваги отримували і невійськові поселяни, які ставали державними селянами: “по прошествии льготных лет платить по числу земли малую подать” (пільговий період коливався в межах 6 – 16 років – О. К.), вони позбавлялися від військової служби, їм також гарантувалася особиста свобода: податки вони платили не з душі, а із землі, говорилося також, що “они никогда никому во владение отданы не будут, а будут государственные поселяне” [8, с. 662 – 663]. Указ дозволяв у поселеннях вільно торгувати сіллю та спиртним, надавав переваги промисловцям і торговцям, заохочував переселення сюди вихідців з інших місцевостей, а також з-за кордону з подальшим прийняттям їх у купецтво та цехи. Серед населених пунктів, де дозволялося облаштувати торгові пункти, згадуються фортеця Св. Єлисавети, Орел, Миргород, Крюків, а також рота Єлисаветградського пікінерського полку Мишурин-Ріг. Створювалася максимально спрощена процедура заснування та юридичного оформлення промислових підприємств. При цьому обумовлювалося, що бажаними є “такие фабрики и заводы, с которых вещи на сооружение полков потребны, то есть суконные, кожевенные, шляпные, или гусарских киверов, пуговичные, полотняные, конские, овчарные и другие полезные” [8, с. 666 – 667].

Доволі цікавими є положення останнього, восьмого, розділу Указу, який зобов’язував місцеву владу створити умови для охоплення всіх дітей початковою освітою. При чому говориться, що “в школу брать всех малолетних, обучать грамоте, читать, писать, арифметике, закону (Божому – О.К.); а кто способен или сам пожелает, тех иностранным языкам и другим наукам; неимущих и сирот содержать на казенном коште; достаточным же за содержание в казну платить, а за науку ни с кого ничего не брать”. Не менш цікавий наступний пункт, який проголошував необхідність “для женского пола такой же воспитательный дом учредить”. Окрім цього, в обов’язок місцевої адміністрації вводилось облаштування “для сирот и увечных больницу, а для приносных детей дома учредить на казенном коште” [8, с. 663,667]. Навіть залишившись на папері, ідея загальної шкільної освіти, і при тому для дівчат включно, та ще й за державний кошт на той час була революційною.

Проте чи не найбільше виграли від цієї військово-адміністративної реформи представники козацької старшини. Усі вони отримували офіцерські чини і відповідно дворянство з усіма перевагами та привілеями. За розробленою шкалою офіцерські чини й землі старшині призначали залежно від наwerbованих у полки людей: майора давали за 300 навернутих пікінерів, капітана – за 150, поручика – за

80, прапорщика – за 60, вахмістра – за 30 осіб відповідно [8, с. 666]. Землі, які вони отримували, були рангові і їхній розмір відповідав чинові. Так, прапорщик, поручик, полковий аудитор, квартирмейстер, ад'ютант, лікар отримували 4 двори, що складало близько 104 – 120 десятин землі; капітан чи ротмістр – 6 дворів (150 – 180 дес.), секунд-майор – 7 дворів (208 – 240 дес.); прем'єр-майор – 8 дворів (208 – 240 дес.); підполковник – 10 дворів (260 – 300 дес.); полковник – 16 дворів (416 – 480 дес.); священник – 2 двори (52 – 60 дес.) [1, с. 47]. Старшина полку, таким чином, фактично перетворювалася на поміщиків.

11 червня 1764 року спеціальним положенням було встановлено вимоги до озброєння та обмундирування пікінерів. Так, кінний пікінер носив “кафтан, из сермяжного, белого сукна, с воротником, отворотами и обшлагами по цвету камзола и штанов; камзол и штаны суконные; кушак, сапоги, шапку круглую, из черной смушки, с суконным верхом; саблю, карабин, один пистолет, лядунку, пику и лошадь, со всем прибором”. Озброєння пішого стрілка (вони мали становити не менше, як чверть особового складу полку й кожної роти відповідно) складалося з кортика та фузеї без штика. Єлисаветградський полк отримав полкові кольори: “воротник, отвороты или лацканы, обшлага и подбой кафтана, камзол, штаны и верх шапки красные; кушак желтый. Пуговицы желтые, медные”. На лівому плечі нашивався жовтий шерстяний погон. Нижні чини мали носити короткі рукавички, білі манжети, пудритися й носити пуклі та косу, оплетену чорним ремнем. Капрали, ротні квартирмістри та вахмістри мали мундир, аналогічний рядовому складові, але із золотими галунами. Окремим нашивками відзначалися також трубачі. Нестройові ж були обмундировані подібно до стройових, але комір, лацкани і обшлага були білі [9, с. 18 – 22].

1776 року Єлисаветградському полкові було призначено герб – на зеленому полі, на чорній землі, біла або срібна башта, із зубцями та білим прапором, на якому зображувався вензель Єлисавети Петрівни [9, с. 23].

Подією величезної ваги для всієї Новоросійської губернії цього періоду стала російсько-турецька війна 1768 – 1774 років. Сам полк узяв у ній безпосередню участь. До того ж територію Єлисаветградського пікінерського полку, як і всю Єлисаветградську провінцію, війна ця зачепила безпосередньо. Пов'язано це з останнім татарським набігом на територію України.

4 січня 1769 року очолюване ханом Кирил-Гіреєм військо перейшло російський кордон й опинилося біля фортеці Святої Єлисавети. Для гарнізону фортеці, та й для усїєї місцевої адміністрації та уряду, це був справжній шок. Адже ще зовсім недавно, 1765 року граф П. А. Румянцев переконував імператрицю Катерину II, що “турки по известной своей деликатности зимою формальной осады не предпримут, а татар она (фортеця – О.К.) всегда в респекте содержать может” [10]. І ось саме взимку, і саме татари, захищати від яких край повинна була фортеця, зробили їй такий зухвалий виклик. І, судячи з усього, фортеця не наважилася його прийняти. У фортеці укритися начальник провінції генерал-майор О. С. Ісаков із гарнізоном та місцевими жителями. Татар зустрів вогонь фортечних гармат. Проте брати штурмом фортецю татари наміру не мали, як і вміння цього робити. Гарнізон фортеці спостерігав за ворогом, так і не полишивши фортечних валів. Хоча, за словами француза барона Тотта, який супроводжував татарського хана в цьому поході, “наша армия была в таком скверном виде, что сама опасалась

вылазки: в самом деле, отряд в две тысячи человек, атаковавши нас ночью, мог перебить всех” [11, с. 168].

Після цього татари, за словами барона Тотта, перейшовши Інгул, розділилися на безліч (до сорока) загонів і, оминувши фортецю, рушили по селам провінції. Сам француз супроводжував хана та головний загін татар, тому у своїх спогадах доволі яскраво змалював сплюндрування Аджамки, Цибулевого та Красносілля. Так, рота Єлисаветградського пікінерського полку Аджамка, у якій на той час було близько 800 хат, була спалена вщент, у вогні загинуло до 1200 осіб: “огонь распространялся по домам, крытым соломой, с такой силой и быстротой, что мы сами едва успели выйти оттуда” [11, с. 170]. За словами хроніста церковної історії Південної України Феодосія Макаревського, 22 січня 1769 року татари спалили церкву в селі Вершино-Кам’янка. Окрім церкви, татари знищили будинки в селі, два вітряки, кількість жертв оцінено в 171 душу [12, с. 1021]. Й. Гільденштедт 1774 року писав, що після татарського набігу близько чотирьох років це село було фактично знелюднене і на час його подорожі в ньому налічувалося ледь 200 хат (проти 800 до 1769 р.) [13, с. 39]. Барон Тотт писав, що “полтора ста деревень были сожжены таким образом: огромное облако дыма распространилось на двадцать миль в пределы Польши” [11, с. 170]. Сучасні дослідники обережно ставляться до цифр, які наводить француз. Так, Н. Д. Полонська-Василенко говорить про 50 селищ [1, с. 120 – 121], що навряд чи применшує масштаби соціальної катастрофи. Ці події викликали величезну паніку серед населення. За Дніпро, у російські губернії тікали не лише поселяни, а й військові. Й. Гільденштедт називає декілька рот Єлисаветградського пікінерського полку, практично знелюднених узимку 1769 року. Так, у Мурзинці (Петриківці), де розташовувалася полкова канцелярія, залишилося лише 112 хат [13, с. 39]; із Зеленої взимку 1769 року розбіглося все населення, і чотири роки поселення залишалося безлюдним [13, с. 40]; те ж саме і з Попельнастою, населення якої “удалось в различные укрепленные места” [13, с. 41]. Н. Д. Полонська-Василенко констатує суттєве скорочення особового складу рот полку після татарської навали. Так, за визначеного штату роти в 200 пікінерів з офіцерами в наявності на середину 1769 року було: в Орлянці – 18 осіб, в Аджамці – 19, у Попельнастій – 26, у Добрянці – 21. Найбільш укомплектованими залишалися Домотканська, Бородаївська, Тройницька, Кам’янська й Мишунорозька роти, де було разом 335 душ [1, с. 121]. Барон Тотт говорить, що в Єлисаветградській провінції загалом було спалено 1190 хат, 4 церкви, 6 млинів, більше 6000 чвертей хліба й більше 10 000 кіп сіна. Угнано 30 000 овець і кіз, 1557 коней. У полон узято 624 чоловіків і 559 жінок, знайдено порубаними 100 чоловіків і 26 жінок [11, с. 187].

Повертаючись до демографічних наслідків татарського походу, то вони мали далекосяжні наслідки. Частина людності, яка втікала від татар, уже назад не повернулася. Сюди прийшли нові люди, які заселяли територію заново. Було порушено природну позитивну динаміку зросту населення краю. У цьому плані показовими є дані IV ревізії 1782 року, наведені в дослідженні В. М. Кабузана [6, с. 86 – 87]. Так, від початку існування Новослобідського полку й до 1763 року кількість мешканців населених пунктів неухильно зростала (за 11 років в окремих слободах кількість населення зросла утрос – уп’ятеро). Після подій 1769 року ми спостерігаємо не лише припинення позитивної динаміки демографічного зросту,

але й скорочення населення. Кількість його не відновилася й до 1782 року. Так, населення Мишуриноного Рогу за 1763 – 1782 роки скоротилося з 864 осіб до 615, Новоархангельська – з 609 до 293, Аджамки – з 1170 до 749, Вершино-Кам'янки – з 639 до 397, Омельника – з 1074 до 567 осіб відповідно.

Уряд серйозно поставився як до самого набігу, так і до діяльності (точніше бездіяльності) гарнізону фортеці. Про це свідчить тон реляції П. А. Румянцева до Катерини II від 4 лютого 1769 року. "...Хотя Елисаветградская провинция к защите своей имела распоряжения особливые, по рассмотрению управляющего оною генерала-аншефа и киевского генерал-губернатора Войекова; но как по высочайшей воле вашего императорского величества целость границ возложена на мое попечение, вследствие чего для прикрытия оной я не малое число войск оставлял тамо в команду генералу-майору Исакову, давши ему достаточное повеление, как действовать против неприятеля при его покушениях; так не мог я теперь терпеливо сносить, ревнуя о славе оружия вашего императорского величия, чтоб не взыскать строго ответа как от генерала-майора Исакова, так и генерала-поручика фон-Далки, что они, удалившись от моих повелений, пропустили неприятеля пройти свободно между Днепром и крепостью и нигде не встретили силами, для того им вверенными..." [14].

Взагалі обставини подій зими 1769 року ставлять перед дослідниками декілька запитань. Перше хвилювало вже по гарячих слідах П. А. Румянцева: чому фортеця, покликана захищати південні кордони країни і на яку так розраховували, виявила повну нездатність виконати своє завдання? До речі, це матеріал для роздумів нинішнім краєзнавцям, які пишуть про десятки відбитих фортецею нападів татар. Наступне питання стосується поведінки запорожців: татари йшли через їхні вольності, проте жодної інформації про їхнє пересування комендант фортеці не отримав. Ще барон Тотт поведінку запорожців пояснював доволі категорично: "Запорожские казаки, теснимые Калгой-султаном, заручившись с его стороны нейтралитетом, отказали в повиновении коменданту крепости..." [11, с. 189]. Таку можливість рішуче заперечував А. Скальковський [5]. Проте, на нашу думку, припущення барона Тотта не позбавлене логіки. Запорожці від самого початку розглядали фортецю та військово-поселенські утворення на півночі своїх володінь як наступ на свої вольності та привілеї. Тому, знаючи про наміри та спрямування удару татар, могли свідомо пропустити їх через свої землі з міркувань своєрідної помсти. І третій момент, який заслуговує на увагу – це та легкість, з якою татари палили села провінції, в яких дислокувалися гусари та пікінери. Тут може бути тільки одне логічне пояснення: основна частина особового складу полків була залучена до бойових дій під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Особовий склад Єлисаветградського пікінерського полку безпосередньо брав участь у бойових діях з турками. Єлисаветградські пікінери входили до складу Української армії під командуванням П. О. Румянцева. Достеменно відомо про участь двох ескадронів Єлисаветградського пікінерського полку в облозі фортеці Бендери в липні – вересні 1770 року. Після цієї кампанії 1771 року єлисаветградські пікінери воювали під Яссами, після чого були відправлені на зимові квартири на місце дислокації Єлисаветградського пікінерського полку [15, с. 500 – 506]. 1773 року Єлисаветградські пікінери знову брали участь у військових діях. Відомо, що перебуваючи в складі четвертої бригади на території Валахії [16, с. 529 – 535]

вони брали участь в облозі й штурмі фортеці Сілістрія. Тут в червні 1773 року спішені частини полку елісаветградських пікінерів у складі корпусу генерал-поручика Ступініна брали участь у запеклих сутичках на берегах Дунаю. 15 червня елісаветградці успішно діяли при захопленні стратегічно важливого острова на Дунаї напроти Сілістрії. 22 червня в складі п'ятитисячного корпусу Вейсмана, якому протистояло 20-ти тисячне військо турків на чолі із серраскіром Наумом Пашею, елісаветградці прекрасно проявили себе при Кючук-Кайнарджі. Елісаветградські пікінери перебували в складі ар'єргарду, прикриваючи відступ основних частин російського війська. Про характер цієї баталії свідчить той факт, що в ній загинули і командир російського корпусу Вейсман, і серраскір Наум Паша [17].

У війні 1768 – 1774 років якнайкраще проявив себе майбутній генерал від інфантерії барон Іван Євстафійович Ферзен. Почавши війну у чині капітана Елісаветградського пікінерського полку, він закінчив її підполковником із Орденом Св. Георгія III ступеня (нагороджений 1775 року) [18, с. 14]. Ця війна стала також початком військової кар'єри майбутнього командира Елісаветградського гусарського полку, генерал-лейтенанта Григорія Івановича Лісаневича, у цей час – капрала Елісаветградського пікінерського полку [17].

Окрім безпосередньої участі населення в бойових діях, російсько-турецька війна позначилася на всіх сферах життя Елісаветградської провінції. Під час війни вся її територія перетворилася на найближчий тил російської армії. Населення мусило постачати військовим провіант, фураж, коней, підводи, людей для виконання різноманітних робіт, змушене було відчувати на собі всі принади постоїв регулярної армії. Через цю територію проходили російські військові частини. По селах розміщувалися на “зимові квартири” вояки. Серед останніх була й людина, про яку згодом заговорила уся Російська імперія. Як видно з матеріалів допиту Омеляна Пугачова в Таємній експедиції в Москві 4 листопада 1774 року, майбутній ватажок селянської війни, а тоді ще просто хорунжий, провів зиму 1770 – 1771 років у роті Елісаветградського пікінерського полку Вершино-Кам'янці. Сам Пугачов на допиті показав, що в цей час “был весьма болен, и гнили у него грудь и ноги. Перед сырною ж неделю прислан был из армии к полковнику Кутейникову ордер, чтоб из оной каманды для исправления казакам лошадыми отпустить при старшине сто человек, по которому ордеру в числе ста человек и он, Емелька, отпущен за показанною болезнию...” [19, с. 168]. Саме звідси він вирушив на Дон творити історію.

Війна залишила по собі ще одну страшну спадщину: в Новоросійську губернію було занесено чуму, яку в офіційному листуванні цього часу невиразно йменували “небезпечна хвороба”. 1773 року вона широко розійшлася територією Елісаветградської провінції, незважаючи на всі вжиті місцевою владою заходи. До таких, згідно з медичними вимогами XVIII ст., належали передусім обкурювання та карантини. Так, Й. Гільденштедт писав, що по всій протяжності кордону із запорожцями стояли карантини в десяти верстах один від одного [13, с. 40].

З 1776 року становище пікінерів та військових поселенців змінювалося. 24 грудня цього року було прийняте “Высочайше утвержденное учреждение и штаты поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях гусарских и пикинерных полков” [20]. Головна зміна в статусі поселенців полягала в тому, що згідно з цим

указом комплектування гусарських та пікінерських полків стало обов'язком державних селян, які до цього були звільнені від податків: “в упомянутых губерниях военные и государственные поселяне, кроме состоящих в действительной службе, имеют комплектовать помянутые полки, и платит в казну положенные в тех губерниях с земли доход” [20, с. 478]. Таким чином, усі пільги поселян скасовувалися, а строк служби встановлювався в 15 років.

Єлисаветградський пікінерський полк як військова одиниця продовжив свою історію як Єлисаветградський легкокінний полк (з 1789 – Єлисаветградський кінноегерський полк, з 1801 – Єлисаветградський гусарський полк). Проте з Єлисаветградщиною полк з цього часу буде пов'язаний лише назвою, оскільки квартирувався він за межами своєї історичної батьківщини. Якщо говорити про села, в яких розміщувалися роти пікінерського полку, то вони перетворилися на державні села. Колишні поселяни стали державними селянами, на них поширювалися всі податки та повинності цієї категорії населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 2. – Мюнхен, 1960. – 202 с.
2. Миллер Д. Пикинеры // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 301 – 322.
3. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929. – С. 207 – 302.
4. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734 – 1775). – Дніпропетровськ, 2004. – 424 с.
5. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ, 2003. – 678 с.
6. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – I половине XIX века (1719 – 1858). – М., 1976. – 308 с.
7. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
8. О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею; о поселении в оной полков: двух гусарских и пикинернаго, о планах раздачи земель к их заселению // Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 16. – № 12.099. – СПб., 1830. – С. 657 – 667.
9. Висковатов А. В. Пикинеры // Историческое описание одежды и вооружения российских войск – 1899. – Т. 5. – С. 17 – 23.
10. Румянцев П. А. Военно-политическое обозрение турецкой границы // www.cossackdom.com/troopsr.html
11. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – № 9 – 10. – С. 135 – 198.
12. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Выпуск I. – Екатеринослав, 1880. – 1055 с.
13. Гильденштедт Й. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упорядник А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
14. Реляция П. А. Румянцева Екатерине II о вторжении татар в Елисаветградскую провинцию и движение их к Бахмуту (4 февраля 1769 г.) // Фельдмаршал Румянцев: Сборник документов и материалов. – М., 1943. – С. 136 – 138.

15. Расписание армии под командованием П. А. Румянцева для размещения на зимние квартиры на зиму 1771 – 1772 г. // Румянцев П. А. Сборник документов. – Том 2. 1768 – 1775. – М. Воениздат. 1953. – С. 500 – 506.

16. Расписание русской армии и указания П. А. Румянцева командирам корпусов на кампанию 1772 г. // Румянцев П. А. Сборник документов. – Том 2. 1768 – 1775. – М.: Воениздат. 1953. – С. 529 – 535.

17. Лисаневич Г. И. // Император Александр II и его сподвижники в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, издаваемая с Высочайшего соизволения и посвящается Его Величеству Государю Императору. Жизнеописания составлены под редакцией генерал-лейтенанта А. В. Михайловского-Данилевского и гвардии полковника А. В. Висковатова. – Т. 5. – М – СПб., 1848 – 1849.

18. Памятка 3-го Гусарского Елисаветградского Ея Императорского высочества Великой княжны Ольги Николаевны полка (1764 – 1914) / По поручению августейшего шефа полка составил М. К. Соколовский. – СПб., 1914 – 56 с.

19. Допрос Е. И. Пугачева в Тайной экспедиции в Москве 4 ноября 1774 г. // Красный архив. – № 69 – 70. – 1935. – С. 163 – 224.

20. Высочайше утверждение и штаты поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях Гусарских и Пикинерских полков // Полное собрание Российской империи. – Собрание 1. – Т. 21. – № 14.552. – СПб., 1830. – С. 476 – 479.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства, історична регіоналістика Центральної України.

УДК 94(477.65) „1921“

УДК 930.1(477) “1941-1944”

ЗАРУБІЖНА ТА ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ОПОРУ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр.

Дмитро НЕФЬОДОВ (Миколаїв)

У статті проаналізована зарубіжна та діаспорна історіографія руху Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.) періоду другої половини 50-х – першої половини 80-х рр.

Ключові слова: історіографія, рух Опору, концепція, похідні групи ОУН, радянський партизанський рух.

В статье проанализирована зарубежная и диаспорная историография движения Сопротивления в Южной Украине в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.) периода второй половины 50-х – первой половины 80-х гг.

Ключевые слова: историография, движение Сопротивления, концепция, походные группы ОУН, советское партизанское движение.

In the article is analysed foreign and diaspora historiography of motion the Resistance the Southern of Ukraine in the years of Great Patriotic war (1941 – 1944) of period of the second half of 50th – the first half 80th.

Keywords: historiography, motion of Resistance, conception, derivative groups of OUN, soviet partisan motion.

За досліджувани тридцять років (1956 – 1984 рр.) зарубіжні історики, а також журналісти, політики, представники військового естаблішменту проявили до історії Другої світової війни та її частини на східному фронті – Великої Вітчизняної, або “Great Patriotic War” – неабиякий інтерес. Авторами наукових праць стали представники “радянології”, насамперед британські, німецькі історики та представники Сполучених Штатів. Відразу ж хочемо наголосити, що серед достатньо великої кількості суто наукових, науково-популярних та публіцистичних праць з тематики руху Опору в зарубіжній історіографії немає жодної праці в якій би окремо досліджувався рух Опору на Півдні УРСР. А тому дефініція “зарубіжна історіографія руху Опору в Південній Україні” доволі умовна. Південноукраїнські сюжети лише частково знайшли своє розкриття на сторінках зарубіжних досліджень. Проте ми зобов’язані дати історіографічний аналіз зарубіжним працям для якомога повнішого розкриття проблеми. До того ж праці закордонних авторів, на відміну від їхніх радянських колег, відзначаються широким тематичним розмаїттям, різноплановими методологічними й теоретико-аналітичними підходами та подають загальний аналіз підпільно-партизанської тематики. У той же час у ніякому разі не можна абсолютизувати праці зарубіжних дослідників: постійна напруга у міжнародних відносинах, обставини “Холодної війни”, неприйняття та навіть деколи відверта відразу деяких учених до комуністичних ідей та Радянського Союзу призвели до того, що зарубіжні історики також не змогли створити об’єктивної історії руху Опору. Тенденційність, однобічність деяких концепцій, партійність, неглибока джерельна база, створення багатьох праць на замовлення пентагону – ось лише деякі хиби зарубіжної історіографії руху Опору. Однак, незважаючи на це, сучасна вітчизняна історична наука ставить зарубіжну історіографію руху Опору другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. на щабель вище щодо праць радянських дослідників цього ж періоду [5, с. 55; 8, с. 29].

Найбільш ґрунтовною працею з історії руху Опору на території СРСР стала колективна монографія, створена під керівництвом професора Вісконсинського університету (США) Джона Армстронга, опублікована 1964 р. [18]. Згодом вона була перекладена російською мовою. Найновіше видання на території колишнього СРСР датується 2007 роком та складається з двох книг [1; 2]. Джерельною базою дослідження стала велика кількість наявних на території Сполучених Штатів радянських та німецьких матеріалів, перекладені англійською праці радянських вчених та мемуари колишніх учасників руху Опору. Ця монографія навіть на сьогодні залишається фактично провідною працею з історії руху Опору на території УРСР у зарубіжній історіографії.

Провівши аналіз процесу створення партизанських загонів, автори виділили дві системи: територіальну й так звану систему “спонтанного народного повстання” [2, с. 176]. Характеризуючи територіальну систему, дослідники вказують на її недієздатність і дуже низьку ефективність. Незначні, на думку науковців, успіхи даної системи під час організації партизанського руху на території Кримського

півострова пояснювалися наявністю часу на підготовку, можливістю використовувати досвід, що вже був, і “присутністю значно більшої, ніж в інших районах, кількості партійних працівників і офіцерів НКВС” [2, с. 175]. Історики наполягають на тому, що територіальна система організації партизанського руху вціліла в Криму лише завдяки відмові від плану створення невеликих партизанських груп в кожному районі.

Зупинившись детально на характеристиці кримських партизанів, автори висловлюють припущення й приводять дуже приблизні цифри їхньої кількості – від двох до десяти тисяч осіб, об'єктивно вказуючи на той факт, що саме кримським партизанам “довелося випробувати, куди більше труднощів заради досягнення менших результатів, чим будь-якій іншій групі партизанів, порівняній з ними по кількості” [2, с. 26]. Однією з основних причин, що викликали ці труднощі, автори називають велику кількість колабораціоністів із середовища татарського населення Криму. Вчені акцентують увагу на тому факті, що незважаючи на ряд великих провалів, партизанський рух у Криму залишився дієвою силою до самого звільнення півострова і в останні місяці свого існування територіальна система піддалася змінам, щоб, як стверджують дослідники, “більше відповідати формі організації” [2, с. 114]. Проте в цілому автори негативно оцінюють територіальну систему організації партизанського руху. На їхню думку, партизанський рух став імовірніше результатом зусиль тисяч прихильників радянського режиму, “які волею обставин опинилися на окупованій території або спеціально направлених туди для організації опору окупантів” [18, с. 136 – 137]. Також дослідники на чолі з Дж. Армстронгом роблять висновок, що радянський партизанський рух не міг розвиватися без радянської допомоги в керівництва й став прикладом недобровільного руху Опору [18, с. 337]. Саме теза про, як мінімум, невороже, а в багатьох випадках і лояльне ставлення населення до окупантів і вороже до радянських партизанів у перший період окупації є одним з основоположних як у концепції роботи Дж. Армстронга, так і в більшості інших західних праць про радянський рух Опору. У той же час автори стверджують, що рано чи пізно партизани завоювали б симпатії величезної кількості цивільного населення [18, с. 337].

Характеризуючи склад і моральний стан учасників партизанського руху, автори відзначають той факт, що його важко оцінити однозначно. Вони наполягають на тому, що тільки невелика кількість добровольців і членів партії була єдиною прийнятною групою для радянського режиму. На їхню думку, майже всі інші тою чи іншою мірою чимось заплямували себе: “Колишні червоноармійці вважалися за дезертирів, рекрутованим селянам не можна було довіряти повною мірою, а колишні колабораціоністи були для партизанів зрадниками” [2, с. 247]. Усе це, як вказують дослідники, негативно відбивалося на моральному стані партизанів. У той же час автори висловлюють думку, що для червоноармійців, які опинилися відрізнаними від своїх частин, партизанські дії були можливістю “чесно виконувати свої зобов'язання і знову здобути прихильність радянського режиму” [2, с. 245 – 246].

У монографії також широко розкритий психологічний чинник партизанської боротьби, пропаганда, агітаційна робота партизанів, їхнього ставлення до населення. Цим питанням присвячений окремий розділ [2, с. 251 – 426]. Пропаганду та партизанську агітацію автори розглядають абсолютно окремо від бойової

діяльності – як незалежну “психологічну війну” [2, с. 254]. Головну роль в організації цієї “війни” дослідники відводять комуністичній партії й підпільним комсомольським організаціям, указуючи на те, що обкоми залишалися ключовими органами в розробці загальної стратегії пропаганди та її доведенні до партизанських загонів, “з відродженням територіальних партійних комітетів у тилу в німців кожен обком або райком отримав указівку видавати свої газети й листівки” [2, с. 257]. Як результат цього, дослідники підкреслюють той факт, що до 1944 року в більшості окупованих районів райкоми видавали свої матеріали, відзначають неухильне зростання кількості і якості матеріалів за 4 роки. Дослідивши вплив партизанів на моральний стан і дисципліну німецьких військ, автори називають його вражаючим, дають дуже високу оцінку, у той же час відзначаючи, що такий успіх пояснювався широким розмахом дій партизанів та їхньою “репутацією жорстоких месників” [2, с. 285]. Також учені розрізняють ставлення партизанів до німецьких військ і до військ країн осі. Вони відзначають той факт, що німецькі війська однозначно розглядалися як вороги, тоді як стосовно військ країн осі партизани використовували ті ж заклики, що й до колабораціоністів, що співробітничали з німцями, “де основними мотивами була близькість інтересів усіх пригноблених народів і єдність цілей партизанів і військ країн осі в боротьбі проти німців” [2, с. 286], приводять приклади ставлення партизанів до румунських і словацьких військ в Одесі й Криму [2, с. 287-288].

Дослідники детально зупинилися на факті відмови партизанів від комуністичної пропаганди й переважання в партизанській пропаганді з кінця літа 1941 р. патріотичних гасел. Ще одним віддзеркаленням сприйняття радянським керівництвом і партизанським командуванням можливості втрати підтримки населення, як установили автори, є швидка відмова від спочатку прийнятої 1941 р. пропаганди, що підкреслювала крайню небезпеку, що загрожує Батьківщині. Спрямованість партизанської пропаганди була змінена, і як основний аргумент почав використовуватися довід “Ми сильніші, і тому ми переможемо” [2, с. 372].

Ще одним важливим висновком отриманим у ході дослідження під керівництвом Дж. Армстронга, є трактування партизанів як “довгої руки” радянського режиму [2, с. 375], що мав, за твердженням істориків, “величезний вплив на моральний стан як партизанів, так і німців, а також на настрої населення по обидві сторони фронту” [2, с. 402].

Характеризуючи розвиток партизанського руху в цілому на Півдні України, автори дуже скептично оцінюють його результати та ефективність. Дослідники відзначають, що загальна кількість партизанів, які активно діяли на Півдні, ледве досягала двох тисяч і вони були розгромлені на початку 1942 р. [1, с. 275]. Колективом авторів зроблена спроба проаналізувати не стільки сам партизанський рух у цьому регіоні, скільки методи боротьби з ним, бо фактично тільки тут заходи окупантів щодо знищення партизанів мали великий ефект. Саме на прикладі Південної України дослідники приходять до висновків, що “за сприятливих умов та при швидкому й рішучому застосуванні сили партизанську небезпеку можна усунути” [1, с. 291].

Загалом визначаючи основні причини виникнення партизанського руху в Україні, практично всі представники зарубіжної історіографії сходяться на думці, що головним був зовнішній чинник, тобто організація і своєрідне “підштовхування”

народних мас до опору й дії на початковому етапі загонами НКВС й офіцерами РСЧА, що десантувалися в тил ворога і які повинні були організувати перші партизанські загони й розпалити “полум'я народної війни”.

Саме низка цілеспрямованих заходів радянських органів, територіальна організація партизанських загонів, а не стихійний виступ мас вважають за головну причину виникнення партизанського руху на території України представники зарубіжної історіографії. Такої думки дотримуються Дж. Армстронг, М. Купер, який присвятив радянському партизанському руху дві ґрунтовні роботи в кінці 70-х років [12; 13], У Лекер, який наголосив на тому, що “сама ідея партизанської війни була неприйнятна для Радянського Союзу, оскільки вона була селянською війною, а більшовики були насамперед партією робочого класу” [16, с. 176 – 177].

Другою тезою, яка відстоювалася в зарубіжній історіографії протягом всього досліджуваного періоду, стало твердження про невороже та навіть прихильне ставлення місцевого населення до окупаційних військ та цивільної адміністрації окупантів [4, с. 247].

Ще однією темою, яка активно розроблялася в працях західних учених є тема визначення причин розвитку радянського руху Опору. З цього приводу, висловив влучну думку сучасний вітчизняний дослідник руху Опору М. Слободянюк, який зазначив, що західні вчені “чітко розрізняли причини виникнення радянського руху Опору й чинники, які обумовили його подальший розвиток” [8, с. 34]. Більшість західних учених дотримується так званої концепції “помилко”. Передусім, йдеться про антигуманну діяльність окупаційної адміністрації на чолі з рейхскомісаром Е. Кохом, її політичні “промахи”. Цей погляд на розвиток руху Опору ґрунтовно розроблений в праці А. Далліна [14]. Науковець зазначає, що ставлення німців до військовополонених та цивільного населення на території України було настільки нещадним, що “дедалі більша кількість населення віддавала перевагу небезпекам партизанської війни перед “мирним життям” в окупації” [14, с. 74]. Дослідник також висловлює думку, що 1941 р. Німеччина мала можливість підірвати міць Радянського Союзу зсередини, закликавши до співпраці місцеве населення, “зігравши” на національних почуттях народів СРСР, надавши хоча б видимість незалежності або автономії. Проте щодо подальшої долі загарбаних територій та поневоленого цивільного населення у вищому керівництві рейху перемогла “партія”, яка виступала за цілковиту колонізацію та винищення народів України та інших республік СРСР. До того ж, вирішення всіх подальших питань щодо майбутньої політики на східних землях було відкладено до остаточної швидкої перемоги. А тому, на думку А. Далліна, німецька адміністрація “втратила шанс” і сама допустила посилення партизанської війни [14, с. 85]. М. Купер наполягає на тому, що при “правильній” окупаційній політиці німецька адміністрація могла б запобігти або значно обмежити розмах партизанської боротьби. На його думку, якби окупанти не допускали постійно таких “помилко” і не були такі жорстокі до цивільного населення, то “радянський партизанський рух міг би залишитися в зачатковій фазі” [13, с. 71]. Також автор указує на величезну роль у розвитку партизанського руху органів державної безпеки і за його твердженням боротьба за владу й контроль над партизанським рухом між представниками партійного апарату й апарату НКВС призводила та “ледве не зруйнувала партизанський рух” [13, с. 14 – 15].

Частина західних істориків розглядають посилення партизанської боротьби в необхідності вимотати сили окупантів і приходять до висновків, що партизани билися не для того, щоб захистити радянський режим, а щоб вигнати загарбників з рідної землі. І партія, й органи державної влади пропагували в цій боротьбі не комуністичні ідеї, а зверталися до патріотичних почуттів народу. Ці почуття, за визначенням Е. Хауелла, були просто гордістю, “абсолютно аполітичною, яка стала дуже ефективною в боротьбі проти Гітлера тому, що Гітлер був чужоземним тираном” [15, с. 112]. У той же час Е. Хауелл стверджує, що на окупованій радянській території “ніякого повстання не було”, що радянські громадяни брали участь у русі Опору з примусу [15, с. 42], а М. Купер стверджує, що партизанські загони формувалися із цивільного населення “примусовим порядком” і являли собою “допоміжний корпус Червоної армії” [13, с. 71].

Такою ж суперечністю характеризується і оцінка західними істориками ефективності діяльності радянського руху Опору. Більшість дослідників вважають його неефективним і недостатнім. Що стосується південного регіону, то в досліджуваних працях наголошується або крайня малоефективність партизанського руху в цьому регіоні, або інформація відсутня повністю. Що стосується оцінки “війни в тилу” в цілому, то, наприклад, М. Купер наполягає на тому, що “партизани не зробили помітного впливу на стратегічну обстановку й хід війни”, на підтвердження цього твердження, автор підкреслює, що на початковому етапі війни партизанський рух був нечисленним і партизанам не вдалося зупинити просування німецьких військ, а на завершальному етапі війни вони не змогли “відрізати військам противника шлях до відступу” [13, с. 8]. У. Лекер і вже неодноразово згадуваний Дж. Армстронг стверджують, що загальні втрати німецьких військ у боротьбі проти радянських партизанів склали 35 тис. чоловік [16, с. 203]. Цей погляд відстоює і Е. Хауелл [15, с. 205].

А. Пронін, який 1965 р. в США захистив дисертацію з тематики радянського партизанського руху, вважає його досить ефективним, указує, що вже 1942 р. дії партизанів досягли таких масштабів і сили, що їх уже не можна було знищити [17, с. 157]. Дослідник аналізує заходи партизанів через призму їхньої багатогранної діяльності, передусім військово-політичної та розвідувальної.

Певну роль для історіографії руху Опору відіграють праці загального характеру – узагальнювальні монографії Дж. Фуллера [9], Ліддела Гарта [6], А. Верта [3]. Особливий інтерес викликає дослідження А. Верта, яке, за словами самого автора, являє собою “людську” історію війни радянського народу проти Німеччини і її союзників [3, с. 4]. Автор критикує названих вище дослідників за їхню так звану концепцію “помилку”, яка нібито стала головною причиною розвитку партизанського руху на території СРСР. На думку А. Верта, “таке трактування надмірно спрощує справжнє положення справ” [3, с. 435]. Головною причиною відсутності широкого партизанського руху в 1941 – 1942 рр. автор називає нестачу зброї, а не “добре ставлення” цивільного населення до окупаційних військ [3, с. 436]. За оцінкою дослідника, партизанська боротьба набула характеру щонайширшого масового руху тільки після Сталінградської битви [3, с. 438]. Як відзначає дослідник, ефективність дій партизанів як військової сили колосально зросла після того, як вони почали отримувати командирів, матеріальне забезпечення та ін. Учений особливу увагу звертає на цей факт і вказує, що така

версія партизанської війни, згідно якої партизанські загони були чимось на зразок другої Червоної армії, що воювала у ворожому тилу, надмірно спрощує людські аспекти драми партизанського руху. Партизани не були в становищі армії, що регулярно забезпечується продовольством, озброєнням, медичним устаткуванням і що “має противника тільки перед собою і більше ніде” [3, с. 439]. Дослідник звертає увагу також на одну з основних особливостей, не характерних для регулярної РСЧА, – необхідність для партизанів постійно боротися із зрадниками й фізично знищувати їх – старост, бургомістрів, поліцаїв та ін. [3, с. 439].

Особливо детально А. Верт зупинився на характеристиці економічних заходів партизанів. Що стосується території Південної України, то автор указує на той факт, що всі спроби окупантів відродити ці промислові райони “закінчилися повним фіаско” [3, с. 433]. Історик також відзначає, що звірства німців не зупинили розвиток партизанського руху, який нестримно посилювався в 1943 і 1944 рр.: “Партизанів стало так багато, що німці навіть зробили спроби перетягнути їх на свій бік за допомогою антикомуністичної пропаганди” [3, с. 441].

А. Верт приходять до висновку, що романтичний образ партизана – такий, яким він склався в уяві народу період громадянської війни, став анахронізмом в умовах другої світової війни. У 1941 р. “ухід у партизани” міг бути “особистим виходом із становища” для багатьох людей, що опинилися у відчайдушній ситуації. Проте по-справжньому ефективною бойовою силою, що зробила прямий вплив на хід війни, як стверджує історик, партизанський рух став тільки в кінці 1942 р. Що стосується загальної кількості партизанів на території всього СРСР, то А. Верт наводить цифру в 500 тис. [3, с. 442].

Досить високу оцінку стратегічному значенню партизанських операцій дає і Дж. Фуллер: “На неосяжних просторах, котрі перетинають нескінченні залізниці, партизанські загони відігравали таку саму роль, як підрозділи підводних човнів в Атлантиці” [9, с. 161].

Серед великої кількості праці німецьких авторів особливий інтерес викликає стаття колишнього генерал-полковника вермахту Лотара Рендуліча, до того ж юриста [7]. Насамперед праця Л. Рендуліча запам'яталася для історіографії постійними апеляціями автора до радянського партизанського руху в контексті норм міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції про закони й звичаї сухопутної війни. Провівши відповідний “аналіз”, Л. Рендуліч “відмовляє” партизанському руху в праві на існування, звинувачуючи його в невідповідності “правилам” ведення війни, злочинності й особливій жорстокості. Треба відзначити, що поставивши на сторінках своєї статті партизанський рух “поза законом”, колишній гітлерівський генерал не вказав, чи всім міжнародним нормам відповідало знищення німецькими військами та айнзацгрупамимільйоніврадянських людей на окупованій території СРСР.

Характеризуючи діяльність радянських партизанів, Л. Рендуліч пропонує розрізняти “регулярних” та “диких” партизанів. За оцінкою дослідника, регулярні партизани діяли, підтримуючи тісний зв'язок з Червоною армією і за допомогою радіо й літаків, перебували в постійному контакті з її штабами. На переконання автора, ні на одному іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами й регулярною армією, як на східному [7, с. 144]. Також відзначає знищення партизанами Криму 19 тис. солдатів вермахту та союзників [7, с. 146].

Окрім бойової, Л. Рендуліч дуже високо оцінює розвідувальну, пропагандистську, ідеологічну діяльність партизанів, зазначає великий економічний збиток, завданий партизанами [7, с. 145]. У теж час, характеризуючи методи боротьби радянських партизанів, автор підкреслює нібито особливу жорстокість “якої не було на жодному іншому театрі воєнних дій. Вони не зважали ні на які правила ведення війни й знищували полонених” [7, с. 145]. Насправді є величезна кількість підтверджених фактів, коли партизани навіть відпускали полонених солдатів у свої частини, особливо словаків і румунів, роз’яснюючи їхню справжню завдання їх боротьби.

Розглядаючи причини розвитку партизанського руху, Л. Рендуліч схиляється до вже обумовленої концепції “помилки” німецької адміністрації, відзначає, що абсолютно неправильна політика утисків “позбавила Німеччину можливості проводити будь-яку політику, що в умовах грізкого розчарування місцевого населення створило партизанам усі передумови для розширення масштабів своєї боротьби” [7, с. 146].

На відміну від радянської, у зарубіжній історіографії значна увага приділена національному руху Опору, діяльності самостійницького підпілля. Найвідомішими працями з цієї проблеми є праці Дж. Армстронга “Український націоналізм 1939 – 1945” [11], Л. Шанковського [10]. Однак у дослідженні Дж. Армстронга не зовсім правильно визначені основні акценти умов діяльності південної похідної групи ОУН або похідної групи ОУН “Південь”. Найбільш цілісно ця найважливіша проблема розкрита в праці Лева Шанковського “Похідні групи ОУН” [10], у якій авторові вдалося всебічно розкрити діяльність саме південної похідної групи ОУН. Джерельна база цього дослідження підібрана за конкретно визначеним напрямком і містить у собі підпільні звіти, оцінки, спогади та оповідання учасників, їхні нотатки й листування, підпільну пресу та ін.

За оцінкою дослідника, саме південна група мала найбільше успіхів, “вона втрималася в південній Україні, у промислових районах, не зважаючи на сильні німецькі удари” [10, с. 12]. Цій групі вдалося добре закоренитися в південних районах та створити широку підпільну організацію, що охоплювала Одеську, Миколаївську, Запорізьку, Кримську області та ін. Як зазначає Л. Шанковський, південна група зуміла залучити до себе широкі народні маси й заручитись їхньою підтримкою. До самостійницького підпілля в Південній Україні входили не лише українці, а й росіяни, греки та ін. [10, с.12]. Розглядаючи причини успішних дій та прийняття оунівських ідей у цьому регіоні, автор виводить це із зародження українського типу промислового робітника, “який ненавидів режим з національних і соціальних причин”. Цей робітник, відмічає дослідник, дуже легко сприйняв українські самостійницькі ідеї, бо це були його ідеї [10, с. 19].

Автор детально змалював основні завдання, які ставили перед собою учасники похідних груп та напрями їхнього виконання. Науковець відзначив, що одним з найголовніших завдань підпільної організації стала роз’яснювальна робота серед широких українських народних мас. Вона мала політико-пропагандистський та громадсько-суспільний характер і її головним завданням, як відмічає дослідник, повинно було стати “вирвання мас з-під впливу більшовизму та залучення цих мас до боротьби за українську державну самостійність” [10, с. 71]. Зробивши ґрунтовний аналіз діяльності роїв південної похідної групи в усіх областях регіону,

Л. Шанковський приходять до висновків, що існування похідних груп та самостійницьке підпілля на Півдні себе цілком виправдало, адже ідеї української самостійної держави, занесені на ці землі, вже ніхто не міг викоренити й український народ “на всіх етнографічних землях заговорив однією мовою” [10, с. 40]. Що стосується самої ОУН, то під впливом тісного спілкування з населенням південного регіону відбулася трансформація ідеологічних та політичних поглядів, перехід ОУН на демократичну платформу [10, с. 317].

Таким чином, можна зазначити, що зарубіжна історіографія приділила певну увагу проблемі радянського руху Опору загалом. У питанні виникнення партизанського руху більшість західних дослідників сходяться на думці, що вирішального значення мали зусилля партії та радянського активу. Що ж стосується розвитку та посилення руху Опору, то основною причиною вбачається концепція “помилок” окупаційної адміністрації. У питанні ефективності серед західних учених також немає єдиного погляду. Щодо діяльності самостійницького підпілля набагато більше уваги історики Заходу приділили бойовій діяльності УПА та діям ОУН на західноукраїнських землях. Проте не можна сказати, що проблема діяльності південної похідної групи ОУН була “обділеною” в історіографії. Дослідження цього питання в другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. результативно продовжили українські діаспорні історики та деякі представники західної історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Армстронг Дж. Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941-1943 / Пер. с англ. О. А. Федяева. – Москва: Центрополиграф, 2007. – 429 с.
2. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944 / Пер. с англ. О. А. Федяева. – Москва: Центрополиграф, 2007. – 493 с.
3. Верт А. Россия в войне 1941 – 1945. / Авториз. пер. с англ., вступит. статья и ред. Е.А. Болтина. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.
4. Германия во второй мировой войне (1939-1945) / [Блейер В., Дрехслер К., Ферстер Г., Хасс Г.]; пер. с нем. – М.: Воениздат, 1971. – 455 с.
5. Головка М.Л. Погляди зарубіжної історіографії та публіцистики на радянський та націоналістичний рух Опору на українських землях періоду Другої світової війни / Микола Леонтійович Головка // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Ч. 1. – С. 49–58.
6. Лиддел Гарт Б.Г. Стратегия непрямых действий / Бэзил Генри Гарт Лиддел. – М.: Воениздат, 1957. – 357 с.
7. Рендулич Л. Партизанская война / Л. Рендулич // Итоги второй мировой войны. Сборник статей. Пер. с нем. Л. Комоловой / Под ред. И.Н. Соболева. - М.: Изд-во ин. лит-ры, 1957. – С. 135-155.
8. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941 – 1944 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Микола Анатолійович Слободянюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 278 с.
9. Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Статистический и тактический обзор / Пер. с англ. В.А. Герасимова, Н.Н. Яковлева; Под ред. А.Д. Багреева. – М.: Изд. ин. лит-ры, 1956. – 550 с.
10. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. / Лев Шанковський. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 370 с.

11. Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939 – 1945 / J. Armstrong. – New York – CUP, 1963. – 361 p.
12. Cooper M. The Nazi war against Soviet partisans 1941 – 1944 / Matthew Cooper. – London: Stein and Day, 1979. – 217 p.
13. Cooper M. The phantom war : The Germ. struggle against Soviet partisans, 1941–1944 / Matthew Cooper. – London : Macdonald & Jane's, 1979. – 217 p.
14. Dallin A. German Rule in Russia 1941-1945 / Alexander Dallin. – London, 1957. – 250 p.
15. Howell E. The Soviet Partisan Movement / Edgar M. Howell. – Bennington: Department of the army USA, 1956. – 218 p.
16. Laqueur W. Guerrilla warfare: a historical and critical study / Walter Laqueur. – Boston, 1976. – 464 p.
17. Pronin A. Guerrilla Warfare in the German-Occupied Soviet Territories 1941–1944 / A. Pronin. – Ph.D. diss. : Georgetown Univ., 1965. – 287 p.
18. Soviet Partizans in World War II. Ed. by Armstrong J. - Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1964. – 792 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нефьодов Дмитро Валерійович – аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історіографія історії України, соціально-економічні процеси України другої половини ХХ ст., проблеми історичної регіоналістики.

УДК 94 (471.65)

ДО КРИТЕРІЇВ ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ НАШОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Віталій ПОСТОЛАТІЙ (Кіровоград)

У статті дається спроба з'ясувати концептуальні засади визначення дати заснування нашого педагогічного університету.

Ключові слова: заснування Кіровоградського державного педагогічного університету, критерії визначення дати заснування вишу.

В статье сделана попытка выяснить концептуальные основы определения даты основания нашего педагогического университета.

Ключевые слова: основание Кировоградского государственного педагогического университета, критерии определения даты основания вуза.

The author writes about the conceptual approach to determining the date of foundation of our State Pedagogical University.

Keywords: base Kirovograd State Pedagogical University, the criteria for determining the date of foundation of the university.

У нещодавньому минулому досить вільно підходили до дати заснування того чи іншого закладу чи установи. За найменшої можливості її відносили до радянського, а ще краще сталінського періоду нашої історії.

З кінця 1980-х рр. почався період здолання історичних міфів і фальсифікацій радянської доби. Зокрема, автором була поставлена під сумнів дата заснування нашого вишу 1930 року. Нові підходи автора не відразу були сприйняті в університеті, тому, на наш погляд, є досить актуальним висвітлити наші концептуальні підходи в цьому питанні.

В Україні існує близько тисячі вишів, 90 відсотків з яких з'явилися на світ у 90-х роках минулого століття. Господарі деяких з них намагаються штучно зістарити свої стіни, приписати собі зайву сотню років. Відкрили, наприклад, інститут комерції, а в місті колись функціонувало комерційне училище, і новоспечені "комерсанти" оголошують себе прямими нащадками і наступниками тих, які були в місті ще до революції. І новоспечений ВНЗ поспішає відсвяткувати "свій" сторічний ювілей. Проте, окремі ВНЗ випадають із загального прагнення постарішати, відшукати у своїй історії зайву сотню чи десятків років. До цих небагатьох вишів, які хочуть здаватися молодшими, ніж є насправді, належить і наш Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. І досі є люди, яких доводиться переконувати в тому, що ми були засновані не 1930 року, а 1921-го, що 1930 року лише відбулася одна з багатьох (не перша й не остання) реорганізацій нашого вишу, що штучне "омолодження" значно збіднює його історію.

Найбільш узагальнено альтернативні погляди щодо дати нашого заснування висловив доцент С.І. Шевченко. У своїй "Історії Кіровоградського державного педагогічного університету" він пише: "Відносно ж педуніверситету як вищого навчального закладу дослідник (В. Постолатій – авт.) дійшов висновку, що він має неперервну історію з 01.06.1921 р. Це не єдина альтернативна дата початку літопису вишу. 2000 р. викладач кафедри народознавства І. А. Вівсяна на шпальтах "Університетського меридіана" зауважила: "Постановою Директорії Української Народної Республіки під номером 114 від 26 січня 1919 року було відкрито учительський інститут в Єлисаветграді". За чотири роки колишній студент загальнонаукового факультету, краєзнавець Ю. М. Матівос ствердить, що найдавнішим вищим навчальним закладом міста є Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка "заснований 1860 р. як двокласне жіноче училище, реорганізоване згодом у громадську жіночу гімназію". При цьому кузнею педагогічних кадрів для області автор вважає виш лише "протягом більше ніж півстоліття". Із другої пол. 2003 р. в університетській атрибутиці (календарі, проспекти тощо) з'являється зображення давнього корпусу з назвою закладу та ще однією датою "1881". Для доведення зазначених поглядів гадаємо: необхідно оприлюднити тексти джерел про створення, статус, діяльність і зв'язок з приміщенням по вул. Шевченка, 1 названих навчальних закладів, що могло б бути здійснено в спеціальному збірнику документів і на конференції з історії педагогічної освіти 1860 – 1930 рр. у Центральній Україні. Поки ж що керівники закладу зі шпальт "Університетського меридіана" (2000 р. – О. Є. Поляруш і 2004 р. – В. В. Радул), декани історичного (І. А. Козир) та філологічного (В. М. Ожоган) факультетів зі сторінок проспекту "Кіровоградський

державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка” називають 1930-й роком створення і відліку історії вишу, з чим згоджуємося на сьогодні й ми” [4; с. 3 – 4].

Слід зауважити, що альтернативні дати їхніми прибічниками не аргументуються, а тому й не передбачають наукової дискусії. У своїй книзі ”Педагогічна освіта на Кіровоградщині” [2] ми простежили зусилля з підготовки вчителів у краї, починаючи з 1865 року: це і педагогічний клас при жіночій гімназії, про який писав свого часу Ю. М. Матівос, і педагогічні курси при вищому початковому училищі, літні педагогічні курси, що діяли до революції, це і спроби відкрити вищий педагогічний заклад під час громадянської війни, про що повідомляла І. А. Вівсяна. Що ж стосується “зв’язку з приміщенням по вул. Шевченка, 1”, про що зауважував С. І. Шевченко, то жіночу гімназію було закрито 1920 р., а наш виш отримав його 1927 р., змінивши до цього декілька адрес, але цей факт не має ніякого стосунку до дати заснування університету. Натомість нами доведено, що наша неперервна історія як вищого навчального закладу почалася саме 1 червня 1921 року. На слові “неперервна” я зробив би наголос. У цьому суть нашого концептуального підходу. Ми простежили цю неперервність, наступність і в роботі викладацького складу, і студентського контингенту.

Після невдалих спроб 1918–19 років відкрити в місті учительську семінарію чи інститут до думки про необхідність організації в Єлисаветграді педагогічної школи повернулися 1920 року. Планувалося відкрити однорічні педагогічні курси для осіб, що мали середню або педагогічну середню освіту. У вересні – жовтні 1920 року окружний відділ народної освіти навіть приймав заяви від охочих навчатися на таких курсах. Проте, у серпні 1920 року вийшла постанова Наркомосвіти УСРР про педагогічні школи (вчительські семінарії). Ці школи мали бути трирічними. За тогочасним українським законодавством вони вважалися вищими навчальними закладами. Навчальний рік у них ділився на три триместри. Всі педшколи, як і за царату, мали утримуватися за кошти держави. Методичні рекомендації Наркомосвіти націлювали, як це й було до революції, на практичну, прикладну спрямованість викладання основ наук. Так, на ботаніці рекомендували вивчати лікарські рослини, основи агрономії, на зоології – відомості з ветеринарії, на анатомії – надання першої медичної допомоги, дії основних ліків, на суспільствознавстві – абетку комунізму Бухаріна. Вводилися обов’язкові трудові процеси – робота на землі (польові роботи, городництво, тваринництво) та в майстерні, лабораторно-студійні та клубні заняття, екскурсії, педагогічна практика.

Єлисаветградські вищі трирічні педагогічні курси було відкрито місцевою владою 1 червня 1921 року. Ці курси ставили своїм завданням теоретичну та практичну підготовку працівників освіти для єдиної трудової школи. Педшкола відкрилась у складі одного першого й двох підготовчих класів. До першого її класу приймали осіб, яким виповнилося 17 років і які мали об’єм знань в обсязі колишнього середнього навчального закладу. Насамперед до педшколи приймали сільську молодь за направленнями організацій: партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, комнезамів, трудових колективів. На вільні місця приймали й міську молодь. Найбільше путівок було від комнезамів (комітетів незаможних селян).

Перша адреса Єлисаветградської педшколи нам невідома. Однак уже в березні 1922 року школа перемістилася в будинок Крижанівського по вулиці Володарського. Одночасно там розмішалася й трудова школа № 15 (зараз ЗОШ №11). З перших днів занять постала проблема організації побуту студентів. На початку червня 1921 року педрада звернулася до колегії окружного відділу народної освіти ”відносно необхідності дати людські умови перебування в бурсі” (так тоді називали гуртожитки – авт.) студентам педшколи, проте здійснити це в умовах розрухи було важко. Через місяць занять у роботі курсів було оголошено канікули. Курсанти педшколи розпускалися по домівках з 1 липня по 15 серпня, як було сказано у рішенні педради, “у зв’язку з відсутністю гуртожитку, кухні та початком польових робіт”.

19 липня 1921 року шкільна рада звернулася до губернського управління професійної освіти з листом про неправильну тарифікацію. Там говорилося: “Беручи до уваги, що: 1) більшість лекторів педшколи має високу науково-практичну підготовку (частина має наукові друковані праці, значна кількість – багаторічну педагогічну практику в середніх школах, майже всі мають вищу академічну освіту); 2) до складу учнів згідно з розробленими правилами прийому до школи приймаються після відповідного колоквиуму особи з належною підготовкою не нижчою курсу колишніх вищих початкових шкіл; 3) школа дає закінчену професійну підготовку – випускає вчителів семикласних трудових шкіл; шкільна рада прохає Губпрофосвіти, аби школу щодо оплати лекторської праці було прирівняно до вищих шкіл”. клопотання школи задовольнили, оскільки в ті роки подібні курси вважалися вищими навчальними закладами.

Першим завідувачем педшколи був Г. А. Кривченко, який викладав географію. Серед перших лекторів – Ю. І. Тобілевич, людина дуже цікавої долі, брат І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського, який був членом Єлисаветградської міської думи (1917 р.), комісаром освіти нашого повіту (1918 р.). Юрій Іванович 1921 р. був секретарем педради та викладав природознавство. У школі працювали також: О. О. Єрмак (помічник завідуючого, українська мова), Є. Ф. Бурлюк (природознавство, геологія), А. В. Верділов (історія України), Й. І. Вітряченко (українська мова), В. С. Грудненко (малювання), Т. В. Калиниченко (природознавство, зоологія), В. В. Кеслер (загальна історія), О. О. Кияшко (фізика), В. Л. Коссовський (російська література), М. П. Соловійов (математика), В. О. Феоктистов (фізичне виховання), В. І. Харцієв (психологія та педагогіка).

У перші роки діяльності школи завідуючі обиралися на загальних зборах викладачів таємним голосуванням. Керівники школи змінювалися при цьому досить часто. У серпні 1922 року завідуючим колектив обрав Б. В. Плєского. Через кілька місяців завідуючим курсами став відомий та шанований у краї педагог В. І. Харцієв, який очолював педшколу значно довше, ніж його попередники. Завдяки його енергії та досвіду педкурси пройшли складний та драматичний період становлення й виживання.

У педшколі навчання було шестиденним. Протягом дня було 5 занять по 40 хвилин і шосте, спільне для всіх, з фізичного виховання. Ще 2 години студенти повинні були займатися клубною роботою. Уявлення про навчально-виховний процес можна отримати з доповіді про стан Єлисаветградських трирічних

педагогічних курсів, датованої 5 квітня 1924 року. Читаємо: “Заняття ведуться згідно з навчальним планом у вечірній час з 16 години, щоденно 6 годин лекцій та семінарів, а в ранковий час проводяться клубні заняття з фізкультури, хорового співу, драматургії та образотворчого мистецтва. Крім того, організовано ряд гуртків: марксистський, літературний, історичний, соціального виховання, краєзнавства, робота яких також проходить у ранковий та позаурочний час. У позаурочний час ведуться також практичні заняття із соцвиховання у формі відвідування дитячих закладів, помічництва, а також у формі обстеження дітей педологічного та психологічного характеру, їхнього розумового та фізичного розвитку...” Робота студентів, як зазначалося в доповіді, полягала у відвідуванні та конспектуванні лекцій, підготовці власних доповідей та рефератів на семінарські заняття й гуртки, відвідуванні дитячих закладів, участі в громадській роботі, організації студентської читальні та приведенні в порядок бібліотеки. У доповіді відмічено також ”слабку підготовку й різношерстий склад слухачів, велике їхнє завантаження як навчальною, так і громадською роботою, слабку матеріальну базу педкурсів, брак книжкового матеріалу... і взагалі тяжкі матеріальні умови життя студентів”.

Характерною для того часу тенденцією було створення в невеликих містечках і навіть селах вищих педагогічних курсів та інститутів. Навчальні заклади відкривали місцеві органи влади й навіть за постановою загальних зборів мешканців населеного пункту або певної ініціативної групи. То ж не дивно, що 1920 року в Україні було 45 вищих навчальних педагогічних закладів, а 1921 року їх уже стало 128.

У нашому краї 1920 року на базі Добровеличківської вчительської семінарії теж утворилися трирічні вищі педагогічні курси, які проіснували досить довго. 1919 року розпочали роботу Новомиргородські педкурси.

Через фінансові труднощі на Єлисаветградських педкурсах довелося закрити в 1922–23 навчальному році один підготовчий клас. Новий 1923 рік приніс нові випробування. Рішенням Укрголовпрофосу Єлисаветградські педкурси було знято з державного забезпечення з 1 січня 1923 року і запропоновано перевести їх на місцевий бюджет. “В іншому разі необхідно ліквідувати курси”, – писав завідувач губпрофосу з Одеси до Єлисаветградського окружвно (окружного відділу народної освіти), у віданні якого був виш. Тож початок 1923 року проходив під знаком боротьби за існування не лише студентів, а й закладу в цілому. Педрада Єлисаветградських трирічних курсів 24 лютого 1923 року звернулася до інспектури губпрофосу з листом, у якому, зокрема, говорилося: “Брак у нових учителях відчувається в повіті досить гостро і, отже, необхідність в існуванні навчального закладу, який може задовольнити цю нужду, не потребує інших доказів... Єлисаветградські трирічні курси... відразу привернули багато учнів і робота як учнями, так і вчителями проводиться досить інтенсивно. В даний час робота на педкурсах є цілком позитивною. Курси працюють, маючи I та II основні класи і I та II підготовчі класи. Отже, з осені 1923 року курси будуть працювати, маючи всі три основних класи. І ось, в самий розпал роботи, коли вже пройдено організаційний період, курси знімають з постачання, тобто закривають. Це закриття цілком суперечить інтересам повітового населення, яке має потребу в підготовлених

працівниках освіти. Педрада прохає вас потурбуватися про збереження цього закладу”.

У березні 1923 року завідуючий курсами В. І. Харцієв звернувся до уповноваженого губпрофосвіти з листом, у якому говорилося: “Оскільки закривається кооперативний технікум, комітет педкурсів прохає вашого клопотання про закріплення приміщення та майна кооперативного технікуму – фізичного кабінету, бібліотеки, малювального класу та іншого за педкурсами. Це дозволить поставити навчальну справу на належну висоту”. Це прохання було підтримано й задоволено. Педкурси одержали своє перше власне приміщення та певну навчально-матеріальну базу. Педкурси перейшли до приміщення колишнього громадського комерційного училища, що розміщувалося на розі вулиць Леніна та Калініна.

У грудні 1923 року завідувач губпрофосу повідомив Єлисаветградський окрвиконком, окружвно та адміністрацію педшколи про те, що Єлисаветградська трирічна школа хоч і переведена на місцевий бюджет, “проте, продовжує зберігати характер вищого навчального закладу вищої спеціалізації”. Це роз’яснення було потрібне, щоб при складанні місцевого бюджету права лекторів педкурсів як працівників вищої школи не були порушені. Губернський відділ профспілки працівників освіти в додатку до листа завгубпрофосу роз’яснював, що Єлисаветградські трирічні педкурси як навчальний заклад належать до вишів типу технікумів.

Хоча в країні відбулося загальне вимушене спрощення вищої освіти, але викладачі, які пройшли практику старої середньої школи, намагалися бути вимогливими до знань студентів. Станом на квітень 1924 року близько половини студентів уважалися тими, хто не встигає. Це пояснювалося їхньою поганою довишівською підготовкою, перевантаженням навчальною роботою та громадською діяльністю на педкурсах і, звичайно, вимогливістю до знань викладачів. Улітку студенти I та II курсів поїхали на педпрактику до дитячих будинків, будинків для безпритульних, дитячих містечок. Відбувся перший випуск: 44 випускники одержали призначення на річне стажування. В. Харцієв уступив у полеміку з окрінспектурою про суть сільськогосподарського ухилу в роботі педкурсів. Місцева влада мала намір виділити педкурсам велику земельну ділянку далеко за містом. В. Харцієв у листі від 29 серпня 1924 року писав до окружвно: ”Студенти педкурсів протягом навчального року виконують педагогічну практику в дитячих будинках та трудових школах і відриватися на сільськогосподарські роботи за десятки верст від міста не можуть. Педкурси – взагалі виш ідеологічний, а не сільськогосподарський. Для виконання сільгоспухилу нам треба мати невелику площу землі в межах міста як лабораторію рослинництва (сад, город), дослідне поле, розсадник, а не як навчальне господарство, яке вимагатиме і великих коштів, і багато часу від студентів”. У зв’язку з цим В. Харцієв і прохав невелику земельну ділянку для педкурсів у районі Олексіївки, до речі, де й сам мешкав.

1924–25 навчальний рік розпочався спокійно. Проте, уже із середини вересня почалися нові потрясіння. Хоча на освіту округі було виділено коштів на рівні минулого навчального року, проте окружна бюджетна комісія прийняла рішення про зняття Зінов’євських педкурсів з місцевого бюджету з 1 жовтня 1924 року, тобто про їхнє фактичне закриття. Але зникнути, за задумом місцевих чиновників,

повинні були не Зінов'євські, а Новомиргородські педкурси, які були на державному бюджеті і які повинні були разом із своїм бюджетом переміститися в Зінов'євськ. У столиці змушені були погодитися з об'єднанням Новомиргородських курсів з Зінов'євськими, залишивши їх у місті Зінов'євську.

29 жовтня окрвиконком зажадав від керівників педкурсів протягом 24 годин переїхати “з усіма справами і майном до будинку колишньої реальної школи”. В. Харцієв відповів, що це розпорядження виконати неможливо, оскільки сам переїзд вимагав коштів, яких курси не мали. Крім того, приміщення по вулиці Леніна педшкола щойно відремонтувала, а приміщення реальної школи потребувало значного ремонту, коштів на який не було. Тож 1924 року педкурси могли опинитися в колишньому приміщенні реального училища, при якому земці прагнули відкрити педкурси ще 1865 р.

31 жовтня засідання окрінспектури прийняло рішення рекомендувати на посаду завідуючого об'єднаними курсами В. Харцієва. 3 листопада завідуючий губнаросвітою повідомив до Зінов'євська, що штати об'єднаних педкурсів залишаються такими ж, якими були в Новомиргороді на утриманні держбюджету, що потрібно провести відбір лекторів та учнів на об'єднані курси, а зайвих відчислити. Крім того, було заявлено, що “бажано завідуючим мати партійця”.

Початок 1925–26 навчального року приніс зміну вивіски Зінов'євським педкурсам. Це було зумовлено не якимись змінами в роботі самої педшколи, а черговою реорганізацією системи вищої педагогічної освіти України. Технікум, незважаючи на всі домагання здобути нове помешкання, продовжував залишатися у старому приміщенні колишнього громадського комерційного училища на розі вулиць Леніна й Калініна. Залишилися на своїх робочих місцях керівники та викладачі, на лавах сиділи ті ж студенти. Технікум, як і в минулі роки педкурси, відчував великий брак коштів. Місцева влада не тільки не посприяла керівникам технікуму щодо виділення нових приміщень для розширення аудиторних площ та гуртожитків, але й зволікала з виділенням земельної ділянки. У вересні 1925 р. директор технікуму П. Калиниченко повторив звернення В. Харцієва до окрвиконкому з проханням виділити 5–6 десятин землі біля Інгулу разом з колишньою дачею Лукашевича. У листі П. Калиниченко писав, що всім технікумам України із сільськогосподарським ухилом відводилося 30–100 десятин землі для проведення практичних занять із сільського господарства, що земля біля Інгулу потрібна технікуму “не лише для виконання практикуму з вирощування інтенсивних культур, але і як жива лабораторія для проходження органічної природи”. Проте й цього разу реакції на звернення педтехнікуму не було. У грудні 1925 р. технікуму передали під гуртожиток колишній будинок Павловича по вул. К. Маркса. Він належав Кіровоградському педінституту до початку 1990-х років., коли за бартером перейшов у власність одного з кіровоградських бізнесменів. Зараз це – престижний ресторан і готель.

Відмова місцевої влади фінансувати педтехнікум призвела не лише до значного скорочення контингенту студентів у ньому. Вона негативно позначилася й на якості нових наборів. У ті роки підготовчі відділення утримувалися тільки за місцеві кошти. Місцева влада відмовилася фінансувати навіть підготовчі відділення. Через це план прийому до педтехнікуму у вересні 1925 р. виконано не було. Із 80 осіб, що поступали, відбіркова комісія прийняла безумовно тільки 8 осіб,

ще 13 прийняла умовно. Основна причина – незадовільні знання тих, кого направили до технікуму. Серед тих, хто поступив, були й колишні студенти, які опинилися поза навчальним закладом через значне скорочення контингенту після злиття Новомиргородських та Зінов'євських педкурсів. Просячи гроші для підготовчого відділення, П. Калиниченко так писав про тих, кого довелося відсіяти: "Своїми знаннями вони зовсім не відповідають вимогам технікуму, а за соціальним станом й громадською активністю ті, хто не відповідають, є найбажанішим елементом". Але чи не могло бути невиконання плану прийому 1925 р. умисним, своєрідним засобом тиску на місцеву владу, додатковим аргументом на користь відкриття підготовчого відділення?

Наприкінці 1925 р. окружно звернулося до педтехнікуму за роз'ясненням, чи можуть його випускники викладати математику в старших класах семирічки. Відповідь педтехнікуму дає можливість краще зрозуміти: кого саме в середині 20-х років готував зінов'євський виш. Читаємо: "Кожен студент, закінчивши педтехнікум, може викладати математику в будь-якому класі семирічної школи. Але технікум переважно зосереджує увагу на першому концентрі семирічки. Спеціальної методичної підготовки з окремих дисциплін студенти технікуму не мають". Так що випускники педтехнікуму були фахівцями початкової освіти, але при потребі могли читали все в будь-яких класах семирічки, хоч і не мали "спеціальної методичної підготовки". Крім того, вони направлялися на партійну, радянську та комсомольську роботу. А хтось ставав командиром Червоної Армії, хтось – чекістом, хтось – в'язнем ГУЛАГу...

Із середини двадцятих років Наркоматом освіти України було запроваджено процентні соціальні норми прийому до педінститутів і технікумів. Норми прийому для груп робітників і селян уважалися мінімальними. Цей мінімум з роками лише зростав. Подібний протекціонізм уможлиблював масово здобувати освіту вихідцям з найбідніших верств населення.

Обмеження прийому до навчальних закладів молоді непролетарського проходження змушувало дітей заможних батьків приховувати свій майновий стан. Але досить часто траплялися "пильні" чиновники, активісти, сількори, ображені, заздрісні, які "сигналізували" про "липу" і студента чекало виключення з навчального закладу, навіть якщо він добре вчився й до диплому залишалися лічені місяці чи дні.

1927 р. було проведено атестацію викладацького складу педтехнікуму. Відповідним наказом наркомату освіти 11 листопада 1927 р. В. Харцієву, першому серед викладачів, було присвоєно звання професора другої групи. Три викладачі в січні 1927 р. стали штатними лекторами першої групи. Це Д. Л. Пічахчі, С. П. Шевченко, П. П. Молоків-Журський. Штатними лекторами другої групи стали І. А. Винник, Д. П. Кучма, Г. П. Семенів. Ще дев'ять осіб були позаштатними лекторами першої та другої груп. Серед них Н. І. Ширмак, І. Г. Озерний, Х. Х. Масс, С. Д. Чернишенко та ін.

Весною 1927 р. директор технікуму Г. П. Семенів підготував доповідну записку з питання про перетворення Зінов'євського педтехнікуму в педагогічний інститут. Необхідність подібної реорганізації зумовлювалася тим, що педінститути, які перебували за межами Зінов'євської округи, не задовольняли попит краю на вчителів старших класів семирічної школи. У старших класах сільських семирічок,

викладали лише 2,5% вчителів, які закінчили радянські педінститути і 22,5% – педтехнікуми. До речі, 25,5% вчителів округи мали лише загальну середню дореволюційну освіту. У міських школах краю ситуація була не набагато кращою. Випускники педінститутів, які викладали в старших класах семирічок, становили 3,4%, випускники педтехнікумів – 13,5%.

Було підраховано, що потреба у вчителях для роботи в старших класах семирічок округи у 1927–28 навч. році складе 22 особи, у 1928–29 навч. році – 45 осіб, у 1929–30 навч. році – 32 особи, у 1930–31 навч. році – 32 особи. Таким чином, виникала необхідність потурбуватися про забезпечення шкіл округи вчителями відповідної кваліфікації для роботи у старших класах. Педтехнікум у силу наявних навчальних планів виконати це завдання не міг. Аналізуючи навчально-матеріальну базу технікуму, Г. П. Семенов оцінив її як мінімальну, з якою можна проводити необхідну педагогічну працю. Далі в доповідній записці Г. П. Семенова читаємо: ”В той же час слід відзначити, що цілком розгорнути допоміжні установи технікуму, навіть ті, що є сьогодні, значною мірою перешкоджає помешкання, в якому розміщено технікум... Кабінет і лабораторія неорганічної природи містяться у трьох невеликих кімнатах, таких, що навіть їхня загальна площа не дозволяє одночасно проводити заняття більш як з 25 студентами. Те ж саме потрібно сказати й про інші кабінети та лабораторії, частина з яких або ж зовсім не має приміщення (тесларсько-слюсарна майстерня, що міститься в сараї), або розміщена в дуже тісних кімнатах”. Г. П. Семенов назвав значною хобою педтехнікуму відсутність окремої власної зразкової школи для роботи в ній студентів під керівництвом викладачів. За підрахунками директора, реорганізація технікуму в інститут потребувала збільшення бюджету закладу більше як у три рази. Г. П. Семенов не допускав можливості подібної реорганізації вже в наступному 1927–28 навч. році. Саме ця можлива реорганізація й спонукала місцеву владу нарешті звернути увагу на проблеми педтехнікуму з приміщенням та земельною ділянкою. Наполегливі багаторічні прохання про виділення ділянки землі для здійснення сільськогосподарського ухилу було задоволено лише в червні 1927 р., коли окрвиконком виділив педтехнікуму 4,5 десятини землі на березі Інгулу в районі Новоолексіївки (колишня дача Макеєва) для організації там агро-біологічної лабораторії.

Новий 1927–28 навч. рік педтехнікум розпочав у приміщенні колишньої жіночої громадської гімназії, у якому й сьогодні навчаються студенти психолого-педагогічного та історичного факультетів Кіровоградського університету й навколо якого з часом виростало ціле університетське містечко.

С. К. Королук, який протягом тривалого часу очолював Кіровоградський педінститут, у першому томі Наукових записок цього вишу, видрукуваних 1951 р., вмістив об’ємний нарис “До двадцятиріччя існування Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна”. Проте, у цьому нарисі період заснування нашого вишу висвітлено недостатньо чітко. Не вказано рік заснування педтехнікуму, про який згадується одним реченням. Говориться, що інститут соціального виховання було засновано 1929 року й не зроблено з цього приводу більш детальних пояснень.

У проспектах педінституту, випущених до ювілейних дат у 1980 та 1990 роках, стверджується: ”Потреба в підготовці висококваліфікованих кадрів для народного господарства зумовила відкриття в Кіровограді в 1929 р. на базі

педагогічного технікуму інституту соціального виховання... 1 жовтня 1930 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла постанову про відкриття на базі інституту соціального виховання Кіровоградського педагогічного інституту”.

Академік В. К. Майборода в монографії “Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.)” про цей період писав так: ”До початку 1930 р. в Україні діяла своя система педагогічної освіти (Інститут народної освіти, Вищі трирічні курси, технікуми)... У липні 1930 р. союзний уряд ухвалив постанову ”Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів”, а в серпні – “Про реорганізацію мережі і систем педагогічної освіти в Україні”. Ці документи передбачали такі типи навчальних закладів: 1. Вищі педагогічні школи – педагогічні інститути. 2. Середні педагогічні школи – педагогічні технікуми. 3. Короткотермінові педагогічні курси”.

Основним навчальним закладом в Україні ставав інститут, базою для якого були робітфаки й підготовчі курси: термін навчання в педінститутах – від трьох до чотирьох років. В Україні почали діяти різні типи інститутів, які готували педагогічні кадри. РНК УСРР 11 серпня 1930 р. затвердив перелік інститутів і відділів. У списку, який наводить В. К. Майборода, фігурують 39 педвишів. Серед них за номером 28 значиться Зінов’євський інститут соціального виховання [1, с. 76]. Із запровадженням єдиної системи вищої педагогічної освіти в межах колишнього СРСР 1930 року 11 педтехнікумів України із задовільною матеріальною базою було реорганізовано в інститути, серед них був і наш технікум.

Історію реорганізації педтехнікуму в інститут вивчали 1970 року доц. П. М. Левитський та ст. викладач Кіровоградського педінституту М. К. Работнова. Ними встановлено, що всі архіви та документальні матеріали з історії інституту з 1930 до 1943 року було передано до Харківського архіву Наркомосу. Результати дослідження П. М. Левитського та М. К. Работнової збігаються з даними С.К. Королюка, який у згадуваному вище нарисі писав: “1929 року на базі технікуму в Кіровограді був організований інститут соціального виховання з трирічним навчанням... В інституті були такі факультети: 1) техніко-математичний, 2) агробіологічний, 3) історичний, 4) мови й літератури; причому студенти випускних курсів педтехнікуму були прийняті на другий курс інституту, а на перший були зараховані слухачі підготовчих курсів”.

Навесні 1930 р. Зінов’євський педтехнікум очолив П. А. Гудзенко. Саме за його керівництва педтехнікум офіційно 1 жовтня 1930 р. було реорганізовано в інститут соціального виховання. Більша частина викладачів технікуму почала викладати в інституті. Були й ті, кого направили до нас після закінчення аспірантур та з інших міст України.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки.

Старі навчальні заклади Єлисаветграда збереглися до початку 20-х років, коли на зміну їм прийшла радянська єдина трудова школа. Я. П. Ряппо описував цей процес таким чином: “З 1920–21 навч. року йшла ліквідація загальноосвітніх навчальних закладів, крім спеціальних технічних і сільськогосподарських, і на зміну їм започаткувалися професійні школи. Спочатку на місцях робилися спроби перейменування колишніх гімназій і реальних училищ у педагогічні й соціально-економічні школи, але такі в системі освіти України були відсутні, а тому

перейменування їх не врятувало” [3, с. 582]. Злам старої системи освіти був достатньо суттєвим і глибинним.

На зміну педагогічному класу при гімназії і педагогічним курсам при міському училищі було відкрито 1 червня 1921 року Єлисаветградські вищі трирічні педагогічні курси. Наш університет можна ще ”зістарити”, долучивши до його історії дореволюційний період, якщо вдасться довести, що 1921 р. відбулося не створення, а реорганізація педкурсів.

На початку 1920-х років відбулося значне спрощення вищої освіти. Адже якість контингенту, який сідав на студентські лави, навіть порівнювати не можна було з тим, який був до 1917 року. Тому не є дивним, що Єлисаветградські педкурси, відкриті 1921 року, вважалися за тогочасною українською системою вищої освіти вищим навчальним закладом. Це доведено професором В. К. Майбородою. Вчений прийшов до висновку, що трирічні педагогічні курси “за правовим станом... прирівнювали до технікумів, що, як відомо, вважалися вищими навчальними закладами...” [1, с. 35]. Це також впливає з документів про систему вищої педагогічної освіти України 1920-х років. Так, у працях Я. П. Ряппо читаємо: “У напрямку педагогічної освіти українська система дотримується рішуче того погляду, що кваліфікація педагога – це кваліфікація вища... Тому не може бути й мови про середню педагогічну профшколу” [3, с. 584].

До початку 1930-х років кількість випускників нашого педагогічного навчального закладу, як і до революції, була обмеженою, але й вони мали проблеми з працевлаштуванням, бо число вакансій у школах було ще менше.

Поступово рівень педагогічної освіти в Україні підвищувався й паралельно з цим міцнів, набиралася сили й досвіду, підвищував свій статус і Єлисаветградський педагогічний заклад. Статус цього ВНЗ в ході реорганізацій декілька разів змінювався: вищі трирічні педагогічні курси (1921 р.); педагогічний технікум (1925 р.); інститут соціального виховання (1929 р.); педагогічний інститут (1933 р.); учительський інститут (1935 р.); педагогічний інститут (1939 р.); педагогічний університет (1997 р.).

Реорганізація 1930 року, яка нібито дала початок нашому ВНЗ, як уважалося протягом півстоліття, була пов’язана зі сталінською політикою придушення українського національного відродження, згортанням культурно-освітньої автономії України. У цей час була ліквідована українська система вищої освіти й упроваджена загальносоюзна.

С. К. Королюк обрав дату заснування нашого університету в 1951 р., в часи сталінізму. Він мав обрати “правильну” дату, щоб його не звинуватили в якомусь ухилі чи націоналізмі, тому ”правильна” дата мала бути пов’язана з ім’ям вождя, з документом центральної влади. Лише такою логікою можна пояснити вибір колишнього директора нашого вишу. Повторення ж услід за ним цієї дати, на наш погляд, стало певною традицією і породжене неактуальністю історії нашого університету для наступників С. К. Королюка. То ж 1930 р. – це лише дата заснування деяких наших факультетів. Щодо університету, то згідно із сучасними уявленнями, він створився 1 червня 1921 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1982 рр.). – К.: Либідь, 1992.
2. Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865 – 1965 рр.). – Кіровоград: Нашвидав, 2006.
3. Ряппо Я. П. Развитие и современное состояние Украинской системы народного просвещения // Педагогическая энциклопедия. – Т.3. – М.: Работник просвещения, 1929.
4. Шевченко С. І. Історія Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.). – Кіровоград: ВО "Акорд", 2005.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Постолатій Віталій Володимирович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методик початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія освіти кін. XIX – поч. XX ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

Казьмирчук М. Г. Історія цивілізацій: Програма та навчально-методичний посібник (для студентів неспеціальних факультетів) / Казьмирчук Марія Григорівна. – К.: Логос, 2012. – 128 с.

Програма та навчально-методичний посібник М. Г. Казьмирчук “Історія цивілізацій” заслуговує на увагу як узагальнюючий матеріал, котрий дає змогу студентам неспеціальних факультетів скласти логічний типологічний ряд зародження й розвитку цивілізацій як у хронологічному порядку, так і в територіальному плані. Навчально-методичний посібник має всі складові частини, які дають можливість студентам ефективно опанувати матеріал, що виноситься на лекційне та самостійне опрацювання. У робочій навчальній програмі викладаються вимоги до знань та вмінь студентів, оприлюднюється порядок поточного та підсумкового контролю із кількістю балів за якість опанованого матеріалу та певні види роботи, що дозволяє викладачу об’єктивно оцінювати знання, студентам прогнозувати кінцеві результати своєї роботи за сумою балів за різні види поточного контролю.

Навчально-тематичний план лекцій і самостійної роботи розподілений із урахуванням складності матеріалу для вивчення.

У посібнику вміщена докладна програма тем із акцентами на найважливіші проблеми, словник окремих термінів, що використовуються під час навчання, запитання та варіанти типових завдань для модульного контролю, питання для самостійної роботи та підсумкового контролю знань, список джерел та літератури.

Важливою частиною посібника є тема “Концептуальне осмислення соціально-історичного руху: методологічний аспект проблеми”, де розглядаються теорії історичного процесу. Автор робить спробу дати уявлення студентам про різні погляди авторів, починаючи із античного суспільства й закінчуючи сучасними концепціями розвитку людських цивілізацій. Важливим є той факт, що автор не нав’язує власну позицію, а розкриває різні методологічні концепції, тим самим сприяючи самостійному мисленню студентів, які можуть сприймати будь-яку із теорій, аргументуючи свою думку фактичним матеріалом.

Заслуговує на увагу тема “Становлення та розвиток ранньочивілізаційних систем”. Автор серед великого розмаїття фактичного матеріалу із розвитку суспільств Месопотамії та Єгипту виокремлює основні риси східного шляху суспільної організації, що характеризується монархічною формою правління, переважанням колективних інтересів над індивідуальними, одержавленням економічного життя. М. Г. Казьмирчук зазначає, що формується інша соціальна структура, де кожен мав право мати матеріальне багатство за рангом. Досить цікавою є думка про запозичення ідей Стародавньої Месопотамії та Єгипту першими цивілізаціями Китаю (Шан-Інь) та Індії (Індська цивілізація), ураховуючи той факт, що їх розділяли тисячі кілометрів.

Найбільше часу в першому змістовному модулі (4 год. лекцій, 6 год. самостійної роботи) виділяється на вивчення теми “Цивілізації осьового часу”. Ця

тема передбачає дослідження нових явищ у розвитку східних суспільств та появу абсолютно нової суспільної організації на Заході, що отримала назву полісної цивілізації. У період “осьового часу” відбулися кардинальні зміни в культурі, технологіях, міждержавних відносинах. Складний і насичений різними подіями цей відрізок часу автор розглядає в контексті порівняння процесів, що відбувалися на Сході й на Заході, справедливо зазначаючи, що в міжцивілізаційних змаганнях Захід почав випереджати Схід. Греція вступила на шлях демократії, ринкових відносин, примату індивідуальних інтересів, що формувало індивідуалізований соціальний устрій суспільства. В основі розвитку античної цивілізації – розкріпачення особистості тоді, як східне суспільство продовжувало традиційний шлях прогнозованості, плановості й контролю.

Значна частина лекційних занять і самостійної роботи виділена на вивчення другого модуля дисципліни “Цивілізації Середньовіччя, Нового та Новітнього часу”. У цьому контексті слід виокремити тему “Типологія та динаміка цивілізацій доколумбової Америки”, яка до кінця не вивчена, має чимало білих плям, але залишається надзвичайно важливою в розумінні цивілізаційних процесів. Автор відзначає типові риси розвитку суспільств Америки, які були схожі із процесами й на Сході. Водночас давні суспільства американського континенту мали й специфічні риси, зокрема масштабніше, ніж на Сході було нехтування особистістю; різноманітна соціальна диференціація доколумбової Америки та значно суттєвіша вразливість доколумбових суспільств.

М. Г. Казьмирчук поділяє доколумбову Америку за регіональними ознаками на Мезоамерику та Андську зону, кожна із яких мала специфічні риси в природно-кліматичних умовах, а відповідно й у розвитку економічних процесів та стратифікації суспільств, що мешкали на зазначених територіях.

Як наслідок, автор закономірно приходять до висновку, що цивілізації доколумбової Америки були знищені в результаті їхньої неконкурентоспроможності. Завойовники-конкістадори принесли багато технологічних новацій та нову віру – християнство, яка виявилася гуманнішою порівняно із традиційними віруваннями, що й призвело до остаточного руйнування суспільств доколумбової Америки.

Дуже важливою темою для розуміння процесів, що дали поштовх для створення сучасної Європи, є Середньовічні цивілізації. Автор докладно розглядає геополітичні умови існування східного та західного суспільств, підкреслюючи специфічні риси зазначених спільнот у формах власності на землю, ідеології, системи правління, соціальної стратифікації тощо. У програмі курсу зазначається, що Східні цивілізації презентовані трьома різновидами: Близькосхідною, Далеким Сходом (традиційний Китай) та Південною Азією (традиційна Індія). Автор відзначає, що, окрім трьох класичних цивілізацій, у цей час утворилася номадична (кочова) цивілізація, яка розвивалася за рахунок експансії з метою пошуку кращих пасовиськ для худоби, а тому на початку свого існування перебувала на межі до цивілізаційного етапу й тільки згодом інституції влади, що зароджувалися, отримали риси східних цивілізацій, але із великим впливом родоплеємної специфіки.

Значне місце в навчальній програмі відводиться проблемі становлення суспільств Західної Європи. Протягом V ст. вся Західна Римська імперія опиняється

під владою варварських племен, історія яких, по суті, і розпочинає нову сторінку в розвитку Західної Європи. М. Г. Казьмирчук справедливо зазначає, що об'єднуючою силою Західної Європи стає християнство, постулати якого сприяють індивідуальному зверненні до Бога, незалежності від влади тощо. Характерною рисою розвитку західного суспільства є факт входження міст у феодальну структуру, які у своїй основі залишалися відносно вільними, оскільки мали виборність посадових осіб, автономію в управлінні. Саме там зароджується індивідуальна, юридично оформлена свобода. Важливою є думка автора про формування нових рис ментальності в Західній Європі, де, незважаючи на феодальну ієрархію, рицарі відчували себе особистістю незалежно від рангу в державній системі.

Хоча східні суспільства в епоху середньовіччя економічно й культурно переважали західні, проте саме віддаленість від Сходу посприяла Західній Європі із часом сформувати нові відносини, які яскраво виявилися уже в Новий час.

При розгляді теми “Людські цивілізації Нового часу” автор звертає увагу на нові явища в розвитку східних і західних суспільств. Зокрема, підкреслюється, що “Новий час” – це період економічного, технічного та інтелектуального переважання Заходу над Сходом. Нова західна модель індивідуального розвитку відповідала вимогам часу, була більш ефективною, сприяла досягненням у науці, освіті й культурі, що, у свою чергу, призвело й до змін у психології європейців. Натомість, східні суспільства, що будувалися на традиційній деспотичній формі правління, переживають час стагнації та поступового згасання. У контексті цієї теми детально розглядаються регіональні особливості Східних суспільств, Північної та Південної Америки. Важливою є думка автора про формування європоцентризму та впливу зазначеного чинника на політику європейських держав. Не останню роль європоцентризм відіграв і в становленні світової колоніальної системи.

Грунтовно та аргументовано автор розкриває причини та вияви кризи Західної цивілізації на початку ХХ століття, протистояння СРСР та Заходу, нові тенденції в розвитку Близького та Далекого Сходу, країн Африки. Нові держави, що з'явилися в результаті розпаду СРСР, також суттєво змінили геополітичну ситуацію як у Європі, так і на Сході.

Рецензований навчально-методичний посібник є завершеним, самостійним дослідженням, у якому належно розкриті програмні завдання. Чітко продуманою та доцільною є структура роботи, яка відповідає меті навчальної дисципліни.

Ураховуючи методологічні новації у сучасній науці, зазначений посібник може бути корисним фахівцям, які займаються проблемами цивілізаційних процесів.

Л. В. Пономаренко (Кіровоград)

Кіян О. І., Ляліна Т. С., Босенко Н. П. Історія України на сторінках російських історичних журналів другої половини XIX – початку XX ст. – Кіровоград: П.П. “Центр оперативної поліграфії “Авангард“, 2011. – 280 с.

На межі XX – XXI ст. відбувається процес оновлення та подальшого розвитку вітчизняної історичної науки, що потребує залучення нових джерел. Не останню роль у введенні в науковий обіг джерельних комплексів відіграє історична журналістика. З’явившись у пореформений період і перетворившись на самостійну галузь, вона поступово стала в авангарді теоретико-методологічних та конкретно-історичних пошуків, з одного боку, й органом, що здійснював публікацію історичних джерел, – з іншого. Серед інших документів, матеріалів та історичних досліджень у згаданих журналах містилися й публікації на українську історичну тематику. Тому ці журнали є актуальним і перспективним об’єктом історичних студій для дослідників вітчизняної історії. До останнього часу в історіографії практично були відсутні комплексні узагальнюючі праці, присвячені дослідженню історії українських земель у почасових історичних виданнях дореволюційного періоду, хоча окремі органи історичної журналістики постійно перебували у центрі уваги дослідників. Рецензована монографія приурочена розробці української історії на сторінках чотирьох найбільш вагомих та авторитетних російських дореволюційних історичних журналів – “Русского Архива (1863 – 1917), “Русской Старины“ (1870 – 1918), “Древней и Новой России“ (1875 – 1881) та “Исторического Вестника“ (1880 – 1918). Саме в цих виданнях був надрукований найбільш вагомий і різноманітний корпус матеріалів та документів з історії українського народу.

Авторами названої монографії поставлені такі завдання: виявлення, систематизація, об’єктивний і всебічний аналіз матеріалів історичних журналів, що стосувалися історії України, виходячи із сучасних методологічних положень, а також визначення внеску загальноросійської журнальної періодики у розвиток української історіографії, установлення значущості опублікованих матеріалів для сучасної історичної науки та внесок цих журналів у популяризацію української історії. Загалом поставлені завдання виконано.

В основу структури монографічного дослідження покладено тематично-хронологічний принцип, що дає змогу найповніше висвітлити ступінь і значущість наукової розробки історії українського народу в історичній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження написане з використанням широкого кола історичних джерел, в тому числі архівних матеріалів та повних комплектів зазначених історичних журналів. Монографія містить вступ, чотири розділи, висновки, додаток та великий список використаних джерел і літератури.

У ній дається огляд дослідницької літератури з проблематики в російській і вітчизняній історіографії.

У розділі I “Історія України у висвітленні “Русского Архива“ висвітлюється історія виникнення та діяльності першого пореформеного журналу історичного спрямування; проблеми соціально-економічного розвитку українських земель;

історія селянських та суспільно-політичних рухів; а також досліджуються матеріали з історії культурного розвитку українського народу.

Другий розділ монографії “Внесок журналу “Русская Старина“ в історіографію України“ розкриває питання заснування та діяльності “Русской Старини“ на ниві публікації історичних джерел і досліджень. Аналізується розробка історії українського козацтва XVII – XVIII століть, історія розвитку суспільно-політичних і національно-визвольних рухів у публікаціях журналу. Досліджуються матеріали з історії української культури та краєзнавча тематика.

Розділ дослідження “Питання історії українського народу на сторінках “Древней и Новой России“ присвячений історії та діяльності редакції цього журналу з розробки історії України.

У розділі “Публікації з історії України в журналі “Исторический Вестник“ розглядаються проблеми виникнення й діяльності часопису, аналізуються матеріали історичного та історико-краєзнавчого характеру, досліджуються публікації з історії культури українського народу.

На основі аналізу корпусу джерел та інших публікацій у журналах “Русский Архив“, “Русская Старина“, “Древняя и Новая Россия“, “Исторический Вестник“ у монографії з’ясовано контингент дописувачів й авторів, тематичний та хронологічний діапазон матеріалів, а також їхній внесок у розробку історії України та розвиток східнослов’янської історіографії.

У додатку до монографії вміщено перелік публікацій з історії українських земель у журналі “Русская Старина“. Було б доцільно надати подібний перелік матеріалів “Русского Архива“, “Древней и Новой России“ та “Исторического Вестника“.

Завершує працю великий список джерел і використаної літератури, у якому подані архівні матеріали, дослідження із зазначеної проблематики, у тому числі новітні досягнення вітчизняної та російської історичної науки.

Рецензована монографія є значним внеском у розвиток сучасної української історіографії й може бути корисною як для професійних дослідників історії України та історіографії, літературознавців, студентів, так і для всіх, хто цікавиться східнослов’янською історіографією та історією.

К. С. Мельничук (Кіровоград).

Ковальков О. Л. Час у структурі традиційної ментальності (на матеріалах української етнології). – Кіровоград, ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2011. – 168 с.

Наприкінці XX – початку XXI ст. магістральною темою в сучасній і зарубіжній етнології є проблема традиційної ментальності, важливою складовою якої є реконструкція семантики традиційних обрядів і вірувань. Не становить винятку і дослідження О. Л. Ковалькова, що свідчить про актуальність публікації.

Монографія присвячена сприйняттю часу, яке є складовою ментальності, дослідженню якої так багато уваги приділяють нині дослідники в Україні та за її межами. Автор комплексно підходить до розв’язання поставленої проблеми,

розглядаючи різні аспекти народної ідеї часу в їхньому зв'язку з головними блоками традиційної духовної культури. В основі методології дослідження лежить системний підхід, що уможливорює дослідити місце народної темпоральності в структурі ментальності. При цьому О. Ковальков доводить одне з ключових місць категорії часу в світоглядно-міфологічній системі.

На увагу заслуговує історіографічний огляд, який засвідчує ґрунтовне опрацювання дослідницької літератури. Уперше у вітчизняній етнографії систематизовано й узагальнено науковий доробок, котрий стосується народної ідеї часу, семантики календарного й добового часу. Автор доречно залучив праці В. Міллера, К. Копержинського, Д. Зеленіна, К. Грушевської, Л. Штернберга, О. Кольберга, П. Шейна та ін., які на сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю. Автор аргументовано доводить, що питання, порушені в праці, не були предметом спеціального наукового вивчення. В підґрунті дослідження лежить солідна джерельна база. О. Ковальковим були використані як уже відомі опубліковані джерела, так й архівні, багато з яких уперше введено до наукового обігу. Пошук й опрацювання матеріалів із фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України та Державного архіву Кіровоградської області, бібліотек України дає змогу говорити не тільки про усвідомлення автором усієї складності обраної теми, а й про можливості, які він створив для інших дослідників, котрі вивчатимуть у подальшому семантику традиційної культури.

Перший розділ, який має теоретико-методологічний характер, присвячений поняттю, змісту й структурі ментальності як феномену. Автор аналізує різні підходи до розв'язання цієї проблеми як вітчизняними (А. Гуревич, О. Моця Ю. Присяжнюк), так і зарубіжними вченими (М. Блок, Л. Февр, Ж. ЛеГофф та ін.), при цьому обґрунтовує тезу про те, що у структурі ментальності категорія часу є системоутворюючою й тісно пов'язана з іншими (категорією простору, ставленням до праці, до смерті та ін).

Дослідження поставленої проблеми здійснюється О. Ковальковим системно – від загального до конкретного. Цьому ж підпорядкована й логічна структура монографії. Спочатку досліджується модель часу в традиційній культурі, після чого розкриваються його основні компоненти: буденний та обрядовий (святковий) час, рік, місяць, тиждень, доба. Паралельно вивчається персоналізація часових уявлень, котра, як це доводить автор, є ознакою сакралізації часу.

Сформулювавши положення про множинність часових вимірів у народній ментальності, автор логічно й системно доводить його на сторінках праці. Аналізуючи питання, пов'язані з народними календарними уявленнями, О. Ковальков виділяє господарську основу традиційних часових уявлень, у межах якої відбувається формування уявлень і вірувань про час, чітко доводить, що в основі народного календаря лежали особливості господарської культури українців, переважно землеробської. Календарні уявлення слов'ян мали яскраво виражений утилітарний характер і за своєю природою суперечили християнському календарю. Проте автор справедливо зазначає, що формування українського етносу відбувалося в умовах православної культури, що, у свою чергу, зумовило подвійне, навіть синкретичне сприйняття часу. Слушною є спроба показати культ предків та родоплемінного колективу через систему народного сприйняття часу.

Ми цілком поділяємо думку автора, яку сам він називає центральною ідеєю третього розділу, про якісне сприйняття часу як найбільш характерну рису традиційної концепції часу. При всьому тому, що постановка цієї проблеми не є новою в етнології, О. Ковалькову вдалося не лише на основі ілюстративного матеріалу вказати на періоди “важкого” чи “легкого”, “сакрального” чи “профанного” часу, або ж визначити періоди активізації демонологічних персонажів, що вже було зроблено раніше. Інтерес викликає спроба обґрунтувати природу подібних уявлень. І висновки О. Ковалькова про те, що в основі їх лежав мотив “межі” між окремими часовими відрізками, переходу від одних часових циклів до інших видаються цілком аргументовано.

Автор зауважує, що в народному сприйнятті часу фази природного розвитку переносяться на вікові періоди людини, тому смерть людини в народних уявленнях була неостаточною, а народження ставало відродженням. Цікавими є параграфи, приурочені часовим аномаліям, зокрема високосному року, “лихий/фатальний” годині, а також їхнім часовим антиподам – “першому/ліпшому” часу, сходу сонця тощо.

Четвертий розділ присвячений персоніфікації часових уявлень. Ця складова дослідження значно доповнює попередні структурні частини монографії. О. Ковальков доводить, що специфічні міфологічні персонажі даної групи, з одного боку, є втіленням семантики часу, а з іншого – невід’ємними складовими народної демонології. Ця частина праці є більшою мірою оригінальною, оскільки розглядувані сюжети обходилися стороною у вітчизняній етнології (окрім, можливо, досліджень природи міфологічних персонажів Полудениці й П’ятниці).

На увагу заслуговують і загальні висновки, зокрема про те, що в традиційній культурі час розумівся передусім як явище циклічне. Цілком справедливим є зауваження щодо “конкретності” часу, який міг бути різним за емоційним наповненням для різних колективів людей, у тому числі й у залежності від змісту обряду.

Практична значущість дослідження полягає також у можливості використання його результатів при підготовці до семінарських занять з курсів “Етнографія України” та “Етнографія слов’янських народів”, написанні курсових та кваліфікаційних робіт, статей, організації уроків народознавства в школі, у позаурочній роботі тощо.

Загалом монографічне дослідження О. Л. Ковалькова “Час у структурі традиційної ментальності (на матеріалах української етнології)” є завершеним оригінальним науковим дослідженням, написаним на високому теоретико-методологічному та науковому рівнях. Воно здатне суттєво збагатити вітчизняну етнологію й тому не має залишитися поза увагою наукової громадськості.

С. С. Парсамов (Кіровоград).

Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.). – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2010. – 208 с.

Рецензована праця Ю. А. Хоптяра “Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917– січень 1918 рр.)” присвячена актуальній проблемі соціальної історії. Виконана в традиціях аналітики історичного нарративу та ґрунтовного вивчення значного обсягу нагромадженого статистичного матеріалу, монографія заповнює об’ємну лакуну в регіональній історії селянства Наддніпрянщини, сприяє концептуалізації цього важливого напрямку історичних знань.

Дослідження складається зі вступу, чотирьох основних розділів, висновків та додатків у вигляді 25 таблиць.

У вступі до наукової праці автор обумовлює актуальність дослідження проблеми історичною місією селянства, яке “...завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі” та зробило “неоцінений внесок у створення та примноження національного багатства України”. (с. 6).

Предметом дослідження автора є селянський рух у Лівобережній Україні, а метою – аналіз процесу його розвитку та вивчення сукупності соціально-економічних факторів, які впливали на динаміку соціальної боротьби селянства (с. 17).

Відповідно до мети автором було визначено низку завдань: висвітлення соціально-економічних передумов селянського руху, його масштабів, соціальної спрямованості, основних форм боротьби та ролі в зазначених процесах селянських організацій – земельних комітетів і рад (с. 17 – 18).

У першому розділі монографії, який має назву “Соціально-економічне становище селянства Лівобережної України до початку 1917 року”, Ю. А. Хоптяром окреслено аграрний комплекс Лівобережжя, сформований капіталізацією земельних відносин, відображено вплив на його розвиток революційних подій 1905 – 1907 рр., реформи П. Столипіна, економічних змін, породжених умовами Першої світової війни.

На думку автора, виявом трансформації аграрного сектору економіки Лівобережжя стає криза поміщицького та формування селянського приватного землеволодіння, розширення оренди й суборенди, зміна права користування природними ресурсами. При цьому дослідником досить детально описане господарче використання та майново-правовий статус земельних наділів та угідь кожної соціальної групи власників Лівобережжя презентованих на сторінках наукового видання.

Ю. А. Хоптяр акцентує увагу на тому, що до лютого 1917 року Лівобережна Україна займала одне з перших місць з концентрації на одному полюсі – бідного і середнього селянства (80,5 %), на іншому – заможного селянства (19,5 % від загальної кількості господарств), яке сукупно володіло більшим економічним потенціалом, ніж поміщицтво (с.47). Порівняльний аналіз статистичного матеріалу, до якого вдався автор, розкриває змістовну сторону аграрних відносин як регіонального (Харківська, Полтавська та Чернігівська губернії), так і

загальноросійського рівнів у доволі широкому часовому просторі – від початку ХХ століття до революції 1917 року.

У другому розділі “Селянський рух в Лівобережній Україні навесні та влітку 1917 р.” розкрито специфіку соціального явища, яке в історіографії отримало назву аграрної революції. Уже перші дії селянства навесні 1917 р. були спрямовані на радикальне розв’язання аграрного питання “чорним переділом” земельної власності поміщиків, церковно-монастирського та приватного володінь. Основним рушієм цього процесу виступають соціально-економічні протиріччя, які нагромаджувалися протягом десятиліть і були своєрідним концентратом незавершеності буржуазних реформ, каталізатором радикальних соціальних зрушень в українському селі, викликаних війною. Статистика аграрних селянських виступів, поданих автором на сторінках наукового дослідження, формує динамічну картину аграрної боротьби селянства в якісному та просторовому зрізах. Автором уточнено також кількісні показники цього процесу. За даними Ю.А.Хоптяра, з березня 1917 р. по січень 1918 р. кількість селянських виступів сягає 1731 (с.52).

У третьому розділі монографії окреслюється специфіка нового етапу соціальної боротьби селянства – весною та влітку 1917 року. Автор, зокрема, зосередив увагу на характеристиці основних форм селянських виступів, які умовно можна поділити на економічні та політичні. Поруч із захватами землі, боротьбою за хліб і фураж, норми виробітку й оплату праці, збереження та використання лісу, селяни вдавалися до економічних страйків (3,5% від загальної кількості виступів), участі в політичних мітингах та демонстраціях (9,2% від загальної кількості виступів), які відбувалися в березні – серпні 1917 р. (с.68 – 69). Організовані форми боротьби на селі залежали від налаштування представників селянства та інтелігенції в сільських, волосних виконавчих та земельних комітетів. Ці низові органи представництва були найтісніше пов’язані із селянством, а їхня діяльність демонструвала загальні тенденції соціальної боротьби в українському селі зазначеного часу – робить висновки Ю. А. Хоптяр.

Крім обговорення та прийняття рішень у земельних комітетах та радах селяни все частіше використовували радикальні засоби впливу – виступи проти поміщиків, заможних землевласників, цукрозаводчиків. Дослідження Ю. А. Хоптяра переконливо доводить, що така форма аграрного руху, як захвати, була найбільш організованою, оскільки селяни під час захоплення господарств у багатьох випадках описували майно, змінювали стару адміністрацію на своїх представників та ін. Стосовно погромів автор зауважує, що вони являли собою розгул селянської стихії та складали лише 1,7% від загальної кількості виступів на вересень – жовтень 1917 р. Дії селянських комітетів, зазвичай, йшли всупереч урядовим постановам і вступали в конфлікт з розпорядженнями властей. Правосвідомість селян обмежувалася майновими інтересами і вкрай рідко піднімалася до рівня загальнонаціональних. Достатньо доказовими та логічними є обґрунтування причинно-наслідкових зв’язків, які пояснюють погромницькі дії в українському селі ментальними виявами, психологією селянства, та відсутністю ґрунтовної політичної роботи українських партій.

Боротьба селянства за вирішення земельного питання в добу радикалізації політичного життя й соціальної кризи в жовтні 1917 – січні 1918 рр. розглядається в четвертому розділі рецензованої праці. Піднесення аграрного руху селянства

виявилось передусім у посиленні ролі сільських земельних комітетів, найбільш демократичних за своїм складом. Саме в їхніх рішеннях на підтримку земельних самозахоплень селяни вбачали альтернативу як діям Тимчасовому уряду, котрий розгорнув репресії на місцях, так і нерішучості Генерального секретаріату Центральної ради, який відкликав з фронту частини для втихомирення селянського чорного переділу.

Соціальна спрямованість виступів селянства концентрувалася навколо встановлення контролю над господарством поміщика, земельною власністю так званих куркулів – заможних селян, переробних підприємств. Привертає увагу кількість виступів проти влади. Серед загальної кількості у вересні – жовтні 1917 р. вони склали 4,6%, а листопаді 1917 р. – січні 1918 р. – 6,2% (с.121). Про те, що Центральній раді не вдалося унормувати проведення в життя в цілому демократичної аграрної реформи, свідчить також зростання погромницьких дій селянства Лівобережної України наприкінці 1917 – початку 1918 рр.

Ступінь організованості селянського руху в досліджуваний період, на думку автора, визначався рівнем революційності сільських земельних комітетів. За їхньої участі відбулося 435 виступів. Однак, названі селянські організації не спромоглися очолити, а головне спрямувати аграрний рух на селі в організоване річище, надати стихійній боротьбі селянства політичного характеру.

Наслідком низької політичної свідомості селянства стає перехід від одноосібного володіння землею, задекларованого більшовицьким “Декретом про землю”, до грабіжницької політики заміни товарно-грошових відносин прямим продуктообміном між містом і селом, котра відома в літературі як політика “воєнного комунізму”.

Отже, аналіз монографічного дослідження Ю. А. Хоптяра засвідчує появу виконаної на високому фаховому рівні праці з історії аграрних перетворень доби Центральної ради в Лівобережній Україні, в якій комплексно розкрито взаємодоповнювальні тенденції розвитку соціальної боротьби селянства.

О. А. Житков (Кіровоград)

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ	3
КАРАШЕВИЧ Ірина. ЕЛЕМЕНТИ ФОРТИФІКАЦІЇ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	3
НОВОЖЕЕВ Роман. АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДОМОНГОЛЬСКОЙ КРЕСТЬЯНСКОЙ УСАДЬБЫ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА.....	8
РЕВЕНКО Віра. СВЯТА Й ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1955 рр.).....	14
ФІАЛКО Олена. КОСТЮМНІ ГАРНІТУРИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК.....	21
ШЕВЧЕНКО Тетяна. ХЕРСОНЕСЬКІ НАДГРОБКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	33
ШЕЛЕХАНЬ Олександр. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА СКІФСЬКОЇ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ.....	40
ЛОМАКА Олександр. КЛАСИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕТНОЛОГІЇ.....	48
РЕВЕНКО Віра. СВЯТА Й ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1955 рр.).....	55
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	63
БІДЕНКО Наталія. СТАРИЙ ДАНЦИГ – ПЕРШЕ НІМЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	63
БРОЯКОВСЬКИЙ Олександр. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ “ХЛОПОМАНІВ” НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 50 – 60-х років XIX СТОЛІТТЯ.....	69
БУНДЮЧЕНКО Тетяна. ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ М. М. АРКАСА ПІД ВПЛИВОМ РОДИНИ.....	72
ГРЕБЕНЮК Олена. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ.....	77

- КАЗЬМИРЧУК** Григорій. КАЛЬНИЦЬКИЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ДЕКАНАТ: СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК.....87
- МАРЧЕНКО** Олег. ВЗАЄМОДІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ Й ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....97
- МАРЧЕНКО** Олена, **НОСКО** Катерина. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАШТАТНИХ МІСТ І МІСТЕЧОК ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 108
- МЯГКА** Ольга. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ СТ....115
- МИТРОФАНЕНКО** Юрій. КАНІЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 р. (СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЇ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ).....122
- ФІЛОРЕТОВА** Лариса. ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1907 – 1917 роки) 126
- ЧЕРЕМІСІН** Олександр. ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ 135
- ЧОРНИЙ** Олександр. УЧАСТЬ 5-Ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ФОРСУВАННІ ДНІПРА В МЕМУАРАХ ТА ОЦІНКАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ.....145
- ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***.....157
- АЧКІНАЗІ** Борис. СЕРЕДЗЕМНОМОР'Є ТА ЙОГО РОЛЬ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ Ф. БРОДЕЛЯ) 157
- БОНДАРЕНКО** Олександр. ВЗАЄМИНИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1775 – 1870 рр.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ.....163
- ПОЗДНЯКОВА** Інна. ЦЕНзуРА ВИДОВИЩ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ В 1917 – 1920-х рр. 172
- ШЕВЧЕНКО** Сергій. ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО ГОЛОДУ 179

ШИНКАРЕНКО Лариса. КОМІТЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ США В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ Ф. Д. РУЗВЕЛЬТА..... 186

ІСТОРІОГРАФІЯ.....193

БОСЕНКО Наталія. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР І НАУКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ “КИЇВСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЛІСТСЬКОЇ ШКОЛИ” В СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ..... 193

ІВАННІКОВА Людмила. ІСТОРІОГРАФІЯ 20-х років ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ..... 199

КІЯН Олександр. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА 207

КУЛЬТЕНКО Олександр. ПРО ЕМЕРДЖЕНТНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО МЕТОДУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ .. 217

ТОКАР Наталія. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В. ДОМАНИЦЬКОГО..... 223

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО 231

КОВАЛЬКОВ Олександр. ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПІКІНЕРСЬКИЙ ПОЛК 231

НЕФЬОДОВ Дмитро. ЗАРУБІЖНА ТА ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ОПОРУ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр. 240

ПОСТОЛАТІЙ Віталій. ДО КРИТЕРІЇВ ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ НАШОГО УНІВЕРСИТЕТУ..... 249

БІБЛІОГРАФІЯ.....261

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 16

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 08.05.2012 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 13,9. Тираж 300. Зам. № 6766.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua